

श्री अ र विं ह

अ र एा र विं ह

•

પ્રથમ આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

“ભા.પા. છપાઈ વગેરેની બૂલો ખીજી આવૃત્તિમાં સુધારી લેવામાં આવશે. ખીજી આવૃત્તિ! વ્યાપારી ગુજરાતમાં મૂળ તો વાચનનો અભાવ, તેમાં વળી યોગનો અથ! એટલે ખીજી આવૃત્તિ નીકળવાની આશા કેટલાંક આશાવાદી પ્રકૃતિનાં માણસો જ રાખી રહે.”

“ગુજરાતને એક જ સચના કરવાની રજા લઉં છું. હિંદની સંસ્કૃતિના જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓને તેં જોયા નથી. તેં માત્ર બેને જ જોયા છે. હિંદની રાષ્ટ્રીય જ્વાલિતનું પ્રભાતિયું ગાનાર કવિ રવીન્દ્રનાથને તું જાણે છે; વેદધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર સ્વામી દયાનંદને કદાચ તેં જાણ્યા હશે; હિંદને ખાનર અચાગ્ર ધ્રમ સાથે તપશ્ચર્યા કરનાર મહાત્મા ગાંધીનાં તેં દર્શન કર્યાં છે. તો, આર્યાવર્તને માટે સહન કરી બંજાળાના વિચારને દોરવા માટે જોલમાં વસી આવેલા તથા પોંડીચેરીમાં કરેલી તપસ્યાને પરિણામે મધુર સ્વરે આર્યાવર્તને અને આખી માનવજાતિને પોતાનું સંગીત સુણાવી રહેલા રાજહંસ જોવા શ્રીઅર્ચવિંદનો સંદેશો પણ તું સાંભળ. શુ સ્વીકારવું અને શેનો ત્યાગ કરવો એ તારી પોતાની મુન્સરી પર છે.”

પ્રથમ આવૃત્તિની ભૂમિકામાંથી ઉદ્ધૃત

પૂર્ણ યોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ આ ખંડમાં આપનામાં આવ્યો છે આ ભૂમિકામાં એ જ્ઞાનયોગનો પ્રાચીન, પ્રચલિત જ્ઞાનમાર્ગ સાથે સબંધ જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ, જ્ઞાનાવસ્થા તથા જ્ઞેયનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કરણો, તેની પદ્ધતિ તથા તે દ્વારા મળતી મુક્તિ, જ્ઞાનયોગમાં પ્રાપ્ત થતી પૂર્ણતા યાને સિદ્ધિ વિશે કાંઈક ચર્ચા કરીશું.

એ વિષય શરૂ કરતા પહેલાં કેટલાક સામાન્ય ટીકાકારોને સંતોષવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું જેમ મહાભારતના મુદ્દમાં બંને બાજુ સર્જે થઈ ગયા પછી પ્રત્યેક મહારથીએ “શંસ દમ્યૌ પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાનો જુદો વિજય-શખ ફૂક્યો” તેમ વળી આટલી બધી તત્ત્વજ્ઞાનની નવી પદ્ધતિઓના, નવી શોધખોળોના, તથા જીવનકલહના આ પ્રગતિમાન જમાનામાં વળી નવો જ્ઞાનયોગ કાઢીને તે શું કામ હતું એવો પ્રશ્ન કેટલાક બુદ્ધિશાળી લોકોને થાય એ સ્વાભાવિક છે આવા અચમા નરીન શું છે? બહુજ આપણા વેદ, ઉપનિષદ વગેરે ગ્રંથોમાં આપનામાં આવેલું જ છે નકારું નહીં નહીં કાઢીને વાચવાનું વધારી મૂકવામાં આવે છે આની પ્રમપગપગ રૂઢિચુસ્ત વૃત્તિનાગા લોકો પણ કરે તો આશ્ચર્ય નહિ.

નવીનતા આ જ્ઞાનયોગમાં કદાચ મળી પણ આવે; પરંતુ તેને માટે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાની સમર્થતાની પ્રથમ જરૂર છે. “જૂનું એટલું જ સાઈ” એવો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત રૂઢિરક્ષક માનવોના મનમાં બધાં જ ગયેલો હોય છે. પરંતુ તેથી ઉલટો “નવું એટલું બધું જ ખરાબ અથવા મિનજરૂરી” એવા મત પણ તેનામાં પ્રચલિત હોય છે. પરંતુ એવા પ્રશ્નોની પરંપરાથી જીવનનો કાપડો આપણે કદી પણ નહિ ઉકેલી શકીએ. એકના એક પુસ્તક ઉપર કેટલી બધી પરસ્પર વિરોધી દીકાઓ લખાઈ છે, તથા પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોના નામ તળે કેવા આગ્રહી મતભેદો, એક-દેશીય મીમાંસાઓ તથા સંપ્રદાયના વાડાઓ આવી રહ્યા છે. તે જોના એ સર્વેમાં રહેલાં ઉપયોગી સત્યોને સ્ફૂટ કરવાની તથા આધુનિક માનવની જીવિતમાં તે સત્યો બરાબર ઉતરે એવી રીતે તેમને ગોડવવાની ઘણી જ જરૂર હતી અને હજી પણ છે. શ્રીઅરવિંદના વિચારમિનારની આ વ્યવસ્થામાં વાંચનારને નવીનતા જાણ્યા વિના રહેશે નહિ એવી અમારી તો ખાતરી છે. અર્જુનનું મન જેમ મુદ્ધ સમયે શ્રુતિ વિપ્રતીપક્ષ યાને શાસ્ત્રોના પરસ્પર વિરોધી મતોને લાંબને ગૂંચવાઈ ગયેલું હતું, તેમ હમણાં પણ કેળવણીના વર્ગના મનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના આદર્શો, વિચારો અને મતમતાંતરોને લાંબને ગડબાંગમાં પડી જાય એ બનવાજોગ છે. આવે સમયે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતોનું શ્રીઅરવિંદનું એકીકરણ ખાસ કરીને માર્ગદર્શક થઈ

પડવાનો સંભવ છે, એવું અમારૂં માનવું છે. અને એવું માનીને જ અનેક રાખો ફૂંકાઈ રહ્યા છે તેમાં શ્રીઅગર્વિદના અધીનો રાખજ્વનિ ઉમેરવાની અમે દિંમત કરી છે તેમાં કાંઈને અર્જુનના દેવદત્ત રાખનો, તો કાંઈને શ્રીકૃષ્ણના પાંચજન્યનો જ્વનિ સંભળાય એ પણ બનવાજોગ છે ગમે તેમ હોય, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે શ્રીઅગર્વિદના વિચારમિનારમાં કેવળ વ્યવસ્થાની જ નહિ પરંતુ સાક્ષાત્કારની વિશાળતાની, સિદ્ધાંતોના સર્વમાહીપણાની નવીનતા તો રહેલી જ છે. યોગાભ્યાસના નહિ ખેડાયલા, નહિ વર્ણવાયલા પ્રદેશોનું આવું સ્પષ્ટીકરણ, અને બુદ્ધિમાં ઉતરી જાય એવું તર્કસિદ્ધ પ્રતિપાદન સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં મળી આવવું મુશ્કેલ છે.

વળી, અત્યારે માનવજાતિને જોઈએ છીએ તે શાસ્ત્રો, સમ્રદાયો કે એકદેશીય મીમાંસાની પદ્ધતિઓ નહિ પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોની શુદ્ધ વિધિઓના, સર્વ ધર્મોના આમહી અને પરિમિત મંત્રઓનાં, તથા સર્વ સમ્રદાયોના વાડાઓનાં તથા સર્વ પ્રકારની એકદેશીયતાનાં બંધોને વટાવીને સમન્વયયુક્ત અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન માનવજાતિને આપી શકે એવી વિશાળ આધ્યાત્મિકતાની જરૂર છે. એ જરૂર હદાય શ્રીઅગર્વિદનાં પુસ્તકોના પ્રચારથી પૂરી પડે એ શક્ય લાગે છે

અને જ્ઞાનગોગની સુધારણા કરવાનું કામ હાથમાં લેતાં મને સખેદ એમ થયું છે કે “આવી ભૂલોવાળા અનુવાદને મેં પાસ થવા જોટલા દોઢકડા શી રીતે આપ્યા હતા?” મારી એ ભૂલને માટે સખળ કારણ હોય તો તે હું માતૃ ખું કે આ પ્રમાણે હતું : શબ્દે શબ્દનો અનુવાદ કરવા કરતાં મૂળના ભાવને વળગી રહેવા ઉપર તે વખતે મારું ધ્યાન વધારે હતું. એટલે મૂળનો કાંઈ વિચાર અનુવાદમાં રહી ન ગયો હોય એ લાગે, પરંતુ વાક્યરચનામાં થતા અને કરેલા ફેરફારો અનુવાદમાં મને અસંતોષકારક લાગ્યા, એ મારે કબૂલ કરવું જ જોઈએ. મૂળમાં વિચારની રજુઆતમાં વધારેઓછી જે અર્થભારની વહેંચણી છે તેને અનુવાદમાં ઉતારવા માટે આ આવૃત્તિમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ જ્ઞાનધોમ ખરૂં નેતા બીજી આવૃત્તિ નથી પરંતુ તદ્દન ફરીને લખેલો, લગભગ નવો જ, અનુવાદ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. પંદર વર્ષ પછી એના એ અનુવાદમાં ફેરફાર કરવાનું ન સૂઝે એમ તો ક્યાંથી બને ? અનુવાદ કરનારની તથા ભાષાની સક્તિ પણ કાંઈક ખીલે, મૂળમાં અર્થભારની વહેંચણી કાંઈક વધારે સમગ્ર્ય અને તે પ્રમાણે સ્વભાષામાં તેને રજુ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કાંઈક અંશે વધારે સફળ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમ કહીને પ્રથમ અનુવાદની અપૂર્ણતાનું હું માર્જન કરવા મુદ્દલે વાંછતો નથી.

જ્ઞાનદાર અનુવાદકનું કામ મુશ્કેલીભર્યું છે. તેમાં ધ્રીઅરવિદના વિચારોને બીજી ભાષામાં રજુ કરવાનું કામ

વધારે મુશ્કેલ છે મૂળ તો લેખની સમર્થ, વેધક, આર્થ દર્શિ, અગ્રેજી જેવી મુસમૃદ્ધ ભાષા, તેના ઉપર શ્રીઅગવિંદને! અસાધારણ કાશુ એ મધા કાગણોને લખને તેમના લખાણમાં સ્ફટિકના જેવી વિરાટ ઓજસ્વિતા છે, એક પછી એક, દ્વાર મધ, બવરિયન કૃચ કગતી કોર્મ મદાન સૈન્યની ઢુકડીઓ જેમ રીતમઝ કુમના કરી સામા મોરચાઓ સર કરતી જાય, તેવી તર્કપર પગની વિજયી શ્રેણીઓ વાચનાગ્ના મનમાં પોતાનું આધિપત્ય જમાવતી જાય છે ભાષા ઉપરના અસાધારણ પ્રભુત્વને લખને તેઓશ્રી એ પગલાવાને પણ પોતાના ઉપયોગને ખાતર થકે છે, વાળે છે અને વધારે સમૃદ્ધ અને અનકૂત મનાવે છે હીંગના અનેક પહેનોની પેઠે એક કેન્દ્રસ્થ વિચારની જુદી જુદી બાજુઓ એમના લખાણમાં પ્રમાણસર ગોડવાઈ ગયેલી જણાય છે અને એ કાર્ય બુદ્ધિપુર સર ગોડવણ કરનાર સયોજક એક પ્રદર્શન ગોળે તેવી રીતે નહિ, પરંતુ પૂર્ણસિક્ત - (સપૂક્ત) દ્રાવણમાં આપોઆપ બધાતા સ્ફટિકની સાદૃશ્યકતાથી સધાતું આપણને જણાય છે

અનુવાદને આ સૌ વાના યથાશક્તિ મેળવના પડે છે, અને જેટલા મેળવાય તેટલું એનું ધન્યભાગ્ય! એ બધામાં માતમઝ કહેવડાવવા જેટલી ઘૂંટતા માગમાં નથી મારો અધિકાર છે, મૂળ લખાણોની કદરમાં, તેમના નારિન્યને વધારનાર ઉત્સાહમાં, સ્વપ્રયત્નમાં અભ્યાસમાં અને સતત સુધારણાની જાગ્રત તત્પરતામાં વગી, આપણી અત્થ નિક-

સિત ભાષાનો પણ દોષ કાઢવો નિરર્થક લાગે છે અલ્પદા
કારીગર જેમ ઓખરનો દોષ કાઢે તેવું પણ તે કટલાકને લાગે
છતાં સામુદાયિક પ્રગતિને પરિણામે જ ભાષા જેવું સાર્વ-
જનિક સાધન તૈયાર થાય એનો અસ્વીકાર થઈ શકે
તેમ નથી.

ખરું છે, શ્રીઅરવિંદનાં લખાણો સહેલાં નથી; પરંતુ
તેનું મુખ્ય કારણ એ નથી કે તેમની ભાષા અધરી છે.
જે પ્રશ્નો તેઓ ચર્ચે છે તે માનવજાતિના મૌલિક, ઊંડામાં
ઊંડા અને જૂનામાં જૂના જટિલ પ્રશ્નો છે. વળી, જનસકળને
પોતાના વિચારો સુલભ કરવાના હેતુથી શ્રીઅરવિંદ લખતા
નથી. એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં
તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો પુસ્તકો તરીકે લખાયાં પણ નથી.
આશ્રમમાં અને બહાર રહેનારા શિષ્યમંડળને તેમણે પ્રશ્નોના
જે ઉત્તરો આપેલા તે એ પુસ્તકોમાં સંગ્રહિત કરવામાં
આયા છે. આમ તેઓ જિજ્ઞાસુઓના મનના સમાધાન માટે
લખે છે, પ્રચાર માટે નહિ. એટલે જેમનામાં જિજ્ઞાસા ન
હોય તેમને એ લખાણો સમજવા મુશ્કેલ પડે એ સંભવિત
છે અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ છે એમ માની લેવું એ તો બોળપણ છે.

પંખીની માદા પોતાના બચ્ચા માટે ખોરાકને આવીને
હવડો અને સુપાચ્ય બનાવે છે, તેમ આધ્યાત્મિક સત્યોની
ખાજનમાં થતું જોમંએ એમ ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે.

આ એક અર્થ સત્ય છે. જન્મના આરંભથી આજ સુધી એવાં ધણાં તાત્ત્વિક વિચારો, સિદ્ધાંતો, અને સત્યો માનવગતિ આગળ પડ્યાં છે. સામાન્ય માનવે તેમની બ્યવહાર લાભ લીધો છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. તેની આધ્યાત્મિક સત્યોને પાત્ર કરવાની શક્તિ ખીલી છે કે કેમ એ પણ જોવાનું છે. એટલે, જે ખોરાક મળજી નહરવાળાઓ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય તેને હલકો બનાવવા માટે તેમાં પાણી ઉમેરવાથી તે સુપાચ્ય બને કે કેમ એ તો એક પ્રશ્ન રહે છે, પણ તેનો સ્વાદ તો જરૂર બગડે એ લગભગ ખાતરી પૂર્વક કહી શકાય. પરિણામ માત્ર એટલું જ આવવાનો સંભવ છે કે ખોરાક નિરર્થક બન્યો છે, અને સ્વાદ તો છેક જ માર્યો બન્યો છે. અનુવાદ કરનાર અસલ લખાણમાં પાણી રેડીને તે ગુરુ કરે એવી આશા રાખવી બ્યાજખી લાગતી નથી. કારણ કે અસલના ભાવ, વિચાર, અર્થ ઉપરાંત અસલના રૂપને પણ જોટલું વફાદારીથી સ્વભાષામાં, તેનું ખૂન કર્યો વિના, રજુ કરી શકાય તેટલું કરવું, એ પણ અનુવાદકની દરજ્જા છે એમ મને લાગે છે.

માનવજ્ઞાનનો સમન્વય કરવાના હેતુથી શ્રીઅરવિંદે ‘આર્ષ’ નામનું માસિક કાઢ્યું હતું. યોગમાગ્નિ સમન્વય - પૂર્ણયોગ - તેમાં દર માસે એક પ્રકરણ રૂપે પ્રગટ થયેલો. પ્રાચીન માનસશાસ્ત્રની પ્રયોગાત્મક અનુભૂતિઓનો સ્વીકાર કરીને તેમાં શ્રીઅરવિંદ આધુનિક માનવ સંસ્કૃતિને જરૂરી

જીવનતર્યો કેની રીતે વણી લે છે, તથા એ આખીએ
 મીમાસાને સ્વાનુભવનો અનેરો રંગ કેવી સફળતાથી લગાવે
 છે, અને છેવટે એ આખો વિચારમિનાર કેવળ શુષ્ક જડ
 મિનાર નહિ પરંતુ કેવુ કલાસભર, સુંદર અને જીવત સર્જન
 બની રહે છે, તેનો પથાર્ય ખ્યાલ તો શ્રીઅરવિદના મૂળ
 અગ્નિજ્વલા હજુ સુધી અપ્રગટ રહેલા અનેક પુસ્તકો વાચ-
 વામાં આવે ત્યારે જ અને વાચે તેને જ, આવી શકે
 ‘લાઈફ ટીવાઇન’ ‘દિવ્ય જીવન’ નામના એમના એક
 પુસ્તકના એકે એક પ્રકરણમાં જે જ્યોતિર્મયી વિચારણાની
 વિદ્યુત છે, તેનો અફપાર પશુ બુદ્ધિના પીન્જણવાળા મીમાસા-
 ના આખા પુસ્તકમાં પશુ ભાગ્યે જોવામાં આવે છે આ
 જ્ઞાનયોગદ્વારા પશુ તેઓશ્રીના વિચારમિનારનો પરિક્ષિત
 ખ્યાલ વાચનારને આવશે, તો પશુ આ કથનની વાસ્તવિકતા
 તેને સમજાશે એની આશા છે

શ્રીઅરવિદ આશ્રમ,
 પાડીચેરી,
 તા ૬.૮ ૧૯૩૮

}

અબાલાલ પુરાણી

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧મું	જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ - શ્રેય	૧
૨મું	જ્ઞાનાવસ્થા	૨૫
૩મું	વિશુદ્ધ બુદ્ધિ	૪૩
૪મું	એકાગ્રતા	૬૩
૫મું	ત્યાગ	૮૨
૬મું	જ્ઞાનયોગની સાધનાનો સમન્વય	૧૦૩
૭મું	શરીરના બંધનમાંથી મુક્તિ	૧૨૨
૮મું	ચિત્ત અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ	૧૩૬
૯મું	અહંતામાંથી છૂટકારો	૧૫૧
૧૦મું	વિરાટનો સાક્ષાત્કાર	૧૭૨
૧૧મું	આત્માની અલિપ્તચિત્તના પ્રકારો	૧૮૬
૧૨મું	સમ્યક્દાનંદનો સાક્ષાત્કાર	૨૦૬
૧૩મું	મનોમય સત્ - તાની મુક્તિથીઓ	૨૨૪

પ્રકરણ ૧૬

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ-ઝેય

જ્ઞાન અને ભક્તિની અગત્ય

કું મ્મ યો ગ ત્વં પૃથક્કરણ કરીને તેના મુખ્ય સિદ્ધિતોનું અને સાધન પ્રણાલિનું આપણે જ્ઞાન મેળવ્યું. એમાં કામના-ઓનો અને અહનેા ત્યાગ કરીને પ્રભુની ચેતનામાં મુક્તિ ફેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે પણ કહેવાઈ ગયું. કર્મયોગના અભ્યાસવડે અતિ પરાત્પર પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેના સતત સાન્નિધ્યનો આનંદ મળે છે, અને સાધક અહંતામાં નહિ પરંતુ પ્રભુમાં જ પોતાનું જીવન ધારણ કરે છે. વળી, એ જ સાધનમાર્ગથી જ્ઞાન અને ભક્તિનાં પરિણામો પણ કર્મયોગીને મળે છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા. કર્મયોગમાં આપણને પ્રથમ પરાત્પર વિરાટ-પુરુષનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે, વ્યક્તિનાં તથા પ્રકૃતિનાં સર્વે કાર્યો તેમાં સમાયતાં છે એવો અનુભવ થાય છે. વળી, કર્મયોગ વાટે જે ભક્તિ

કરવામાં આવે છે તેમાં પ્રભુને વિશ્વસકલનો સ્વામી અને કર્મ માત્રનો અધિષ્ઠાતા ગ્રણીને સાધક તેને સમર્પણ કરે છે. — પોતાનું અંતઃકરણ, પોતાનાં કર્મો સંબંધે તેને ચરણે ધરે છે જ્ઞાન અને ભક્તિની સંપૂર્ણ લહેજત તો એક વાર સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ આવે છે. પરંતુ એવી અનુભૂતિ-એને બરાબર જીતવા માટે તથા તેમની સમમના પ્રાપ્ત કરવા માટે, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. એટલે એ બન્ને માર્ગની સાધના આપણે અનુક્રમે વિચારીશું.

કર્મયોગ પ્રથમ શા માટે? જ્ઞાનમાર્ગની આવશ્યકતા

આપણે કર્મયોગને સૌથી પ્રથમ હાથમાં ધર્યો કારણ કે આગકાલ ધણા માણસો સહેજસાજ સચેતન થતાં કર્મ તરફ જ સ્વાભાવિકપણે દોળે છે. આજના માનવને સૂક્ષ્મ ચિંતનશક્તિ યા તો બાવપૂર્ણ અદ્વાના કરતાં કર્મમાં, અને જીવનમાં ભાગ લેવો વધારે પસંદ પડે છે. વળી, સમાજના માનસિક જીવનમાં એ ચિંતનની અને બાવની — શક્તિઓ ધણી અગત્યની મળ્યા છે તે છતાં માનવજાતિના માનસમાં કર્મ અને જીવન ધણો વિચાળ પ્રદેશ રોકે છે. પોતાના આદર્શોને લીધે, યા તો આજુબાજુના વાતાવરણને લઇને, મનુ પ્રીત્યર્થે યા તો માનવજાતિના કલ્યાણ માટે કરવામાં આવતાં કાર્યોનું મૂલ્ય જિંચમાં જિંચું આંકનારાં ધણાં માણસોની

પ્રકૃતિમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું પાસું, ખરી રીતે, સૌથી આગળ પડતું - પ્રધાન - હોય છે. એવા માણસોએ તો જ્ઞાન અથવા ભક્તિ, — નહિ કે કર્મ, — વડે જ યોગસાધનાનો આરંભ કરવો જોઈ છે. યોગના ત્રણ માર્ગોમાંથી કયાની સાધના શરૂ કરવી એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં આપણી કેળવણી યા તો આપણા સંસ્કૃત આદર્શો કરતાં આપણી પ્રકૃતિ યાને સ્વભાવજ વધારે સાચો માર્ગદર્શક મનાવો જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિએ બનાવેલે માર્ગ જવાથી અતિમ આદર્શને આપણે વધારે જલદી અને વધારે ખાતરીપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

જ્ઞાનયોગ — પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ

આગળ આપણે કર્મયોગના સિદ્ધિતાનો, તેની મુખ્ય પ્રક્રિયાઓનો અને વિશાળ પરિણામોનો અભ્યાસ કર્યો તે જ પ્રમાણે હવે જ્ઞાનયોગનો કરીશું, — અલગત, તેનાં સુવિદિત સ્વરૂપોનો, અને શુદ્ધ, પ્રચલિત પદ્ધતિનો નહિ પરંતુ તેના મૂળમાં રહેલાં સક્રિય તત્ત્વોનો. આપણે તો પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરીશું. આપણે ત્યાં કેટલાએ વર્ગોથી પ્રચલિત જ્ઞાનયોગમાં સંસારમા બંધન થતા જીવનો ત્યાગ કરવો એ જ તેનો એક માત્ર, અંતિમ ઉદ્દેશ મનાય છે. પરંતુ પૂર્ણયોગમાં શુદ્ધ નિષ્ક્રિય આત્માના સાક્ષાત્કારની સાથે પરાતપરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ પણ સ્વીકારાયો છે. વળી, અનિર્વચનીય પરાતપરનો સાક્ષાત્કાર કરવો, વિશ્વથી

પર એવા પરપ્રહસને જાણુવો એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વમાં તથા જીવનમાં પણ તેને જ જોવો એ ઉદ્દેશ પણ પૂર્ણયોગમાં સ્વીકારાયો છે. અર્થાત્ ભગવાનની દિવ્ય નિવૃત્તિના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત તેની દિવ્ય સીવાનો, તેની દિવ્ય નિષ્ક્રિયતાને આધારે થતાં તેનાં દિવ્ય કર્મોનો તથા તેની નિશ્ચય નીરવતાને વ્યક્ત કરનાર વાચાનો પૂર્ણયોગમાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે

જોય :

એટલે, આપણે શરૂઆતમાં જ આખા પ્રશ્નના મૂળમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ્યારે આપણે “જ્ઞાનયોગ” એ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાનનો કેઈ વિષય—જોય—છે એટલું તો આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ. વળી, સામાન્ય માનવો એ જોયને પોતાની માનસિક શક્તિઓની પ્રવૃત્તિરૂપે યોગ્યતા પ્રયત્ન કરતા નથી પરંતુ આપણે તેને યોગી ગણી છીએ એ વિચાર પણ અધ્યાહાર હોય છે જ્ઞાનનો એ વિષય—જોય—પ્રાપ્ત થતાં માનસિક વિચારોના, સ્વરૂપોના યા તો માનસિક બદલારોના તથા સ્થૂળ પદાર્થોના જાત્રાણી સામાન્ય ચેતના કરતા તદ્દન નિર્ગળી જ ચેતનાવાળી જ્ઞાનાવસ્થા અનુભવાય છે. વળી, માનવમાં એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની, શક્તિઓ, અને કુશળતા તથા તેના ઉપાયો આવી રહેલા છે જોમનો ઉપયોગ કરીને માનવ એ જ્ઞાનાવસ્થાને પહોંચી શકે છે, —એટલે કે એ જોયને પ્રાપ્ત કરી

શકે તેમ છે. એ શક્તિઓ અને કર્મો પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં બીજાં જે મામાન્ય કર્મો - કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો - છે તેમનો આશ્રય લઈને ચર્યાચર કરે છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર અને મનમાનીત જે જેવને આપણે શોધી રહ્યા છીએ તેની પ્રાપ્તિ થવા માટે એ ઇન્દ્રિયો અને કર્મો પણ પોતાની સામાન્ય ક્રિયાઓ વટાવી જાય એ જરૂરનું છે. એ જેવ શું છે તે, સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થા વાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પરાકાષ્ટા કર્મ ગણાય, તથા એ જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિઓ અને કર્મો કયા છે તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ. કારણ કે એ નિશ્ચય ઉપર જ આપણા અતિમ આદર્શનો અને સાધનાના પ્રકારનો આધાર છે.

જૂના મન પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ

પ્રથમ તો આપણા દેશમાં અત્યારે પ્રચલિત જ્ઞાનમાર્ગ અનુસાર જેવ, જ્ઞાનાવસ્થા અને જ્ઞાનનાં કર્મો કયાં છે તે આપણે સંક્ષેપમાં જાણી લેવું જરૂરનું છે. કારણ કે એની એ પરિભાષા વાપરવા છતાં આપણે તેને ભ્રુદા અર્થમાં વાપરવાના છીએ. એટલે અધવચ્ચ ગૂંચવાડો ન ઉત્પન્ન થાય તેટલા માટે એ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે સ્પષ્ટ કરીશું જ્ઞાનમાર્ગની જે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે તે સર્વમાં બીજા ભેદો ગમે તેટલા હોય પરંતુ વિશ્વનો - વિરાટજીવનનો - જ્યાં અભાવ છે એવી, શુદ્ધ, પગાત્પર પગપ્રહારની ચેતનાની

યા તો કેવળ અસતની — એટલે કે સત્ માત્રના અત્યંત-
ભાવવાળી — એક અવસ્થા ॥ તે જ કેવળ જ્ઞાનનો એક માત્ર
વિષય છે — જેય છે — એ મતના સ્વીકારમાં એ સર્વે
સમત છે. વળી, આપણે જેને જીવન — અસ્તિત્વ — કહીએ
છીએ તે, અથવા તો, સમસ્ત વિરાટજીવન પણ, કેવળ
અજ્ઞાનની જ અવસ્થા હોવાથી એ જીવનની વધારેમાં વધારે
આનંદદાયક અને હિતમાં હિતી અવસ્થાઓ પણ પરમ
અજ્ઞાનની જ દશાઓ છે એટલે, નિરપેક્ષ સત્યના સાધકે
તો એ સર્વેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યે જ છૂટકો છે આ પ્રમાણે
શાંત, નિષ્કિંચ આત્મા, યાને, શ્વ-આત્મક અસત્ એ જ જ્ઞાનનો
વિષય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સ્થિતિને “નિર્નાશ” કહેવામાં
આવે છે. જેમાં અહંતાનો નાશ, અને મન, પ્રાણ તથા
શરીર એ સર્વે કરણોની પ્રવૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ નિવ્રત્ત કરવામાં
આવે છે જ્ઞાનની એ પગમાનસ્થામાં જ્યોતિર્ભય અક્રિયતાનો
અને અપૌરુષેય શાંતિનો વિશુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ
જેયને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોમાં ધ્યાન, એકાગ્રતા અને
પોતાના રિપ્યમાં મનનો લય એ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે
જ્ઞાનયોગની સાધનામાં કર્મ કરવાની છૂટ હોય ॥ પરંતુ
કેવળ શરૂઆતમાં જ અને સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ થાય તેટલા
પૂરતી જ. — એટલે કે નીતિની નજરે યા તો પોતાને સ્વભાવે
દરીને, સાધક એ પરમ જ્ઞાનને ધાગણ કરવાને લાયક થાય
તેટલા પૂરતી. વળી, તે કર્મો પણ ડા તો શત્રુની આગ

પ્રભાણે નિયત થયવાં (હોવાં જોઈએ), કે પછી બાહ્ય ધર્મના પ્રખ્યાત આક નિયમેને અનુસરીને દયા, અનુકંપા વગેરેથી પ્રેરિત હોવાં જોઈએ. એવાં કર્મોવડે બીજાઓનું કલ્યાણ કરતાં કરતાં માનવની અહંતા ધમાધ જાય છે. પરંતુ શુદ્ધ અને નિર્જોળ જ્ઞાનયોગમાં અતે તો કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને સાધકે નિષ્ક્રિય થવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ હોય છે. કર્મયોગવડે સાધક પ્રાયશઃ તૈયારી કરી શકે, જ્ઞાનને માટે લામક બને, — પરંતુ તેનાથી મુક્તિ મળે નહિ. અર્થાત્ કર્મમાં સતત મંડ્યા રહેવું એ જ્ઞાનયોગના લક્ષ્મી સાથે બંધબેસતું નથી અને તેની પ્રાપ્તિમા કર્મો બારે અંતરાયરૂપ પણ થઈ શકે, કેમ જે જ્ઞાનને પગિણામે તો સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા જ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જે માણસો નિષ્ક્રિય સ્થિતિના વિરોધી કર્મને જ સદોદિત વળગી રહે તેમને એ રિયતિ પ્રાપ્ત પણ ક્યાંથી શાય? તે જ પ્રભાણે ભક્તિ, પ્રેમ, પૂજા વગેરે બાવો પણ, જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિએ, અપકર આત્મા-ઓ માટે છે, તથા ભક્તિયોગની પદ્ધતિ અજ્ઞાનની છે કેમ જે ભક્તિ, પૂજા વગેરે આપણા કરતાં અન્ય અને વિભિન્ન એવી કોઈ ઉચ્ચ સત્-તાને અર્પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ પરમ જ્ઞાનાવસ્થામાં તો એવી કોઈ ઉચ્ચતમ વસ્તુ જ રહેતી નથી! ત્યાં તો ફક્ત એક, અખંડ આત્માનો, યા તો આત્માના અભાવનો, સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે પછી ભક્તિ અર્પણ કરનાર અને ભક્તિનો સ્વીકાર કરનાર — બન્ને — નો ત્યાં

અભાવ હોય છે જ્ઞાનમાર્ગના સાધકમાં હેન્ટ વિચાર કેવળ બાકી રહે છે અને તે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી સંપૂર્ણપણે જ્ઞાન ચર્મ જતા સમગ્ર અત કરણમાં શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા બાપે ॥

જૂના મતની એકદેશીયતા

શુદ્ધ જ્ઞાનયોગના દર્શિનિદુથી તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપણે આગળ જોઈ ગયા. માનવમાં જે શુદ્ધિ છે તેનામાં જે મનીષી છે તે અત કરણના બીજા ઝગોથી અનગ થઈને પોતાનાથી પર એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે એકલનાયો પ્રયત્ન કરે છે તેને પરિણામે એ પ્રાચીન જ્ઞાન યોગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે એટલે કે, હૃદય પ્રાણ શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેને છોડી દઈને માનવની વિચારશક્તિ કેવળ પોતાની જ સાર્થકતા સાધવામાં મચી જાય છે, તથા પોતાનાથી પર ચેતનાની બિર્ધ અનગ્યાઓમાં નાશી ધૂંવા મથે છે ત્યારે એવો એકગ્રી જ્ઞાનમાર્ગ ઉદ્ભવે છે ઉપર જે સિદ્ધાંતો આપનામાં આવ્યા છે તેમાં ગ્રહેલો સત્યનો અશ એ છે કે આપણી મધી કિનારો આપણે જે જે ધાર-ધકારો - ધડીએ છીએ તે સધળા કોઈ મૌનિક સત્-તાના સજ્ઞાન નિમ્નસૂત્ર છે, - પરંતુ તે મૌનિક સત્-તા એના પોતાના સ્વરૂપોથી અને આરિભાસોથી પર છે પોતાના અસત સ્વરૂપે તે અવિકરી છે એટલે સર્વે કોઈથી તે પર

છે. માનવની ચિંતનશક્તિ, અર્થાત્ મનીષા, તેની (માનવની) સર્વે પ્રવૃત્તિઓનો દષ્ટા છે જ્યાં તે સર્વેથી પર છે. તેથી જ્ઞાતા તરીકે એ શક્તિ આત્માની સૌથી વધારે સમીપ છે. અને માનવના ચિત્તવર્તનાં કળ્પોના અનુક્રમમાં તે સૌથી ઊંચે સ્થાને આવે છે. હૃદય અને અંતઃકરણનાં બીજાં સૂક્ષ્મ કરણો હમેશાં ક્રિયાત્મક હોવાથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ કર્મ કરતા તરફ દોરાર્હ જાય છે. પરંતુ તેઓ પણ ક્રાંતો, સંપૂર્ણ ભોગને અંતે તૃપ્ત થઈને, કે પછી અસતોત્રને લીધે ધાકી જઈને, છેવટે શાંત થાય છે. માનવની વિચારશક્તિ પણ એક ક્રિયાત્મક શક્તિ છે; તે જ્યાં તે શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરે તો, અને જ્ઞાનજ્યોતિથી પ્રકાશિત શુદ્ધિની દૃષ્ટિવડે સર્વ કર્મોથી પર એવા આત્માનો પોતે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તેથી, તદ્દન શાંત - અક્રિય - થઈ જવાની શક્તિ અંતઃકરણનાં અન્ય કરણો કરતાં તેનામાં ઘણી વધારે છે. માનવની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે મનોમય પ્રાણી છે; અને સમગ્ર અંતઃકરણને જ્યોતિર્ભય બનાવવાનું સદા જાગ્રત, સ્વાભાવિક અને સચોટ કરણ વિચારશક્તિ છે. એટલે જ્ઞાનના ત્રિપદ - મેવ - ને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિચારશક્તિના સ્વાભાવિક ધર્મો જેવા કે ધ્યાન, એકાગ્રતા, લય વગેરે ઉપાયો અપરિહાર્ય છે. અને સાધનમાર્ગની યાત્રામાં તે વિચારશક્તિ નેતાનું સ્થાન લે એ પણ યોગ્ય લાગે છે.

વિચાર અને તપઃશક્તિ

ઉપર જણાવેલા વિચાર આખા પ્રશ્નની એક બાજુ રજુ કરે છે. ખરું જોતાં, વિચાર એ તો આગળ જન્મને રસ્તો શોધી તેને સાફ કરનાર ગુપ્તચર છે. આધ્યાત્મિક યાત્રામાં આપણો ખરેખર નેતા, આપણો સાચો સેનાપતિ, આપણા યજ્ઞને આદિ અને સનાતન પૂરોહિત તો તપઃશક્તિ છે. સામાન્ય રીતે હૃદયની ઇચ્છાને અથવા તો મનની પસંદગીને જ તપશક્તિનું નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ ખરી રીતે તપશક્તિ તે નથી. તપશક્તિ એટલે આપણી ચેતનામાં રહેલ - ધણી વાર પ્રચ્છન્ન - એવી સર્વોપરી શક્તિ જે આપણી સ્થિતિને નિયત કરે છે અને જીવિ તથા હૃદય, ઓછા કે વધારા પ્રમાણમાં, જેના અંધ અને યંત્રવત્ સેવકો અને કરણો છે. આત્મા સર્વ કર્મોથી પર છે એ ખરું, તેમ તે કર્મોથી બંધાતો નથી એ પણ સાચું છે. તથાપિ, સર્વ કર્મો આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવે છે, અને તેનાથી જ નિયત થાય છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. અર્થાત્, સર્વ ક્રિયાઓ આત્માની ચેતનાશક્તિનું પરિણામ છે અને આત્મા સિવાયની ખીણ કોઈ શક્તિને તે આભારી નથી. સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં આત્મા પોતાની સચેતન તપઃશક્તિને વ્યક્ત કરે છે, અને એ તપશક્તિ પોતાના સતને પૂર્ણપણે સાર્થક કરે છે. એ તપશક્તિ આત્મજ્ઞાનથી તથા પોતે જે વસ્તુને વ્યક્ત કરે છે તેનાથી અભિન્ન છે, કારણ કે આપણામાં જે તપશક્તિ

❶ તે આત્માની અનંત તપઃશક્તિનો જ વૈયક્તિક અંશ છે. આપણી એ તપઃશક્તિ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપની વધારે સમીપ છે કારણ કે આપણા માનસિક વિચારોની ઉપરજાલી પ્રવૃત્તિના કરતાં તે વધારે ગહન છે. આમ હોવાથી, વિશુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગની પરાકાષ્ટાને એકમાત્ર, અથવા તો સૌથી ઉચ્ચ, માર્ગ તથા લક્ષ્ય તરીકે પણ સ્વીકારતાં પહેલાં આપણામાં અને વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી એ તપઃશક્તિ શી વસ્તુ છે તે આપણે જાણવું જોઈએ.

સર્વ કરણોની સાર્થકતા અને પૂર્ણતા જરૂરી છે.

વિચારશક્તિએ એકત્રપેટા થઈને પોતાનો સ્વાર્થો સતોષ શોધવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તે પોતે આપણા હૃદય, પ્રાણ અને ખીજાં કરણોનો અમુક ભાગ હોઈ જ નેના હોય છે. અને નેતાથી તો પોતાના અનુયાયીઓને છોડીને પોતાનું એકલાનું દ્વિત સંધાય જ નહિ. મનસુત્ર કે, અંતઃકરણનાં ખીજાં કરણોને યાને વિભાગોને માટે પણ કેાઈક સાર્થકતા નિર્માણ થયેલી ❷ કે નહિ તે વિચારશક્તિએ શોધી કાઢવું જોઈએ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી વિરાટ તપઃશક્તિને ઉદ્દેશ પ્રથમ મનનો ઉપયોગ કરીને ઇન્દ્રિયો તથા આલ્સપરોંદારા અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિમાં ઉતરવાનો અને પછી ત્યાંથી પાછા ફરીને પુનઃ મનની જ એક શક્તિ-બુદ્ધિ-દારા આશોહણ કરીને જ્ઞાનની નિષ્કલિપ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોત તો તો કેવળ

અમૂર્ત વિચારપ્રધાન જ્ઞાનયોગ સકારણ સાગત. પરંતુ વિગટ તપશ્ચિત્તો એવો નિરુદ્ધ ઉદ્દેશ દોષ એમ સાગતું નથી. વળી, ઉપર જણાવેલી તદ્દન સંકુચિત અને સાદી વ્યવસ્થા કળાં તેનો ઉદ્દેશ વધારે વિચાર અને વધારે સંકુલ દોષ એમ સાગે છે. અમૂર્ત સત્યોર્મા રાચવાની પોતાની તૃપ્તિ આપણી વિચારશક્તિ, યાને મનીષા, બાહ્યે મુકીને જરા જુલે તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે હૃદય, પ્રાણ અને શરીર પણ પ્રભુની દિવ્ય ચેતનાનાં જ સ્વરૂપો છે તથા તેમની-વાટે પણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે, યા તો, કાંઈ નહિ તો, - પોતાને થયેલા આત્મસાક્ષાત્કારનો આનંદ એ કર્ણોદ્ધારા લઈ શકાય છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં જણાય છે કે વિગટ તપશ્ચિત્તો ખરો ઉદ્દેશ તો ચેતનાનાં સર્વ કર્ણોને સંપૂર્ણ દિવ્ય તૃપ્તિ આપવાનો, તથા પ્રત્યેકને તેની દિવ્ય સાર્થકતા, પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે.

પૂર્ણયોગના જ્ઞાનમાર્ગની પદ્ધતિ

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એક પછી એક કરણોનો છેદ ઉઠાવી દેવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવી કે પછી સમગ્રનાવાળી સાર્થકતાને કાંઈ પણ ઉપાયે સર કરવી? અર્થાત્, શરીર, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ કરણોનો, એક પછી એક, ત્યાગ કરતાં કળાં આગળ વધી છેડે અક્ષર, નિષ્કલ્પ આત્મામાં લય પામવાનો માર્ગ સ્વી-

કારણે, કે સમગ્ર અંતઃકરણની સાર્થકતા માટે પ્રયાસ કરવો એ વધારે ઇચ્છે. ? પૂર્ણયોગમાં પણ છેદ તો ગિટે છે પરંતુ કેવળ અગ્નિ અને અસત્ય અહંતાનો. વળી, દેહમાં આપણે બધાયલા છીએ એ પગિમિત એતનાનો, પ્રાણમાં જે અસત્ય આતુરતા અને આવેશો છે તેમનો, પદાર્થના સ્પર્શોની ઇન્દ્રિયોની શુભામીનો, તથા મિથ્યા દંદોનો, હૃદયમાં ગિહતા ઇન્દ્રિયોના અને લાગણીઓના દંદના પૂરનો તથા વિચાર-શક્તિમાં રહેલા અસત્ય અંશેનો, પગિમિત સત્યોના આગ્રહનો અને સકુચિત એકાગ્રતાનો છેદ પૂર્ણયોગમાં ગિડી જાય છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાનો પાને અસત્યોનો ત્યાગ થતાં તે તે કરણનું રૂપાંતર સાધવામાં આવે તથા સમગ્રપૂર્ણતા સિદ્ધ થાય એ ઇચ્છે કે કેમ તેનો પણ આપણે નિર્ણય કરવાનો છે એ પ્રમાણે પૂર્ણયોગની શક્યતા — એટલે કે સમગ્ર અંતઃકરણની સાર્થકતાનો ઉદ્દેશ — સ્વીકારીએ તો આપણા હૃદયમાં જે પ્રેમ, આનંદ, અને ભક્તિની લાગણીઓ છે તેની ચરમ અવસ્થાને પણ તેમાં સ્થાન હોવું જોઈએ તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોમાં દિવ્ય સૌંદર્યની સૌંદર્ય કરવાની વૃત્તિ તથા સરસતા હોય છે તેનું પણ સાર્થક્ય હોવું જોઈએ. વળી, પ્રાણમાં કર્મ કરવાની જે પ્રેરણા છે તેનું, તથા વિચારશક્તિમાં જે અમૂર્ત જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વૃત્તિ છે તેનું પણ અંતિમ સાક્ષ્ય હોવું જોઈએ. પરમ પરાત્પર એવું કશું સત્ય ઊર્ધ્વમાં આવી રહેલું છે જેમા એ બધી શક્તિઓ પોતાનાથી પર થઈ

જઈને એકત્ર થાય છે તથા તેમા પોતપોતાની નિરપેક્ષતાને પ્રાપ્ત કરે છે તે સત્ય એમનાથી કેવળ વિજ્ઞાતીય અને ભિન્ન નથી જેમાથી તે કચ્છો દૂર ફેંકાઈ ગયા હોય

પૂર્ણયોગમા તો આપણે છેવટ જણાવેલું દષ્ટિમિત્ર સ્વીકારીએ છીએ પૂર્ણયોગનો અર્થ જ એ છે એટલે પૂર્ણયોગની દષ્ટિથી જ્ઞાનયોગનો સમન્વય કરીને પ્રાચીન જ્ઞાનમાર્ગ ક્રમતા જુદી રીતે જ્ઞાનનો વિષય - જ્ઞેય - જે જ્ઞાનાવસ્થા આપણે પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે, તથા એ જ્ઞાન મેળવવા માટે મ્યાં સાધનો અને પદ્ધતિ આપણે વાપરવા માગીએ છીએ તેનો અહિં ફરીને ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે

જ્ઞેય અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ

જ્ઞાનનો વિષય યાને જ્ઞેય તો એક છે, ભગવાન છે આપણા વ્યક્તિત્વમા અને વિશ્વમાં તેમજ એ બન્નેથી પર એની પરાતપર સ્થિતિમા જે આપણે તેને જાણુનાનો શ્રી વ્યક્તિ અને જગત, બાહ્ય દષ્ટિએ આપણને જેવા જણાય છે તેવા ખરૂં જોતાં નથી એટલું તો આપણે સ્વીકારેલી જ્ઞાનની વ્યાખ્યામા ઉલ્લ - અધ્યાહાર - છે ૨૧મી પોતાનાથી ઊંચી કેાઇ શક્તિવંતે આવેલોક્તિ થયા વિના આપણી ઇન્દ્રિયો તથા મન આપણને બાહ્ય જગતનો જે અહેવાલ આપે છે તે સાચો નથી છતાં સાથે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે વ્યક્તિ

અને વિશ્વ અન્ને જેવાં દેખાય છે તે તેમનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં માત્ર મુચક - પ્રતીક - છે અને નામરૂપાત્મક એ મુચક દ્વારા જ આપણે તેમના અંનિમ સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આ રીતે આપણી મંદ્રિયો અને મન મમે તેવો મૂલમરેતો પણ જે અહેવાલ આપે છે તે જ આપણા જ્ઞાનની શરૂઆત છે. જ્યાં મન અને મંદ્રિયો પોતાની અનુભૂતિઓને જે મૂલ્ય આપે છે તે આપણે સુધારી લેવાનું છે. એને માટે બે ઉપાયો છે, પ્રથમ તો શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આપણું મંદ્રિયાધિષ્ઠિત મન તથા સ્પૃહથી પરિમિત બુદ્ધિ જે નિર્ણયો આપે તેને સુધારી લેવા. પછી બુદ્ધિથી સર્વથા પર, તેનાથી અગ્રગચ્છ, એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. એ જ્ઞાન સત્યની એવી જ્યોતિ સાધકમાં પ્રગટાવે છે કે એને પ્રતાપે શુદ્ધ બુદ્ધિનાં અમૂર્ત તત્ત્વોનું આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં અને આત્માના સત્ત્વ દર્શનમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. ત્યારે આ અનુભૂતિ થાય ■ ત્યારે જણાય છે કે મન, મંદ્રિયો વગેરેનું અજ્ઞાન કેવળ જૂલોનો સમૂહ અગર આત્માની નિર્ગર્થ રક્તપાટ ન હતી, પરંતુ આત્માની અલિંગ્યકિત કરવા માટેની જ તે એક ખરબચડી સડક હતી. વિશ્વમાં આત્માની ઉત્કાંતિ અને તેનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે આવશ્યક એવી પાર્થિવ તત્ત્વમાં રહેલી તેની પ્રતિષ્ઠા એ અજ્ઞાન છે.

વ્યક્તિની પૂર્ણતા યાને માર્થિકતા

તે પગાપર વાસ્તવિકતાનો વ્યક્તિની જોડેનો સમઘ તપાસતા જણાય છે કે તે પગાપર સત્ય વ્યક્તિનું પોતાનું જ સત્ય અને પગમ સ્વરૂપ છે એ સત્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું એ જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ છે, એટલે તેનાથી આડે રસ્તે દોગનાર મિથ્યા નામરૂપાત્મક સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા પ્રાપ્ત થાય છે જ્ઞાન માનવને શીખવે છે કે દેહ એ આત્મા નથી પણ તેનું એક સ્વરૂપ છે — કમળ છે જડવાદની નિષિદ્ધિ માન્યતા કે જડ તત્ત્વનો અનુભવ, તથા સ્થૂલ નાડીનત્ર અને મગજ વગેરેની પ્રવૃત્તિ સર્વ પદાર્થનું સત્ય જાણવાનો પાયો છે એ એક ભ્રમ છે કામળ કે ચૈતન્યના એક સ્વરૂપને તે અસ્તિત્વનું અતિમ ગદર્ય માની બેસે છે પદાર્થ, નાડીઓ, મગજ વગેરે તે પ્રજ્વલિતને કાર્ય કરવાનો ફક્ત પાયો છે, એ પ્રાણ આત્મા અને તેના કાર્યની વચ્ચે સમઘ સ્થાપન કરે છે વળી જે સ્થૂન ક્રિયાઓ આપણે કરીએ હોએ તે બાહ્ય જગતના સ્પર્શોની અસર દર્શાવનારી આત્માની પ્રત્યક્ષ પરિબાધા છે, વાણી છે તેને યોગેજ આત્મા પોતાના જ્ઞાનનો જડ તત્ત્વમાં અસંગકાગકરીને પ્રયોગ કરી શકે છે એટલે શારીરિક ક્રિયા માત્ર એક પ્રકારનું ઇંગિત છે, ચિત્રલિપિ છે, પ્રતીકોની યોજના માત્ર છે તે માછ પદાર્થનું મહીગ અને અતિમ સત્ય આપણને આપી શક્તી નથી શરીર આત્મા નથી તે પ્રમાણે નાડી મગજ, જ્ઞાનતત્ત્વો વગેરેમાં કાર્ય

હરી રહેલ પ્રાણ પશુ આત્મા નથી; તે પશુ આત્માનું એક સ્વરૂપ છે, કરણ છે. જડતત્ત્વને પોતાના પાપા તરીકે ઉપયોગમાં લેનાર તથા વાછેલીક્રમમાં—પ્રાણશક્તિની સર્વોપરિતામાં—માનનારા મીમાંસકો સર્વ પદાર્થના મૂળ તરીકે અને તેમના સમુચ્ચય તરીકે પ્રાણશક્તિનો જે અનુભવ કરે છે તે પશુ એક જામ છે. કારણ કે એ મીમાંસા એક બાહ્ય વસ્તુને મૌલિક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી લેવાની જૂલ કરે છે.

વ્યક્તિની સાર્થકતાની મીમાંસાઓ અને તેમનું મૂલ્યાંકન

પ્રાણશક્તિ એટલે પ્રાણશક્તિથી પર એવી ચેતનાનું ક્રિયાત્મક - સ્વરૂપ. ત્યારે આપણે મનોમય ચેતનામાં વિકાસ પામીએ છીએ ત્યારે જ ચેતના આપણને વાસ્તવિક લાગે છે. મન જાણે પ્રાણશક્તિનું પરિણામ હોય એમ લાગે છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં, પ્રાણશક્તિના પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ અને તેની ઉત્ક્રાંતિનું રહસ્ય મન છે. મન કાંઈ પ્રાણનો આવિર્ભાવ નથી, પરંતુ પ્રાણ પશુ જેનો ઝોછો જ્યોતિર્ભય આવિર્ભાવ છે એવી પ્રાણ તથા મન બન્નેથી પર કાંઈ વસ્તુનો તે આવિર્ભાવ છે. અને છતાં આપણું મન આત્મા નથી, તે પશુ આત્માનું એક સ્વરૂપ છે. સુંદર રૂપોના અને વસ્તુઓના સૃષ્ટિ તરીકે મનને જે અનુભવ થાય છે તે, તથા એ રૂપો અને વસ્તુઓ ફક્ત મનોમય લોકમાં જ વસે છે એવી

આદર્શવાદની જે માન્યતા છે તે પણ, એક ભ્રમ છે. કારણ કે તેનાથી જીવનનું અતિમ રહસ્ય નહિ પરંતુ તેનું એક સ્વરૂપ જ પ્રાપ્ત થાય છે. માનવનું મન એ મનોમયતાના બધેનોથી પર એવી એનનાની લીલા છે આ જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં આપણને શુદ્ધ સત્, ચિન્મય, આત્માનંદમય, મન પ્રાણ તથા શરીરથી પર, એવી શુદ્ધ “સત્-તા” તેજ આપણું અસ્તુસૂય અને મૌલિક આત્મતત્ત્વ છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે : એ જ આપણો આત્મા.

વ્યક્તિ અને વિરાટ

એ પરાત્પર પરમ વાસ્તવિકતાનો વિશ્વ સાથે સંબંધ વિચારતાં આપણે તેને બહુ કહીએ છીએ વિશ્વનું પૃથક્કરણ કરીને જે સામાન્ય તત્ત્વો આપણે તાગવી શકીએ છીએ, જેવા કે શક્તિ અને પદાર્થ, નામ અને રૂપ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ વગેરે — તે સઘળામાં વિશ્વની સાચી વાસ્તવિકતાનો સમાવેશ થઈ જતો નથી. જેમ આપણુ સમગ્ર સ્વરૂપ મન, પ્રાણ અને શરીરથી અનાધિન — મુક્ત — એવા પરમ આત્માનું જ સ્વરૂપ અને તેનીજ લીલા છે તેજ પ્રમાણે વિશ્વ પણ પરમ બહાનું સ્વરૂપ છે, તેની લીલા છે એ વિરાટ આત્મા પણ શક્તિથી કે પદાર્થથી, નામથી કે રૂપથી, પુરુષ અને પ્રકૃતિના મૌલિક બેદથી બધાતો નથી ત્યાર પછી આપણને ઈત્તન થાય છે કે આપણો આત્મા અને વિશ્વમાં

હીના કુનાર પગમ પ્રહા બન્ને વચ્ચે અભેદ છે, બન્ને એક - સત્ છે વ્યક્તિ તો એ વિગટ આત્માના આવિર્ભાવનું એક સ્વરૂપ છે જ્યારે નકિનને તેના પોતાના પરમ આત્મ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેને માલૂમ પડે કે તેનું વાસ્તવિક પોતાપણુ તેની વ્યક્તિતા નથી, પરંતુ વિગટ - વિશ્વાત્મા - છે

વિરાટવ્યાપી પ્રહા

તથાપિ એ પરમ સત્તા - એ પરમ ચૈતન્ય તો વ્યક્તિત્વ કે વિશ્વાત્મા કોઈનાથી બે પગિમિત થતું નથી એટલે સપૂર્ણ જ્ઞાનાનુભવ એ બન્નેનો છેદ ઉડાવી દઈને એકનાથી પગ, સપૂર્ણપણે પગતપગનો, સ્વીકાર કરે છે તે વ્યાખ્યાતીત — વાચા અને મનથી અગોચર છે, મનથી પગ છે તે કેવળ નિરપેક્ષ છે એ નિરપેક્ષ પગતપરને આપણે ક્ષર અથવા અક્ષર — વ્યક્તિત્વમુક્ત સમુદય કે વ્યક્તિતારિહોણા નિર્ગુણ એવું નામ નહિ આપીએ, કારણ કે વ્યક્તિતાથી અને વ્યક્તિ ના અભાવ - મનથી તે પગ છે તેને આપણાથી ‘એક’ અથવા ‘અનેક’ પણ નહિ કહી શકાય કારણ કે અદ્વૈત અને દ્વૈતના ભેદથી પણ તે પગ છે તેનામા સમુદયતાનું યા તો નિર્ગુણતાનું આરોપણ આપણે નહિ કરી શકીએ, કારણ કે તે ગુણોના સવળા બંધનોથી પગ છે, — છતાં મુલુરહિત શૂન્યનાથી પણ તે મુક્ત છે તે અનત મુલુમય છે વ્યક્તિની

અંદર “જીવાત્મા” સ્વરૂપે, અક્ષર સ્વરૂપે, નિર્ગુણ નિરાકાર
 ધ્વજ સ્વરૂપે તથા વિરાટ વિશ્વ તરીકે તે પરાત્પર પોતાનો
 આવિર્ભાવ કરી ગયો છે તે પ્રભુ છે, પરમાત્મા છે, પુરુષો-
 ત્તમ છે, સર્વ સ્વરૂપ છે, સર્વ છે સાચું જ્ઞાન કેવળ
 બૌદ્ધિક-બુદ્ધિના-વિચારના રૂપમાં મર્યાદિત થઈ અટકી
 પડતું નથી. આપણા મનને માટે તે પરાત્પર અજ્ઞેય છે તો
 પણ આપણા વૈયક્તિક-પોતાના-સ્વરૂપ વાટે, તથા
 વિશ્વના નામરૂપ મારફત જેમ આત્મ સ્વરૂપ-ધ્વજ-નો
 સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ તેજ પ્રમાણે આત્માનો
 સાક્ષાત્કાર કરવાથી આપણે તે અનંત, કેવળ નિગ્રહેક્ષ
 પરાત્પરનો પણ, એક પ્રકારનો, સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ
 છીએ આપણો જીવાત્મા આપણી અગત વૈયક્તિક ચેતનાનું
 ભૌતિક સ્વરૂપ છે

પરાત્પરની પરાત્પરતા

એ સાક્ષાત્કારમાં જ જ્ઞાનની પરિસીમા રહેલી છે તેનાથી
 પર માનવનું મન જઈ શકે તેમ નથી આપણું મન તે
 પરાત્પરના ઉપર પોતાનો બુદ્ધિવાદ અજમાવીને ભુદી ભુદી
 રીતે તેની સાથે વ્યવહાર ચલાવી શકે છે, તેના જ ઉપર
 આપણને મન પસંદ એવી મીમાંસાઓ-દર્શનો-આપણું
 મન ભડે ગયે, તેને વ્યાખ્યામાં ભડે મર્યાદિત કરવામાં આવે,
 તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે યા તો તેના સત્યની એક બાજુ

ઉપર વધારે અને ખીણ બાણુ પર ઓઢો, ભાર મૂકવામાં આવે, તેના ઉપરથી જૂલ ભરેલાં અનુમાનો અને પક્ષપાતી સંકુચિત ઉપસિદ્ધિના આપણું મન ભવે નારવી કાઢે—પરંતુ આપણી શુદ્ધિના વિકારી નિર્જ્યોથી યા તો અપૂર્ણ વિધાનોથી આ અંતિમ દૃષ્ટીકનમાં જરાયે ફેર પડે નથી કે વિચારનો તથા અનુમૂનિનો છેડો આવે ત્યાં સુધી જઈ શકીએ તો આપણે એ પરાત્પરના જ્ઞાન સુધી આવી પહોંચીશું એ અનુભવનો મન્કાર કરીને, અથવા તો તેને દાખી દઈને, યા તો તેને સંકુચિતપણામાં બાંધી સપ્રતેજ આપણે એ સનાતન મત્તને દૂર મૂકી શકીશું તેના પોતાનામાંથી આપણે કંઈ પણ બાદ કરી શકતા નથી તેમ તેનામાં મૌલિક કશું ઉમેરી પણ શકતા નથી એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બેદ યા તો વિકૃતિ પેદા થાય છે.

જ્ઞાનમાનીર્ગ ત્રણ શક્યતાઓ :

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ એ સનાતન પરાત્પરને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અર્થાત્ કે એ સર્વથી પર હોઈ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ આત્માનો, ધ્વજનો અને પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો હેતુ છે. વ્યક્તિમાં અને વિશ્વમાં તે પરાત્પર જ આવિર્ભાવ પામે છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આપણે પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી કે વિશ્વના જ્ઞાનથી—ગમે ત્યાંથી—શરૂઆત કરીએ એ બાબત મહત્વની નથી. પરંતુ જો અધવચ્ચ

અટકી પડીએ નહિ તો છેવટ આ પરાત્પર સુધી પહોંચ્યા વગર રહીશું નહિ. આવા જ્ઞાનયોગનું છેવટ સુધી અનુશીલન કરવાનું વ્યવહાર પગિણામ શું એ પ્રશ્ન ફક્ત બાકી રહે છે. એમાં ત્રણ શક્યતાઓ છે : પ્રથમ તો આપણા વ્યક્તિત્વનો અને વિશ્વના અસ્તિત્વનો સંપૂર્ણ લય સાધી એ અગ્રાંત અને અજોયમાં સંપૂર્ણપણે એક થઈ જઈએ. બૌદ્ધ-મતના આગ્રહી અનુયાયીઓ એ સ્થિતિને ‘નિર્વાણ’ કહે છે. બીજી, અક્ષર નિર્વિકાર અપૌરુષેયમાં વ્યક્તિતાનો લોપ કરી નાંખીએ અને વિશ્વજીવનથી પર થઈ જઈએ. ત્રીજી, એ કે આત્મા, બ્રહ્મ અને પરાત્પર જે પ્રમાણે વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર કરે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાની પણ તેનો સ્વીકાર કરે. અર્થાત્, બ્રહ્મની પેઠે જ્ઞાનીમાં પણ દિવ્ય તપ-સક્તિ જાગૃત થાય, પોતાના મૌલિક-દિવ્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે અને વિશ્વમાં તથા વ્યક્તિમાં થતી દિવ્ય બિર્ધ મતિને મુક્ત રહીને બેઠી શકે,—સ્વીકારી શકે,—અને સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ સહિત તેને સદ્વાય કરે. પૂર્ણયોગમાં આ ત્રીજી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ જ આદર્શ ગણાય છે.

કર્મની—આવિર્ભાવના સ્વીકારનો—અગત્ય

હવે આપણને જણાય છે કે જ્ઞાનમાર્ગને અતિ વિશ્વજીવનનો ત્યાગ થવો જ જોઈએ એવું કાંઈ ફક્ત થતું નથી; કારણ કે પરાત્પર જેમાં આપણે મગ્ન થઈએ છીએ, જેમાં

સમ પામવા માટે આપણે પ્રવેશીએ છીએ તેમાં જ્ઞાન સંપૂર્ણ અને આખરી હોય છે તે જ્ઞાં પણ તે વિશ્વમાં પોતાની કીલ્લાને દેખાવી રાખે છે. વળી આપણે એમ પણ ધારવાનું નથી કે આપણને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એટલે આપણે મારે તો દુનિયાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો અને તેનો ત્યાગ કરવો જ યોગ્ય છે. કારણ કે વ્યક્તિમાં રહેલા અંતિમ મૌલિક તત્ત્વ જોડે-પોતાના અંતરમાં-એકતાનો આસ્વાદકાર સાધકને પ્રથમ થાય છે. જ્ઞાં વ્યક્તિમાં ધ્વજનો આવિર્ભાવ થવો તો બાકી જ રહે છે. ધ્વજનો એ આવિર્ભાવ સર્વમયનારૂપે થાય છે એટલે જ પ્રમાણે જગતના મહાન પુરુષો પોતાના ઉદા-દરણીયો, હાજરીયો તેમ જ કાર્યયો ધ્વજના આવિર્ભાવમાં ભાગ લે છે તે પ્રમાણે વ્યક્તિએ પણ (ભાગ) લેવો જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે અહ્યપ્રધાન વ્યક્તિનામાં રહીએ છીએ ત્યાં સુધી એ પૂર્ણતા, એ સાર્થકતા મળી શકતી નથી. કારણ કે એ નિઃશ્રમિકા તો કેવળ તૈયારી કરવા માટેનું ક્ષેત્ર છે. તેનામાં અંતિમ સાર્થકતા હોવી શક્ય નથી. વ્યક્તિમાં ધ્વજચેતના જાગ્રત થયા સિવાય વિશ્વમાં ધ્વજનો આવિર્ભાવ કદી પણ શક્ય નથી અને તેટલા માટે જીવનમુક્ત આત્માઓએ કર્મનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ.

પરાતપરને સત્ અને આવિર્ભાવ જાન્ને સ્વરૂપે જાણવો.

આ રીતે આપણે મારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ, ખરું જોતાં,

બેવડો છે. એક તો આપણે શુદ્ધ મૌલિક આત્મચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ■ અને તેની સાથે સાથે તેના આવિર્ભાવ-દ્વારા પણ તેનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. અર્થાત્ આપણે ધ્વજનું મૌલિક જ્ઞાન મેળવવાનું છે તથા તે ઉપરાંત વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા અને કાર્ય કરી રહેલા ધ્વજનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. પરાતપર, અઅક્ત, અનિર્વચનીયનું તથા વ્યક્તિ અને વિશ્વમાં થતી તેની ઉત્ક્રાંતિનું જ્ઞાન આપણે મેળવવાનું છે. પૂર્ણજ્ઞાનની આ વ્યાખ્યા છે, અને તેને જ આપણે સમગ્રપણે સ્વીકારીએ છીએ. આપણે એ સત્ય જીવનમાં હમેશાને માટે ક્રોધી રાખીશું કે સર્વત્ર અને સર્વ સ્થિતિમાં વિશ્વ સમસ્ત એક છે — અદ્વિતીય છે. પોતાના વિચારની તથા અભીપ્સાની સગવડ માટે માનવ મન એ સનાતન અદ્વૈતમાં વિભાગો કરે છે, — ભેદ જોવા કરે છે જીવનમુક્તા જ્ઞાની જગતમાં કર્મ કરતો જતા એ એકતાને ગુમાવતો નથી, તેમ તે પોતાના જ્ઞાનને બેવડા પણ હોતો નથી, કારણ કે પરાતપર જોડેલો કેવળ, અનિર્વચનીય — આત્મ-વિલયમાં ■ તેટલો જ તે વિશ્વની ક્રિયામાં પણ રહેલો છે.

પ્રશ્ન ૨ જી

જ્ઞાનાવસ્થા

યૌગિકજ્ઞાન એવે શું ?

યૌગિકજ્ઞાનનો હેતુ આત્માનું એવે કે નિશુદ્ધ સત્ તરીકે તથા જગતમા થતા આવિર્ભાવરૂપે - એમ મન્ને પ્રશ્ન - પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે એનો અર્થ એ થશે કે સામાન્ય વસ્તુના - દાખલા તરીકે જડ પદાર્થના તથા જીવનના વિવિધ બાહ્ય નામરૂપોના, યા તો વિચારે તથા કર્મ ઉત્પન્ન કરનાર હાજગ માનસના - જ્ઞાનનો યૌગિકજ્ઞ નમા કા તો નિમિત્ત જ સમાવશ થતો નથી, યા તો સીધે સીધી રીતે અને તેમને પોતાને ખાતર એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ નથી એવે સાધારણ માણસો જ્ઞાનનો જે અર્થ કરે છે તેના કગ્તા યોગી જે જ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે તે જીવ જ પ્રભુનું હોવું જોઈએ સાધારણ રીતે જીવનની, મનની તથા પદાર્થોને લગતી હકીમ્તોનો તથા એ હકીમ્તોનું શાસન કરનાર નિયમો વગેરેનો શુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો

એને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. એ બુદ્ધિના જ્ઞાનનો આધાર આપણી ઇન્દ્રિયોના માત્રાસ્પર્શો ઉપર અને એ સંસ્પર્શો ઉપર રચાયેલા તર્ક ઉપર હોય છે એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના હેતુઓ પણ ભુલ ભુલ હોય છે. પરંતુ કાંઈક અંશે બુદ્ધિને સતોષવા માટે, કાંઈક અંશે વ્યવહાર ઉપયોગિતા સાધવા માટે, અને શક્તિની વૃદ્ધિ કરવા માટે એ જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે, કેમ જે એ જ્ઞાનવડે આપણા પોતાના અને બીજાઓના જીવન ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે. એ ભૌતિક જ્ઞાનવડે પ્રકૃતિના ગૂઢ બળો ઉપર વિજય મેળવીને માનવના હેતુઓ સાધવા માટે, અર્થાત્, બીજાઓને મદદ કરવા કે દુઃખ દેવા, યા તો વિનાશ કરવા, કે ઉત્તન કરવા, કે અવનતિમાં પાડવા માટે તેનો ઉપયોગ માનવ કરી શકે છે. યોગમાં આપણે તો આખા જીવનનો સમાવેશ કર્યો છે, એટલે તેમાં જ્ઞાનના સર્વ વિષયો અને હેતુઓ સમાઈ જાય છે. એવી યોગસાધના પણ છે જેનો ઉપયોગ આત્મસાધન માટે તેમજ આત્મ-વિજય માટે, અન્યને દુઃખ દેવા માટે તેમ અન્યને તાગવા

---

*“યોગને લીધે શક્તિ ખીલે છે, પછી સાધકની હિંમત હોય કે ન હોય એ શક્તિ મેધારી તત્ત્વવાર જેવી છે: તેનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને શક્ય થઈ શકે છે. તેનાથી ઉત્પત્તિ અને વિનાશ બન્ને કરી શકાય છે; વિનાશ એટલે હમેશાં પાપ જ એવું નથી.”

માટે, કરી શકાય છે. પરંતુ “આખા જીવન”નો અર્થ માનવજાતિ દ્વંધ્યાં ગાળે છે તેવું જ જીવન એવો થતો નથી. પરંતુ જે ઊર્ધ્વ ચેતનામય જીવન માળવાની માનવમાં શક્યતાઓ રહેલી છે, છતાં હજી સુધી જે જીવન માનવજાતિએ મેળવ્યું નથી તેનો સમાવેશ પણ “સમગ્ર જીવન”માં થાય છે. એ ઊર્ધ્વ ચેતનાનું ‘જ્ઞાન’ મેળવવું એ જ્ઞાનયોગના અભ્યાસનો ઉચિત અને વિશિષ્ટ હેતુ છે.

જીવનનું—અને જ્ઞાનનું અંતિમ રહસ્ય

ઉચ્ચ પ્રકારના જીવનની એ શક્યતા બુદ્ધિ જેમાં પ્રધાન છે એવા અત્યારના માનવમાનસની સુધાગ્રણા કરવામાં, વિશેષ ક્રિયાત્મક શક્તિ મેળવવામાં, અથવા તો વધારે શુદ્ધ ચારિત્ર અને નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરિણમાત થતી નથી. એ જીવનની શ્રેષ્ઠતા માનસિક વિકાસની ચોક્કસ દૃષ્ટતા—ઉચ્ચાંશ—પ્રાપ્ત કરવા ઉપર નહિ પરંતુ કેવળ ભિન્ન પ્રકારની ચેતના પ્રાપ્ત કરવા ઉપર આધાર રાખે છે. તેનાથી આપણા જીવનની રીતિ કેવળ બદલાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો આખો પાયો જ સદંતર બદલાઈ જાય છે. યૌગિકજ્ઞાન અસ્તિત્વના મૂળતુ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો “જેને સમ્યક જાણવાથી સઘળું સમ્યક જાણી શકાય” છે તેને શોધવા માટે અને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ પ્રયત્ન કરે છે આખું દૃશ્ય અને ઇન્દ્રિયગોચર જગત, તેમ જ

જે અદૃશ્ય છે, અગોચર છે, તે સઘળું મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર, — અગોચર; એવી કાંઈ વસ્તુનો આવિર્ભાવ છે એવી માન્યતા યોગમાં આરંભથી સ્વીકૃત છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને જ આપણે જગતને યથાર્થ રીતે જાણી શકીએ. ઇન્દ્રિયો અને તેના બાહ્ય સ્પર્શોની જુગાની ઉપર વિવેકબુદ્ધિનો પ્રયોગ કરીને આપણે જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ તે સાચું જ્ઞાન નથી. તે જ્ઞાન તો જગતના ફક્ત બાહ્ય સ્વરૂપનું હોય છે. અને જે વાસ્તવિકતાની એ બાહ્ય સ્વરૂપો પ્રતિભાઓ છે, — પ્રતીકો છે, તેને આપણે પ્રથમ જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી એ દૃશ્ય પદાર્થોને પણ આપણે યથાર્થપણે જાણી શકીશું નહિ. એ વાસ્તવિકતા એટલે તેમનો આત્મા; સર્વમાં તે એક — અદ્વૈતરૂપે — છે.

યોગનો ઉદ્દેશ : ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે આપણે જડ, ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓનું ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કર્યા કરીએ તો પણ તેનાથી આપણને આત્માનું અથવા ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન કદી પણ નહિ મળે. દૂરબીન, સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર, નળીઓ, બાટલીઓ અને યંત્રોનો ઉપયોગ કરીને આપણે સ્થૂલ પદાર્થનું વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવીએ એ બનવાનું જ છે. પરંતુ સ્થૂલથી પર એમની ગતિ નથી. એટલે ઇન્દ્રિયો અને તેના યાંત્રિક ઉપકરણોની મદદથી આપણને જે જ્ઞાન મળે છે તે જ સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન છે, અને તેના સિવાય બીજું સત્ય હોય શકે જ

નહિ, અથવા તો, એવી અન્ય પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં બીજાં સાધનો પણ શક્ય નથી એમ આપણે સ્વીકારીએ તો પછી આપણે એક જ અનુમાન દોરવાનું રહે છે અને તે એ કે વિશ્વમાં જેટલું જડ છે, પાર્થિવ છે, તેટલું જ વાસ્તવિક છે ! અર્થાત્, આત્મા, ઈશ્વર, વગેરે કાંઈ જ નથી ! આપણી અંદર “હું” એવું જે કાંઈ આપણે માનીએ છીએ તે પણ મગજ, જ્ઞાનનંદુ અને શરીર એ ત્રણનો સંયોગ માત્ર છે. આપણે તો પ્રથમથી જ એ આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતાઓનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે આપણા મૂળ અનુમાન ઉપર આવ્યા વિના નહિ ચાલે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો : ભૌતિકજ્ઞાનનાં સાધનો

હવે આપણી ઇન્દ્રિયોત્તે અંગેશ્વર, એવો આત્મા જો ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોય જ, તો તો ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં વપરાતાં સાધનો કરતાં જુદાં જ સાધનો અને ઇન્દ્રિયોવડે આપણે તેને શોધી અને જાણી શકીશું. પરંતુ એ દરજ્જા જુદી નથી. આપણી જુદી કેટલાક ઇન્દ્રિયાતીત સત્યોને મદદ કરી શકે છે, અને તેમને બરાબર સમજી લઈને વિચારરૂપે રજૂ કરી શકે છે એ વાત ખરી છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં શક્તિનો યાને બળનો વિચાર ઘણા આગ્રહપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પરંતુ “શક્તિ” યાને “બળ” એ કેવળ એક “વિચાર” છે. પોતાની સામિતીઓ અને પ્રમાણોથી પર

થાય છે ત્યારે જ બુદ્ધિ વિચારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ એ બળને આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી, પરંતુ ફક્ત તેના પરિણામને જાણીએ છીએ, અને તે ઉપગ્રથી અનુમાનવડે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે માનવ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આત્માના અસ્તિત્વ વિષે પણ અનુમાન બાધી શકે છે, તથા બુદ્ધિની ખાતરી કરી શકે છે. અને એ પ્રતીતિ અન્ય સાક્ષાત્કારોના પ્રારબ્ધ તરીકે ખૂબ વાસ્તવિક, ન્યોતિર્મય અને સમર્થ હોય છે. વળી બુદ્ધિવડે પૃથક્કરણ કરીને સ્પષ્ટ વિચારોને વ્યવસ્થિત રીતે, યા તો સત્ય વિચારોને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિમાં, આપણે રજુ કરી શકીએ એ બનવાબેગ છે. પરંતુ એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ યોગનો ઉદ્દેશ નથી. કારણ કે તે જ્ઞાન અસરકારક — સચોટ — નથી નીવડતું. એક માણસ બુદ્ધિમાણ જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ હોય તો પણ બુદ્ધિના જ્ઞાન કરતાં કશું જ વધારે તેનામાં ન હોય, — તે પૂર્વે હતો તેવો ને તેવો જ હોય, — એ બનવાબેગ છે. યોગમાં સમગ્ર જીવનનું પરિવર્તન કરવાનો ઉદ્દેશ છે, તે એ પ્રકારના જ્ઞાનવડે મિલકુલ ન સધાય એમ પણ જાને.

જ્ઞાનનાં સાધનો વિચાર — વિવેક

‘વિચાર’ અને ‘વિવેક’ એ બે જ્ઞાનયોગનાં ઉપયોગી સાધનો ગણાય છે એ સાચું છે. પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન-

યોગના ભાવાત્મક પરિણામને પ્રાપ્ત કરવાનો નહિ પરંતુ મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનો છે. સામાન્ય બુદ્ધિજન્ય વિચારો તો ઘણી વાર જ્ઞાનના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, કેમકે તે વિચારો ઇન્દ્રિયોની જૂથોના ઉપર આધાર રાખતા હોય છે. વળી એ વિચારો જડ પદાર્થ અને રચૂલ દેહ, પ્રાણ તથા શક્તિ, આવેશો અને લાગણીઓ, વિચારો અને ઇન્દ્રિયો સત્ય છે એવી માન્યા ઉપર રચાયેલા હોય છે અર્થાત્, આપણે એ વસ્તુઓ સાથે એકતા કરીએ છીએઃ આપણે તે સર્વેને આત્મસ્વરૂપ ગણીએ છીએ. અને તેથી જ વાસ્તવિક આત્માનું આપણને જ્ઞાન થતું નથી. એટલા માટે જ્ઞાનયોગના સાધકે તો આ અંતરાયને દૂર કરીને આત્મા અને જગત વિશે સત્ય વિચારો બાધવા ભેષ્યો. હવે મુશ્કેલી એ છે કે જ્ઞાનદ્વારા આપણે આત્માને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ, જે આપણને આત્મા શું છે તેનો કાંઈ પણ ખ્યાલ ન હોય તો? તેમાં વળી આપણી બુદ્ધિમાં આત્મા વિશે જાણા વિચારો દાખલ થઈ ગયા હોય તો પછી સત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે પ્રથમ સમ્યક - વિચારની જરૂર છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનાં રખમનો, કામનાઓ, જૂના સંસ્કારો તથા બુદ્ધિના પક્ષપાતોથી મુક્ત એવા સમ્યક વિચાર કરવાનો અભ્યાસ ગ્યાપન થાય એટલે બુદ્ધિ આપોઆપ શુદ્ધ થાય છે, અને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ગંભીર પ્રકારની અડચણ કરતી અટકે છે. તો પણ સમ્યક -

વિચારની પાછળ ત્યારે દષ્ટિ, અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ તે જ્ઞાન અમરકારક નીવડે છે.

દષ્ટિ એટલે શું ?

હવે "દષ્ટિ", "અનુભવ" વગેરે શું છે ? એ વસ્તુઓ આત્મનિરીક્ષણ, કે આત્મપૃથક્કરણની માનસિક ક્રિયા માત્ર નથી. અનુભવ, સમ્યક-વિચાર પેડે આત્મનિરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ ધણા જ ઉપયોગી સાધનો છે અને અભ્યાસમાં તેમના વિના સાધક અશ્વાવી લઈ શકતો નથી. વળી, તે સાધનોનો ખરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી બળવાન અને સમર્થ વિચારની સાધકને પ્રાપ્તિ થાય છે. વિવેકશક્તિથી જેમ શુદ્ધિ વિશુદ્ધ થાય છે તે જ પ્રમાણે એ સૂક્ષ્મ, માનસિક ક્રિયાઓ પણ અતઃકર્મણી શુદ્ધિ કરવામાં ધણી મદદ કરે છે. વળી તે સાધનોવડે એક પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન પણ મળે છે, તથા હૃદયની તથા અંતરાત્માની અવ્યવસ્થા દૂર થઈ જાય છે, તથા શુદ્ધિની અવ્યવસ્થા પણ ટળી જાય છે. આત્માના જ્ઞાનના માર્ગમાં સર્વ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન આવી ગયેલું છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે સ્વયં-ભૂએ પોતાના બારણા એવી રીતે ઝોડવ્યા છે કે તે બધા બહારની બાજુએ જ પડે છે ! એટલે ધણા ખગ માનવો બહાર જ - જગતના દેખાવો પ્રત્યે જ - નજર કરે છે. શાત વિચાર અને સ્થિત જ્ઞાનનો અધિકારી એવો કોઈ વિરલ

ધીર પુરુષ જ પોતાની દૃષ્ટિને અતઃ તગ્ન વાળે છે, આત્માનુ દર્શન કરે છે, અને અમગતા પ્રાપ્ત કરે છે એ આતઃદૃષ્ટિ કરવામા માનસિક આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મ-પૃથક્કરણ ઘણી જ ઉપયોગી શરૂઆત થઈ પડે છે બીજી વસ્તુઓના અતઃમા જોઈ શકીએ તે કરતા આપણા પોતાના અતરમા ઘણી જ સહેલાઈથી આપણે નિરીક્ષણ કરી શકીએ છીએ કારણ કે મહારના પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવામા પ્રથમ તો આપણને તે પદાર્થનું બાહ્ય-સ્વરૂપ નડે છે, અને બીજું એ છે કે તે પદાર્થના સ્થૂન સ્વરૂપથી ભિન્ન જે તેનો આત્મા તેમા વ્યાપી ગહેયો હોય છે તેનો આપણને પહેનેથી અનુભવ હોતો નથી, એટલે પણ મુશ્કેલી નડે છે શુદ્ધ જુદ્ધિ અથવા શાંત મનમા આત્માનુ પ્રતિબિંબ પડે, અથવા તો, મમર્થ એકાગ્રતાવડે વિશ્વમા અને પ્રકૃતિમા પ્રભુનું દર્શન કરી શકાર પરંતુ એ પ્રમાણે ક્વચિત જ અને મુશ્કેલીથી બની આવે છે * આત્મા કેવી રીતે

---

* એટલેજે જોવા જઈએ તો અતઃગ્ના કરતા મહારની દુનિયામા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો સહેલો પણ ગણાય, કારણ કે ત્યાં આગળ આપણને અહતાનું બંધન નડતું નથી આપણને હું એટલે પરિમિત વ્યક્તિ એવું જ્ઞાન બાહ્ય જગતમા જોવાથી થતું જ નથી એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિમા નડતી એ મુશ્કેલી તો એ પ્રમાણે દૂર થાય છે

આવિર્ભાવ પામે છે તે આપણે પોતાના અતરમા સૌથી સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પાછો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે તે પણ આપણે અતરમા જરામગ્ન જોઈ શકીએ છીએ પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ આત્માને ઓળખ " એવી જો આદ્ય આપી છે તે જ્ઞાન તરફ આપણને દોગવાને પ્રથમ સૂત્ર તરીકે હમેશા ગહેશે પરંતુ આત્મનિરીક્ષણ આત્મપ્રયત્નરૂપ વગેરે ઉપાયોવડે આપણા માનસનું જો જ્ઞાન આપણને મળે છે તે આત્માના ગુણોનો - તેની પ્રકૃતિનો - જ અનુભવ છે, તે કાર્મ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન નથી

સાક્ષાત્કારની સાબિતી

આપણે અત્યાર સુધીમા જોયું કે યોગમા જો જ્ઞાનાવસ્થા ગણાય છે તે કેવળ શુદ્ધિની વિચારમય સ્થિતિ અથવા તો, સત્યનો રપટ્ટ વિવેક માત્ર નથી વળી માનવ માનસની જ્ઞાનભયોત્તિર્ભવ સ્થિતિ પણ તે નથી એ જ્ઞાન એટલે સાક્ષાત્કાર એટલે અસદ્વિચ્છ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપણા પોતાના અતરને તથા અતરમા આત્માને પ્રત્યક્ષ કરવા એનું નામ સાક્ષાત્કાર છે એ આત્મા વિરાટ છે, તે પગતપર છે એ સાક્ષાત્કાર ચયા પછી પ્રકૃતિના ગુણોને આત્માની મુક્ત દૃષ્ટિવડે જ જોઈ શકાય છે, તથા વિશ્વજીવનના અત્યાગ્ના બાહ્ય અને આંતર સન્નેગોમાં આત્માના આવિર્ભાવની

વિકાશીનગતિ એ જ પ્રકૃતિના ગુણોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એમ સમજાય છે એ સાક્ષાત્કારની અનુક્રમે ત્રણ ભૂમિકાઓ છે ૧ દૃષ્ટિ એટલે કે આંતર દૃષ્ટિ, ૨ અતગતમામા ધન અવુભૂતિ, ૩ લય યાને તાદાત્મ્ય.

દૃષ્ટિ

પ્રાચીન ઋષિઓ “દૃષ્ટિ”નું મૂલ્ય ધણું જ ઊંચું આપતા તેથી માનવ કેવળ મીમાસક મની જઈને “ઋષિ” અથવા “કવિ” થઈ શકતો સ્થૂલ દૃષ્ટિવડે જેમ વસ્તુ માત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે અતીન્દ્રિય અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ આત્માને પ્રત્યક્ષ અને વાસ્તવિક થાય છે ભૌતિક જગતમા જ્ઞાનના બે સ્વરૂપો હોય છે ૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ, યાને જે આપણી દૃષ્ટિની સામે અને તેની બહાર હોય તેનું જ્ઞાન. જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ આપણી સામે હોતો નથી ત્યારે આપણે અનુમાન, કલ્પના, સાદૃશ્ય વગેરેથી તેના જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવો પડે છે, — જેમણે તે પદાર્થ જોયો હોય તેમના વર્ણનો વાચવા પડે છે અથવા, જો હોય તો, ચિત્રો જોવા પડે છે એ બધાની સામગ્રીને બેગી કરીને આપણે તે પદાર્થનો, જેટલો અને તેમલો, સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી શકીએ ખરા, તો પણ આપણે તે પદાર્થને વધાર્યું નહોતું ગણાય હજી તે પદાર્થ આપણે માટે એક સશયરહિત વાસ્તવિકતા થઈ નથી. પરંતુ વાસ્તવિકતાનું વિચારમય

સ્વરૂપ માત્ર હોય છે પરંતુ એક વાર આપણે પદાર્થને આપણી દૃષ્ટિવડે — અન્ય કોઈ પણ ઇન્દ્રિય એને માટે પૂરતી નથી — જોઈએ છીએ ત્યાર પછી તે પદાર્થ આપણે યદ્ય રહે છે : આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ગણાય કારણ કે પછી હમેશને માટે જ્ઞાનસ્વરૂપે તે આપણા અસ્તિત્વનો ભાગ થઈ રહે છે. સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં પણ એ જ સત્ય લાગુ પડે છે. આત્માને વિષે સુંદર અને વિશદ વર્ણન સાંભળીએ, તત્ત્વવિદો, અનુભવી જાણકારો અને પ્રાચીન પુસ્તકો મારફત તેને વિષે ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવીએ;—વળી આપણે પોતે વિચાર, અનુમાન, કલ્પના, સાદૃશ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરી એક માનસિક મૂર્તિ અથવા ખ્યાલ જાઓ કરી શકીએ; મનન કરીને એ વિચારને આપણે મનમાં દૃઢતાપૂર્વક રિથર કરીએ; અથવા તો, નિદિધ્યાસન કરીને તેના જ ઉપર મનની એકાગ્રતા સાધીએ તો પણ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નહિ ગણાય. આપણે ઇશ્વરને જોયો નથી. દીર્ઘકાળ પર્યંત સતત — અખંડિત — એકાગ્રતાવડે, ચા તો ખીમ કોઈ પણ ઉપાયે, જ્યારે મનફાળી પડે ત્યારાં જીરાઈ જાય છે, અથવા તો દૂર ખસી જાય છે ત્યારે જ પ્રજુદ મનમાં આત્માની જ્યોતિર્નું પૂર — જ્વોતિર્મયપ્રદાનું પૂર — આવે છે, અને વિચારને બદલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જે પ્રમાણે સ્થૂલ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ, વાસ્તવિક અને આભેદન ગણાય છે તે જ પ્રમાણે એ દૃષ્ટિને આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ દૃષ્ટિનો એક વાર અનુભવ થયા પછી

માનવની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અધિકાર ભલે આવે, કિંવા જ્ઞાનની ન્યોતિ ઝાંખી થતી ભલે લાગે, પરંતુ ત્યાર પછી આત્માનો સાક્ષાત્કાર તદ્દન નિર્મૂળ તો થઈ શકતો જ નથી એ અનુભૂતિ વારે ને વારે જનમન થાય છે અને જ્યાં સુધી સતત જનમન ન રહે ત્યાં સુધી વારે વારે આત્મા જ ઠરવો નોમ્યો. ક્યારે અને કેટલો જલ્દી તે સાક્ષાત્કાર થાય છે તેનો આધાર કેટલી ભક્તિ અને કેટલા આમહૂપૂર્વક આપણે આધ્યાત્મિક માર્ગનું અનુશીલન કરીએ છીએ તથા આપણામાં વસના પ્રભુને આપણે કેટલી શક્તિથી અથવા તો ભક્તિથી ઘેરી લઈ શકીએ છીએ — તેના ઉપર રહેલો છે.

દૃષ્ટિ પછી સાક્ષાત્કાર

‘દૃષ્ટિ’ એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર છે પરંતુ અંતરાત્માની ધન અનુભૂતિ એટલેથી અટકી જતી નથી. દૃષ્ટિવડે સાધકને આત્માનું દર્શન થાય છે. પરંતુ તે તેને અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકારે જ એવું નથી. જે પ્રમાણે સાક્ષાત્કારની પ્રતીતિ થવા માટે પ્રારંભમાં કેવળ ચક્ષુરિન્દ્રિય પૂરતી હોય છે તો પણ સાક્ષાત્કારને વધારે સધન કરવા માટે બીજા ઇન્દ્રિયોની સહાય લેવાની જરૂર પડે છે તે પ્રમાણે દૃષ્ટિવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા પછી આપણાં એકેએક કરણમાં તેની પ્રાપ્તિ કરીએ તો જ તે સંપૂર્ણ થાય. આપણી ચેતનાના એકેએક વિભાગમાંથી, કરણમાંથી, પ્રભુને માટે

માગણી થવી જોઈએ, — જ્ઞાનની જ્યોતિષે પ્રમશિત કેવળ દષ્ટિમાથી જ નહિ કેવળ મનદ્વારા પણ આપણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ અને આપણા મનમા કેવળ માનસિક વિચારરૂપે જ ખ્યાલો ગઢેના હોય છે તેમના અતિમ સત્યને મન વડે અનુભવી શકીએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે, “ચેતના,” “શક્તિ,” ‘આનંદ’ વગેરેના જુદા જુદા કાર્યોનો માનસિક અનુભવ થઈ શકે છે અને એ પ્રત્યેક વિચારમા રહેલું સત્ય આપણને જણાય છે એ પ્રમાણે મનને આત્માના સાક્ષાત્કારની તૃપ્તિ મળે છે વળી આપણે ચિત્તમા અને હૃદયમા પ્રેમરૂપે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ, અર્થાત્, આત્માનો પ્રેમ અને આનંદ આપણામા અનુભવીએ છીએ, તેમ વિશ્વમા પણ તેને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ એ રીતે હૃદયને પ્રભુપ્રાપ્તિની તૃપ્તિ મળે ॥ વળી સૌંદર્યદ્વારા પણ આત્માનો અનુભવ આપણને થાય છે આપણા મન અને ઈન્દ્રિયોના ઉપર આપણે સગળેલા પદાર્થોની, યા તો પ્રકૃતિના ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થોની અસર થતા સર્વમા અનુપમ સૌંદર્યરૂપે અને આનંદરૂપે વ્યાપી રહેલા આત્માનો અનુભવ આપણને થાય છે એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોને આત્માનુભવનો સંતોષ મળે ॥ જેમ પ્રાણ શક્તિમા આપણને આત્માની સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિનો અનુભવ મળે છે તેમ શરીરદ્વારા તેનો સ્થૂનમા અનુભવ થઈ શકે ॥ અર્થાત્, જ્યાં જ્યાં જીવન ॥ ત્યાં ત્યાં સર્વે રૂપોમા અને

ધાર્મિક, આપણા અતરંગી તથા અન્ય માનવોમાં, યા તો જગતની અદ્ય કાર્ય કરી રહેલ શક્તિઓના એકેએક કાર્યમાં આત્માની પ્રતીતિ થાય છે એ રીતે પ્રાણને અને દેહને પ્રભુપ્રાપ્તિની તૃપ્તિ મળે છે

અદ્વૈત : તાદાત્મ્ય

ઉપર જે અનુભૂતિઓ ગણાત્રી તે આત્મા સાથે એકતા યાને તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રાયમિક ઉપાયો છે. દૃષ્ટિ અને અનુભવદ્વારા આપણે પોતાના જ આત્માનું દર્શન અને તેનો જ અનુભવ કરીએ છીએ એને જ્યાં સુધી તે આત્મા જોડે આપણા આનંદજીવનની સંપૂર્ણ એકતા થાય નહિ ત્યાં સુધી 'દૃષ્ટિ' તથા 'અનુભવ' બંને અસંપૂર્ણ જ રહે છે આપણે તો વેદાનના મહાન સૂત્ર સોઝામ્—“હુ તે હુ” —નો આપણા એકેએક કરણમાં સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ આપણે ધૈર્યનું દર્શન તથા તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે તો તન્મય થઈ જવું જોઈએ સર્વ નામરૂપથી પર, પરાત્પર પરમાત્મા જોડે આપણે એકતા સાધવી જોઈએ તેને માટે અહતાને દૂર કરીને તથા તેના સર્વ પરિવારને હાકી કાઢીને તથા તેને ઠેકાણે એ બધા જેમાથી ઉત્પન્ન થયા છે તેવા આત્મામાં જ તેનો લય કરવો જોઈએ વળી વિશ્વમાં વિવિધ વિશિષ્ટ રૂપે આવિર્ભાવ પામી ગયેલા બ્રહ્મ જોડે પણ એકતા કરવી જોઈએ અનંત સત્, ચિત્ અને

શાંતિ તથા આનંદ રૂપે આપણા અંતરમાં જે પ્રગટ થાય છે તેની સાથે, તથા આપણાં કર્મોમાં, રૂપનાં ધ્વજરોમાં, આત્મસ્વરૂપની લીલાનો વેશ તે ધારણ કરે છે તેમાં પણ આપણે તેની સાથે તન્મય થવું જોઈએ.

યુરોપના કવિનો સુપ્રસિદ્ધો અનુભવ

આત્મા અથવા તો ઈશ્વરનો શુદ્ધિના નિચાર ઉપરાંત ખીણ જાતનો અનુભવ શી રીતે થઈ શકે એવો પ્રશ્ન આજકાલના માનસને ધણીવાર થાય છે. યુરોપની કવિનાશક્તિને, ઇંગ્લાંડના મહાન કવિ વર્ડઝવર્થે પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલ આત્માના સાક્ષાત્કારને કવિતામાં મૂકીને એ દર્શિનો તથા એ સમાધિ-લયનો કાંઈક ખ્યાલ આપ્યો છે તે જોવાથી આપણને યોગના અનુભવ વિષે કંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવશે. એનાં કાવ્યો વાંચતાં આપણને જણાય છે કે તેને પ્રકૃતિમાં સર્વ સ્થળે, સર્વ પદાર્થમાં કોઈ તત્ત્વ વ્યાપી ગ્રહેતું હોય એવો અનુભવ થતો હતો. એ તત્ત્વ તેજ આત્મા. એ તત્ત્વ ચિન્મય છે, અને પદાર્થના નામરૂપથી સ્વતંત્ર હતાં નામરૂપનું કારણ અને તેમાં આત્મિર્ભૂત એવી કોઈ હાજરી તેને જણાતી. વળી, આપણને જણાય છે કે તેને એ આત્મતત્ત્વનું દર્શન તથા તેનાં અનુગામી તત્ત્વો શાંતિ, આનંદ અને સર્વમયતા પ્રાપ્ત થયાં હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો ઇન્દ્રિયગમ્ય સાક્ષાત્ અનુભવ પણ થયો હતો,— એટલે કે મનમાં, રસવૃત્તિમાં,

પ્રાણમાં અને સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ થતો હતો. વળી તેને એ અનુભવ એના પોતાના અત્તરમાં થતો હતો એટલું જ નહિ પણ નજીક પડેલા પુષ્પમાં, તદ્દન સામાન્ય માનવમાં, અને જડ પર્વતમાં પણ તેને એનો જ સાક્ષાત્કાર થતો હતો. વળી જીવંત વાર તો તે પોતાના ધ્યેય વિષય જોડે સંપૂર્ણ એકતા પણ પામી જતો હતો એ અનુભૂતિની એક બાબતને તેણે “A slumber did my spirit seal” — “મારો આત્મા એક અદ્ભુત નિદ્રામાં — સુષુપ્તિમાં — સરી પડ્યો” એ લીટીથી શરૂ થતા કાવ્યમાં આમેદ્દમ વર્ણવી છે તેમાં કવિ જણાવે છે કે એનો પોતાનો આત્મા પૃથ્વીની જોડે તન્મય થઈ ગયો અને “પૃથ્વીના વૃક્ષો, પથ્થરો અને પર્વતો સાથે તેણે સૂર્યની આસપાસ ભ્રમણ કર્યું” એ સાક્ષાત્કારને પ્રકૃતિથી પણ પર એના આત્માને લાગુ કરે. અને તેના કરતા પણ વધારે ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો ખ્યાલ લાવે એને તમને યોગમાં “જ્ઞાન” કહે છે તેની કાંઈક કંપના આવશે પણ આ બધા અનુભવો, પરાતપર ઇન્દ્રિયાત્મક અને મનસાત્મક એવી વિજ્ઞાનની ભૂમિકાની દેવડી — તેનું આગણ — માત્ર છે એ પરમ ભૂમિકાની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ પછી તો વિવિધ અનુભવો અનિર્વચનીય પરાતપર જોડે એકતામાં લય પામે છે જ્ઞાનયોગની એ ઉત્તમોત્તમ દશા છે, અને દિવ્ય આનંદ તથા દિવ્ય જીવનનું મૂળ પણ તે જ ■

પૂર્ણ યોગમાં જ્ઞાનાવસ્થા

ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનાવસ્થા એ જ્ઞાનમાર્ગનો અને પ્રત્યેક યોગમાર્ગનો અંતિમ હેતુ છે. પ્રત્યેક માર્ગનો છેવટ સુધી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલી પરમ જૂમિકા સુધી પહોંચ્યા વિના રહેવાય જ નહિ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવેક, ચિત્તન, એકાગ્રતા, આત્મનિરીક્ષણદષ્ટિ, અનુભૂતિ વગેરે યાત્રાના આરંભમાં આવે છે. એ પર જૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રેમદ્વારા અને રસજ્વલિદ્વારા માનવહૃદય પ્રપ્ત કરે છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે તપઃશક્તિ કર્મદ્વારા, આત્મા શાંતિ અને આનંદદ્વારા પ્રપ્ત કરે છે. એ બધા માર્ગો તેના પ્રત્યે જવાની પગથીઓ યાને આરંભના માર્ગો છે. અને જ્યાં સુધી જીર્ણ ગતિ કરીને આપણે અનંત પ્રદેશમાં પહોંચીએ નહિ અને દિવ્ય દ્વારે ઉઘડીને અનંત જ્યોતિ રેલાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રકરણ ૩ જી

વિશુદ્ધ બુદ્ધિ

જ્ઞાનાવગ્થા અને તેના પરિણામ

આ ગ્રંથ પ્રકરણમાં જ્ઞાનાવસ્થાનો વિચાર કર્યો તે ઉપરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આપણે કયા સાધનો વાપરના તે પણ નક્કી કરી શકાય છે જ્ઞાનાવસ્થાની સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા, એ-એ વિજ્ઞાનનો યાને બુદ્ધિથી પર રહેના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એ સાક્ષાત્કારના પ્રતિનિધિ રૂપે આપણા મનના જુદા જુદા તત્ત્વો વિજ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર માટે તૈયારી કરે છે અને એક વાર તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી આપણા સર્વે કરણોમાં તેનું વધારે સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડે છે પરિણામે આપણા અસ્તિત્વનું દર્શિર્નિદુ સમૂળ મદનાઇ જાય છે, અને જીવનની પુનર્ધર્ટના નવા દર્શિર્નિદુ પ્રમાણે થાય છે એ દર્શિર્નિદુમાં પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપોની તથા આપણી ચેતનાની છાજરી સપાટીના બાહ્ય કાર્યોની ગુલામીથી મુક્ત એવો એક,

સત્તાતન ખગાત્મા કેન્દ્રસ્થાને મેલે છે

આધ્યાત્મિક નવજન્મની જે ભૂમિકાઓ

ઉપર જળ્યા રા પ્રમાણે માનવનામાથી દેહત્વને વિમુક્ત અને અસમ્ભવી ચેતનામાથી એક આત્માને, તથા નામ રૂપમાથી સનાનન સત્ત્વને પ્રાપ્ત કરા માટે—એવો સંપૂર્ણ નવજન્મ લેવા માટે—સાધકે જે ભૂમિકાઓમાથી પસાર થવું પડે છે પ્રથમ તો તૈયારીના, એટલે ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરવાનો સમય—જે દુઃસ્વાન આત્મા આ તૈયારી કરે છે એ પશ્ચિર્વર્તન માટે તૈયાર થાય છે ત્રીજી ભૂમિકામા એ પ્રમાણે અધિકારી થોડા આત્માના ચોખ્ખા મરણોદ્ધાર સાક્ષાત્કાર અને જ્યોતિર્નું અવગમ્ય થાય છે આ જે ભૂમિકાઓ એકમોક્ષની પાછળ જ આવે એવો કઠ્ઠ નિયમ નથી એ મને પરસ્પર સહાયક હોઈ સાથે જ કાર્ય કરે છે આત્મા જેમ જેમ વધારે લાયક થાય છે તેમ તેમ તે વધારે જર્જર ગતિ કરે છે અને જ્ઞાનજ્યોતિ પશ્ચ વધતી જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમા સાક્ષાત્કાર અને જ્ઞાન વધે છે તેટલા પ્રમાણમા વિશુદ્ધિ વધીને આત્મા તથા તેનાં કરણો વધારે વ્યાપક જ્ઞાને માટે અને ઉચ્ચ સાક્ષાત્કારને માટે વધુ ને વધુ વ્યાપક બને છે તૈયારી કરતા મરતા સાધકને અજ્ઞાનમય અધકારની દશામા લાગે સમય ગાગવો પડે છે વળી જ્ઞાનજ્યોતિથી પ્રકાશિત આત્મવિકાસની સત્ત્વો પશ્ચ આવે

છે. એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈક વાર લાંબા કે ટૂંકા સમય માટે, જ્ઞાનજ્યોતિર્ભય આત્મસાક્ષાત્કાગ્ની સ્થિતિ પણ આવે છે. એવી ક્ષણે વિજ્ઞાનીના ચમકાગની પેઠે અદ્વિતીય હોય છે તો પણ આત્માનું આખું ભાવી તેઓ અદલી નાખે છે. કોઈક વાર એ અમૂલ્ય ક્ષણ કલાકોના કલાકો અને દિવસો અને સપ્તાહો સુધી પણ લગાય છે અને જ્ઞાનસૂર્યની સતત જ્યોતિર્માં, યા તો તેની આભામાં, સાધક દિવસોના દિવસો માળે છે. એ સર્વ અનુભવદ્વારા માનવનો આત્મા પ્રભુ પ્રત્યે દોગલા પછી પોતાના નવજન્મમાં સ્થિર થાય છે, અને પૂર્ણતાને માટે લાયક બની સત્ય જીવનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કરણોની વિશુદ્ધિ - બુદ્ધિની

એ પરિવર્તનને માટે સૌથી પહેલી જરૂરિયાત આપણા પોતાના સર્વ કરણોને શુદ્ધ કરવાની છે, અને તેમાં પણ જ્ઞાનમાર્ગને માટે તો બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ ખાસ અગત્યની છે, કારણ કે બુદ્ધિ એ સત્યનું દ્વાર ઉઘાડવાની ચાવી છે. બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી હોય તો અન્તઃકરણના બીજા ભાગોને શુદ્ધ કર્યા વિના ન જ ચાલે. અશુદ્ધ હૃદય, અશુદ્ધ ઇન્દ્રિયો તથા અશુદ્ધ પ્રાણ બુદ્ધિના કાર્યમાં વિશેષ કરે છે, તેને મોડમાં ફસાવે છે, તેના અનુમાનેને એકતરફી બનાવી મૂકે છે, તેની દૃષ્ટિને ઝાંખી કરે છે અને જ્ઞાનને જોધે રસ્તે વાપરે છે. તે જ પ્રમાણે અશુદ્ધ શરીર પણ બુદ્ધિના કાર્યને ગૂંચળાવે છે, માટે સાધકે

સંપૂર્ણ શુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એ કાર્યમાં પણ કરજોતો એક ખીનતા ઉપર આધાર રહેતો છે. અર્થાત્ આપણા અન્તાઃકરણમાં એક પણ ભાગની વિશુદ્ધિ ખીન બધા ભાગોને લાભ થાય છે. દાખલા તરીકે, આપણા હૃદયના આવેશોને ક્રમે ક્રમે શાન્ત કરી નાખવામાં આવે તો તેનાથી શુદ્ધિની વિશુદ્ધિ વધે છે. તેજ પ્રમાણે વિશુદ્ધ શુદ્ધિ અસ્વરથ અને અશાન્ત લાગણીઓ ઉપર શાન્તિનું સામાન્ય ફેલાવે છે. અને તેમને જ્ઞાનજ્યોતિર્ભવ બનાવે છે. બધાં કરજોતાને અન્તાઃકરણના બધા ભાગો, શુદ્ધ થવાથી એકખીનને થણી સદાય મળે છે એ ખરું, તથાપિ શુદ્ધિની વિશુદ્ધિ ખીન બધાં કરજોતી વિશુદ્ધિ કરતાં સૌથી વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે તે ખીન બધા ભાગોના ઉપર પોતાનું રાજ્ય ફેલાવે છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “નહિ જ્ઞાનેન સદશ પવિત્રમિહ વિષ્ટે” (અ. ૪, શ્લો. ૩૬). “જ્ઞાન એ જ આ દુનિયામાં પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે.” જ્ઞાનજ્યોતિ સ્વચ્છતા, નિર્મલતા અને સંવાદનું મૂલ્ય છે જેમ તમોક્ષ અધિકાર સર્વ દુરિતનું મૂલ્ય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રેમ એ હૃદયની વિશુદ્ધિ કરનાર છે, અને આપણી સર્વ લાગણીઓનું પ્રભુપ્રેમમાં રૂપાન્તર કરવાથી હૃદય પૂર્ણતાને પામી કૃત્ય કૃત્ય થાય છે. જ્યાં પ્રેમને પણ દિવ્ય જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ અધ, સંકુચિત અને અજ્ઞાનપૂર્ણ પણ હોઈ શકે છે, અને તેને પરિણામે ધર્માન્ધપણ અને અસહિ-

વિ શુદ્ધ બુદ્ધિ

પણના ઉત્પન્ન કરી શકે છે. વળી, બીજી સર્વ વાતે શુદ્ધ હોય તો પણ તે પ્રેમ મર્યાદિત વ્યક્તિસ્વરૂપની બહાર, વિશિષ્ટ ઇષ્ટ દેવતા ત્રિવાણ અન્યમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરવાની ના પાડે છે અને પ્રત્યુનું વાસ્તવિક અને અનન્ત પ્રકારે દર્શન કરવાના પ્રયત્નથી તે પાછો પડે છે અને એ રીતે આપણી પૂર્ણતાને તે મર્યાદિત કરે છે. વળી માનવ પ્રત્યેના પ્રેમ પણ સાધકને અનિચ્છોક્તિ અને અજ્ઞાન પ્રત્યે દોરી જઈ શકે છે. વિશુદ્ધ બુદ્ધિ જ તેને તેમાંથી બચાવી લે છે.

ઇન્દ્રિયોને વશ મન અને બ્યવહાર સમજણ -

પરંતુ પ્રથમ તો બુદ્ધિનો અર્થ શો છે અને તેની વિશુદ્ધિ એટલે શું તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં “બુદ્ધિ” શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયો છે તે જ અર્થમાં આપણે અહીં તેને વાપરીશું. એટલે બુદ્ધિના કાર્યમાંથી સર્વ પ્રકારના સારાનકારા, ખરાખોટા, મિથ્યા, સત્ય વગેરે ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોનો વિવેક કર્યા વગર સ્વીકાર કરનાર મનના કાર્યને જાતજ કરીશું. એટલા માટે અહિં આપણે એવા સંસ્કારોના ઉપર આધાર રાખનાર નહીં અને વિવેકના હિમ્મતસ્વોથી વંચિત એવા અસ્પષ્ટ વિચારોને પણ “બુદ્ધિ” એવું નામ નહિ આપીએ. વળી સામાન્ય માણસોમાં જે રોજના સામાન્ય બ્યવહાર વિચારોનો પ્રવાહ ચાલ્યા જ કરતો હોય છે તેને પણ આપણે “બુદ્ધિ” નહિ કહીએ; કારણ કે

તેમાં રાજની સામાન્ય ઇચ્છાઓ, જન્મથી જ મનમાં જામેલા સંસ્કારો, દુઃખાવેદો, તર્કવિતર્કો અને ગેરસમજૂતી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અત્યંત, તેમાં નવા વિચારો કવચિત્ કવચિત્ દાખલ કરવામાં આવે છે ખરું પરંતુ તે પ્રવાહ પણ આજુબાજુની પરિસ્થિતિમાંથી આવતો હોય તેને વગર વિચારે સ્વીકારવામાં આવે છે. અર્થાત્ એ સ્વીકારવામાં પણ “બુદ્ધિ”નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી એ “વ્યવહાર સમજાણ”થી માનવજાતિને પશુથી ઉપરની કાંટમાં આવવામાં ઘણી સદાય મળેલી છે એ ખરું તો પણ તે સમજાણ પાસવતાથી માત્ર એક કમળ જ આગળ વધેનો છે અર્ધ-પાસવતા-વાળી એ સમજાણ ટેવને વશ હોય છે, વધાગમાં તે કામનાની અને પ્રતિદ્વિયોની પણ શુભામ હોય છે. તેથી કરીને, તત્ત્વ-જ્ઞાનની કે ભૌતિક જ્ઞાનની કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની મોખમોળ કરવામાં એ સમજાણકિત આપણને જરા પણ ઉપયોગની નથી. આપણે તેનાથી પર થવું જ જોઈએ એ વ્યવહાર બુદ્ધિ અથવા સામાન્ય સમજાણની વિશુદ્ધિ કરવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે તેને કાં તો દેશવટો આપવો માં નો તદ્દન શાન્ત કરી નાખવી કે પછી, તેનું શુદ્ધ બુદ્ધિમાં પરિવર્તન કરવું.

બુદ્ધિ એટલે શું ?

બુદ્ધિ એટલે જાણ સંસ્કારોને પ્રવૃત્ત કરનારી, નિર્બુધ

કર્નારી અને વિવેક કરનારી માનસિક શક્તિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો-
થી, કામનાથી વા તો મદાવગની ગુનામીથી સ્વતંત્ર એવી
પ્રમુલ્ય માટે તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સ્વાભાવિક પ્રયત્ન
કરનાર સાચી તર્કશક્તિ માનવની અત્યાગની સ્થિતિમાં તેની
ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધિ પણ ઉપર જળાવેલી મુક્ત અને પ્રમુલ્ય
મુક્ત રીતે કાર્ય કરતી નથી પરંતુ જેટલા પ્રમથમા તે
પોતાના કાર્ય કરવામાં નિર્ણય નીચડે છે તેનું કારણ એ હોય
છે કે અર્ધ - પારશ્વ સમજતુની ક્રિયા સાથે તે મિશ્ર થઈ ગઈ
હોય છે, તે પોતે અશુદ્ધ હોય છે, તથા તેના પોતાના કાર્યમાં
વારે વારે તેને બાધા નડે છે, અને તેને નિમ્ન જૂમિકામાં ધસડી
પાડે છે ત્યારે શુદ્ધિ વિશુદ્ધ છે ત્યારે એ નિમ્ન ક્રિયાઓ સાથે તે
જગી જતી નથી એવી શુદ્ધિ પોતે સર્વ પદાર્થોથી સ્વતંત્ર
થઈને નિષ્પક્ષપાતપણે જુએ છે, સર્વ વસ્તુઓની પરસ્પર
સગ્ગામણી, વિરોધ, સાદશ્ય વગેરે ઉપયોગ કરીને પ્રત્યેક
પ્રત્યેકને તેને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવે છે, વળી, પોતાના સમ્યક
નિરીક્ષણ વડે પ્રાપ્ત કરેલી સામગ્રી ઉપરથી અનુમાન, વ્યાપ્તિ,
વ્યાપ્તિનિર્ણય વગેરેની મદદથી તર્ક કરે છે પોતાની
સ્મૃતિમાં એ પ્રમાણે તર્કવડે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનને સધરી
શુદ્ધ કલ્પનાશક્તિની મદદથી તેમાં વધારો કરે છે તથા
જ્યુલપન્ન અને સુનિયત નિર્ણયશક્તિવડે સર્વ પદાર્થને જુએ
છે શુદ્ધ શુદ્ધિ એવી હોય છે તેના કાર્યના નિયમોમાં તદ્દસ્ય
અવનોકન, નિર્ણય અને તર્કશક્તિનો સમાવેશ થાય છે

માનસિક બુદ્ધિથી પર હિર્વ - બુદ્ધિ : દષ્ટિ

પરંતુ ઉપર જણાવેલા અર્થ કરતાં બુદ્ધિ અને વધારે ગંભીર અર્થમાં પણ “બુદ્ધિ” શબ્દ વપરાય છે. એ માનસિક બુદ્ધિ તો કેવલ નિમ્ન બુદ્ધિ છે. પરંતુ એનાથી ઉચ્ચ પ્રકારની જે બુદ્ધિ છે તે માનસિક તર્ક નથી પરંતુ “દષ્ટિ” છે. એ ઉચ્ચતર બુદ્ધિ માનસિક બુદ્ધિની પેઠે નિમ્ન ભૂમિકામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી પરંતુ હિર્વમાં અધ્યક્ષ તરીકે હોય છે. એટલે કે, પોતે જે સાબિતીઓની સામગ્રી અવલોકે છે તેને વશવર્તીને ખુસીયતે જ્ઞાનની શોધ કરીને તેને પ્રાપ્ત કરનારી બુદ્ધિ તે નથી, તેનામાં જ્ઞાન સ્વયંસિદ્ધ જ હોય છે. એ આત્મસિદ્ધ જ્ઞાનને અંતર્જ્ઞાન તથા દર્શનથી પરિપ્લુત વિચાર-પડે તે બુદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. ત્યારે માનવનું મન વિચારના મંથનમાં ઘેરાયેલું હોય છે અને પડદા પાછળથી તેની બુદ્ધિ ઉપર વીજળીના ચમકારા પેઠે જ્ઞાનવિદ્યુતના ચમકારા ખેલે છે ત્યારે જે ન્યોતિર્મય દર્શન થાય છે તે ઉપર જણાવેલા ઉચ્ચતર બુદ્ધિના અંતર્જ્ઞાનનો અને આધ્યાત્મિક દર્શનનો કાંઈક આછો ખ્યાલ આપી શકે. એવે સમય દરમિયાન ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉત્સાહના જોશમાં આવી જઈને માનવની ચેતના અંતર્જ્ઞાનની, અને પ્રેરણાની ન્યોતિના મહાસમર્થ પૂરનો સ્વીકાર કરે છે. કેમ જે અંતર્જ્ઞાનની એ શક્તિ માનવમાં રહેલી છે જે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી આવતાં ન્યોતિના પૂરને ધારણ કરવાને યાત્ર તરીકે યા તો તેમને વહેવા મંટે

વિ શુદ્ધ બુદ્ધિ

નહેર તરીકે કામ લાગે છે. પરંતુ માનવમાં રહેલી એ અન્ત-
ગાંનની અને પ્રેરણાની શક્તિનું કાર્ય અપૂર્ણ—સ્ખલનશીલ
અને તૂટક તૂટક થતું હોય છે. સાધારણ રીતે માનવનું હૃદય
વિષમ પરિસ્થિતિમાં હોય છે, યા તો તેની બુદ્ધિ ગમરાયેલી
હોય છે, ત્યારે જ એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બિપ્પર
જ્ઞાનશક્તિની એ બેટ માનવના સચેન મનમાં પ્રવેશ કરે તે
પહેલાં તો લાગણીઓ અને વિચાર તેને સામે લેવા માટે
જા પહેાંચે છે અને તેના ઉપર અસર કરે છે એટલે
એનું કાર્ય વિશુદ્ધ હોતું નથી કારણ કે બુદ્ધિ યા તો હૃદયની
જરૂરિયાત પ્રમાણે તેનામાં ફેર થયો હોય છે. અને જ્યારે
સચેનન મનની અંદર એ બિપ્પર શક્તિની જ્યોતિ પ્રવેશ
કરે છે કે તુરંત જ બુદ્ધિ તેને એકદમ ઝડપી લે છે અને
તેને વિખેરી નાંખે છે, યા તો બુદ્ધિના અપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે
તે બધેએસતી થાય તેટલા માટે તેના કકડા કરી નાંખે છે,
યા તો હૃદય તેનો કબજો લે છે અને આપણી અંધ યા તો
અર્ધ—અંધ એવી લાગણીભરી કામના તથા રાગને અનુકૂલ
થાય એ રીતે એમાં વિકાર કરે છે એટલું જ નહિ પણ
કેટલીક વાર તો એ બિપ્પર જ્ઞાનનો કેવલ નિમ્ન વાસનાઓ
કબજો લે છે અને માનવની પાશવ શુધાઓ અને વાસનાઓ
તુલ કરવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઉચ્ચતર બુદ્ધિની ક્રિયાના પરિણામો

જે એ ઉચ્ચતર બુદ્ધિ આપણા માનસના ખીજ કરણોથી સ્વતંત્ર રહીને પોતાના કાર્ય બ્રહ્મને તો તે શુદ્ધ સત્યના જ સ્વરૂપો આપે અસંલોકનને બદલે દૃષ્ટિની શક્તિ જાગ્રત થાય, એ દૃષ્ટિ ઈન્દ્રિયોની અને મનની મદદ વિના પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે વળી, એ ઉચ્ચતર બુદ્ધિ જાગ્રત થતા કર્મનાશક્તિને બદલે સત્યની સ્વયંપ્રેરણા જાગ્રત થાય છે તર્કને બદલે પદાર્થો વચ્ચેના સબંધનું સાહજિક જ્ઞાન જાગ્રત થાય છે અને વિવેકવાળી બુદ્ધિના નિર્ણયને બદલે અતર્કાનની શક્તિનું કાર્ય શરૂ થાય છે અત્યારે બુદ્ધિની નિર્ણયશક્તિને પ્રયત્નપૂર્વક નિર્ણય કરવો પડે છે તેને ઠેકાણે જુદા જુદા સ્વરૂપોમા આપોઆપ પ્રકાશિત એવા સત્ય વિચારનું દર્શન થાય છે વળી આપણી સ્મરણ શક્તિ પણ વર્તમાન જીવનમા મન ઉપર પડેલા સંસ્કારોના બેડાળની જ નહિ બનેલી હોય, પરંતુ તેનું સ્થાન સર્વ જ્ઞાન સામર્થ્યવાળી સ્મરણશક્તિ લેશે અને તેમાથી ભૂતની અને ભવિષ્યની સ્મૃતિ પણ જાગ્રત થશે ત્યાર પછી સર્વ જ્ઞાન આપણને સ્મૃતિના જેવું જ લાગશે આપણા આદર્શ એ સત્યની ચેતનાવાળી જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે પરંતુ અત્યાર સુધી એ શક્તિનો સંપૂર્ણ અને ખુલ્લો ખુલ્લો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અત્યારની માનવતાથી પર હોય તે દેવતા-એનો જ ખાસ અધિકાર છે

વિશુદ્ધિ કેવી જોઈએ ?

આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી પર જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચ બુદ્ધિ છે તેનો ભેદ આપણે જાણ્યો. એ ઉચ્ચ બુદ્ધિને આપણે “આદર્શ બુદ્ધિ” કહીશું. માનવની અર્ધ-પાશવ સામાન્ય સમજણ તથા બુદ્ધિ વચ્ચે જોડસો ફેર છે તેટલો જ ફેર “આદર્શ બુદ્ધિ” અને “માનસિક બુદ્ધિ” વચ્ચે રહેલો છે હવે આપણને જણ્યો કે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું પોતાનું કાર્ય બુદ્ધિ બરાબર કરી રહે તેટલા માટે તેને કેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિની જરૂર છે. અશુદ્ધિ એટલે કાર્યની અવ્યવસ્થા-ધર્મની સંકરતા. પ્રત્યેક વસ્તુનું અદલ અને આપોઆપ સાચું કાર્ય તે તેનો ધર્મ. જ્યારે જુદા જુદા ધર્મો એકબીજાની જોડે ભેળસેળ થઈ જાય ત્યારે અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ■ અને પ્રત્યેક વિભાગ જ્યારે તેના પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે ત્યારે તે શુદ્ધ કાર્ય કરે છે એવું શુદ્ધ કાર્ય આપણી પૂર્ણતાને માટે જરૂરનું છે. પરંતુ જ્યારે ધર્મ સંકર થાય છે ત્યારે એક કાર્ય બીજાના ધર્મને સ્વીકારે છે અને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે.

અશુદ્ધિનું પ્રથમ કારણ : કામના અને ચિત્તનો સંકર

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું પ્રથમ કારણ તો એ છે કે તેના વિચારના કાર્યમાં કામનાઓ ધસારો કરે છે. હવે કામના પોતે પ્રાણમાં અને ચિત્તમાં સેળભેળ થઈ ગયેલ તપશક્તિની અશુદ્ધિ છે. જ્યારે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તપશક્તિના

કાર્યમાં ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ દબાવ કરે છે ત્યારે
 પ્રિયાગ્રુ કાર્ય ઇચ્છાને વશ થાય છે, અને તે પોતાને પ્રાપ્ત
 કરવાના વિષયો મૂકીને બીજા વિષયો તરફ દોરાય છે, અને
 પરિણામે પોતે ગૂચવાઈ પડી અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે
 તેથી બુદ્ધિએ કામનાના અને લાગણીઓના ઘેરામાંથી નીકળી
 જવું જોઈએ અને એના દૂરવામાંથી પૂરેપૂરા મુક્ત થવા
 માટે પ્રાણ અને ચિત્ત બન્નેને પણ વિશુદ્ધ કરવા જોઈએ
 પ્રાણમાં ભોગ કરવાની તપ શક્તિ હોવી જોઈએ કાંઈ કે તે
 પ્રાણનો ધર્મ છે પરંતુ ભોગની પસંદગી કરવી, યા તો તેને
 માટે આતુર થવું એ પ્રાણનું કાર્ય નથી એ કાર્ય તો બીજા
 ઉચ્ચ કર્મોનું છે, એટલે પ્રાણને જે કાંઈ ભોગ કે પ્રાપ્તિ
 થાય તેનો આનંદ લેવાનું શિક્ષણ તેને મળવું જોઈએ અર્થાત્
 પ્રભુની તપ શક્તિને વશ થઈને જીવનમાં જે કાંઈ ભોગ
 અને વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેનો આનંદ લેવાની ટેવ પ્રાણને
 પડવી જોઈએ અને પ્રાણમાંથી આસક્તિ અને વાસના તો
 નીકળી જ જવી જોઈએ તેજ પ્રમાણે ચિત્તને અથવા હૃદયને
 પણ પ્રાણની અને ઇન્દ્રિયોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરવું
 જોઈએ અને પરિણામે ક્રોધ, ભય, દ્વેષ, કામ વગેરે અસત્ય
 લાગણીઓ નીકળી જવી જોઈએ. એ લાગણીઓ ચિત્તની
 અશુદ્ધિ છે હૃદયનો સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રેમ છે, પરંતુ પ્રેમનો
 વિષય પસંદ કરવો અથવા તો તેને માટે આતુર થવું એ
 હૃદયનો ધર્મ નથી એવી પસંદગી અને આતુરતાનો ત્યાગ

દરવો જોઈએ યા તો તેને શાંત દરવી જોઈએ. હૃદયને ગભીર અને ગાઢ પ્રેમ રાખનાં શીખવું જોઈએ, પરંતુ એ ગભીરતા શાન્ત અને એ ગાઢતા સ્થિર અને સમતાયુક્ત હોવી જોઈએ, — નહિ કે અસ્વસ્થ અને અત્યવસ્થિત. પ્રાણ અને ચિત્તનું શમન અને તેમનો સંયમ — જેને યોગની પરિભાષામાં શમ અને દમ કહે છે તે — એ બન્ને બુદ્ધિમાંથી અશુદ્ધિ, અજ્ઞાન અને વિકૃતિ દૂર કરવાનો પ્રથમ ઉપાય છે. એ શુદ્ધિ એટલે પ્રાણ અને ચિત્તની કેવળ સમતા સ્થાપન કરવી તે. કર્મ-યોગની શરૂઆતમાં જેમ આપણે સમતાની તૃપ્તિ સ્વીકારવી પડી હતી તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગની સાધનામાં પણ સમતા પ્રથમ સૂત્ર છે.

ખીજી અશુદ્ધિ : ઇન્દ્રિયોને વશ મનનો સંકર

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું ખીજું કારણ ઇન્દ્રિયોની મોહજાળ અને ઇન્દ્રિયોથી બંધાયેલું મન બુદ્ધિના કર્મમાં માયું મારે છે તે છે. જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોને વશ તે સત્ય જ્ઞાન હોષ શકે જ નહિ. ઇન્દ્રિયોના એકે એક સંસ્કારને પ્રાથમિક સૂચક માત્ર ગણીને તેમની જુગાનીને તો આપણે વારે વારે સુધારવાની તથા કેરાણે મૂકવાની હોય છે. ભૌતિક-શાસ્ત્રમાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો આરંભ કરવા માટે ઇન્દ્રિયો આપણને સામાન્ય ઘટનાઓ વિશે જે જ્ઞાન આપે છે તેનાથી પર યજીને, યાને તે ઘટનાઓના બાહ્ય સ્વરૂપને છોડીને, તેમાં

વધારે ઊંડા ઉતરવાથી જ આપણને વિશ્વશક્તિનું ભૌતિક જ્ઞાન મળે છે. તેજ પ્રમાણે આપણી ઇન્દ્રિયો જગતનાં તત્ત્વોને વિશે આપણને જે ખોટી માહિતી આપે છે તેની પરીક્ષા કરવી એ મીમાંસાની શરૂઆત છે. ઇન્દ્રિયવશ જીવનની પરિમિતતાઓ સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરવો, તથા દૃશ્ય અને ઇન્દ્રિયગોચર વિશ્વને વાસ્તવિકતાની બાજુ ધટના તરીકે જ ગણવી એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું પ્રથમ પગલું છે.

તેને દૂર કરવાનો ઉપાય

એટલે પ્રાણ અને ચિત્તની પેઠે ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠિત મનને પણ તદ્દન શાન્ત કરવાની જરૂર છે. વિચાર અને નિર્ણયનું કાર્ય મને બુદ્ધિને સોંપી દેવું જોઈએ. હવે જ્યારે બુદ્ધિ આપણા મનનાં કાર્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈને દૂર રહે છે ત્યારે જ આપણે મનને તેની ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. તે વખતે આપણને મન એક સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરતા વમળ જેવું લાગે છે. તેમાં એના એ વિચારો, એના એ જ સંસ્કારો અને કામનાઓ સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરતી લાગે છે. પરંતુ એ ગતિમાં કોઈ જાતનો અનુક્રમ હોતો નથી, વ્યવસ્થા હોતી નથી, તેમ જ્ઞાન પણ હોતું નથી. એ તો નિરર્થક, અજ્ઞાન અને નિબૃહ્ણતાના ચક્રમાં ફરી ફરીને અટવાયા કરતા જેવું જ લાગે. સામાન્ય રીતે માનવની બુદ્ધિ મનની એ ગતિને સ્વીકારી તેમાં કાંઈક

વ્યવસ્થા તથા અનુક્રમ લાવવાને મધ્યે છે, પરંતુ તેમ કરવા જતા બુદ્ધિ પોતેજ તેમાં ભેગવાઈ પડે છે અને તેનામાં પણ વ્યવસ્થા, અશાન્તિ, અજ્ઞાનો અને ટેવની ગુલામી, તેમજ અકારણ અર્થે પુનઃનવર્તન કરવાની ટેવ વગેરે દાખલ થવા પામે છે. પરિણામે એવી બુદ્ધિ પરિમિત, જાંઘે માર્ગે દારનાર તથા મૂર્ખાઈ ભરેલું અને નિર્વર્થક સાધન નીરડે છે. મનરૂપી આ તગલ, અશાન્ત, અસ્વસ્થ અને ઉંમ્ર પ્રવાહને તો તદ્દન શાન્ત કરી દેવો એજ સારામાં સારો ઉપાય છે. હવે તેને શાન્ત કરી દેવાના બે રસ્તા છે. એક તો અતરમાથી તેને તદ્દન જીવું પાડીને શાન્ત કરી શકાય છે અને બીજો રસ્તો એ છે કે આપણી બુદ્ધિને એવી દૃઢ એકાગ્રતાવાળી અને અન્યભિચારી રાખવી કે જેથી મન જેવું બહાગનું, વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ તેમાં દાખલ થવા પામેજ નહિ.

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું ત્રીજું કારણ

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું ત્રીજું કારણ બુદ્ધિનામાં પોતાના માન રહેલું છે. જ્ઞાન મેગવવાની તપ શક્તિ ખોટે માર્ગે કાર્ય કરે છે ત્યારે તે અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખરૂં છે કે બુદ્ધિમાં જ્ઞાન મેગવવાની તપ શક્તિ જોઈએ પરંતુ તેમાં પણ પસંદગી અને જ્ઞાનને માટે આતુરતા એ બન્ને માર્ગે રોકે છે અને વિકૃતિ લાવે છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ કેનાક વિચારોને તથા અભિપ્રાયોને પક્ષપાતથી અને આસક્તિથી વળગી રહે

છે, અને ખીજા વિચારો અને અભિપ્રાયોમાં રહેવા સત્યને ઢાંકી દેવાની વૃત્તિ નેનામાં આવી જાય છે. એવા માણસો સત્યના ટુકડાઓને વળગી રહે છે, પરંતુ સત્યની પૂર્ણતાને માટે જરૂરના એવા ખીજા અગત્યના ભાગોથી તેઓ દૂર રહે છે. વળી, જ્ઞાનની ખ્યાતમાં પણ તે કેટલુંક જ્ઞાન પસંદ કરે છે અને ખીજાનો ત્યાગ કરે છે; તથા, પોતાના જીવનકાલને લઇને, મનમાં સ્વીકારેલા વિચારોને પણ તે અગત્ય આસક્તિથી વળગી ગ્રહે છે. બુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ સમતા સ્થાપન કરવાથી તથા તેમાં પ્રમાણિકપણાનો મુલ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી, તેમ જ બુદ્ધિમાં નિસ્વાર્થીપણું કેળવવાનો પણ પ્રયાસ કરવાથી એ દોષ દૂર કરી શકાય છે. શુદ્ધ બુદ્ધિમાં કામના વજેરે બાધ નહિ કરે એટલું જ નહિ પરંતુ, તે બુદ્ધિ અમુક વિચાર કે સત્ય પ્રત્યે પક્ષપાત પણ નહિ રાખે તેમ જ કોઇ સત્યનો દોષ પણ નહિ કરે. વળી, એથી બુદ્ધિને પોતાને જે વિચારોની વાસ્તવિકતા વિષે તક્લબ ખાતરી હશે તેમના પ્રત્યે પણ તે આસક્તિ નહિ ધરાવે તેમના વિષે તે એવો આગ્રહ નહિ ધરાવે કે જેથી સત્યની સમગ્રજ્ઞામાં ખામી આવે અને પગિણામે પૂર્ણ અને સમગ્ર જ્ઞાનમાથી દોષ પણ તત્ત્વ બાકી ગઈ જાય !

બુદ્ધિથી પર તત્ત્વનું આહ્વાન

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઇ હોય તે વિચાર-

શક્તિનું તદ્દન સ્થિતિસ્થાપક, પૂર્ણ અને દોષરહિત સાધન થઈ રહે છે. વળી, તે અવસ્થા બાધાના અને વિકારનાં નિમ્ન કારણોથી તદ્દન મુક્ત હોવાને લીધે આત્માનાં તથા વિશ્વનાં સંપૂર્ણ સત્યોને ગ્રહણ કરવાને વધારેમા વધારે લાયક હોય છે. પરંતુ વાસ્તવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એના કરતાં કાંઈ વધારે જોઈએ છે. કારણ કે ખરૂં જ્ઞાન બુદ્ધિથી પર છે. એટલે આપણી બુદ્ધિ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આપણને નહે નહિ એટલા માટે બુદ્ધિથી અદિષ્ટાતા તત્ત્વને આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ અને બુદ્ધિના સક્રિય વિચારકને માટે ઘણી જ મુશ્કેલ અને તેની પ્રકૃતિને ઘણી જ નાપસંદ એવી બુદ્ધિની નિષ્ક્રિય અવસ્થા તેણે પોતાનામાં કેળવવી જોઈએ. એવી નિષ્ક્રિયતાથી બેવડો હેતુ સધાય છે, એટલે જે જુદા જુદા પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા મેળવવી જોઈએ.

અંતર્જ્ઞાનની ક્રિયામાં રૂપાંતર

આપણે આગળ જોયું છે કે કેવળ બુદ્ધિથી જે વિચાર ઉપજે છે તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે બમ નથી એ કાંઈ ચિંતનની ઉત્તમોત્તમ દશા નથી. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિચારશક્તિ—intuition—અંતર્જ્ઞાનમાયી આવે છે, વિજ્ઞાનમાયી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં સુધી બુદ્ધિ ઉપર આધાર ગણવાના અભ્યાસનો અને નિમ્ન પ્રકૃતિના કાર્યનો માનવ મુખામ હોય છે ત્યાં સુધી અન્તર્જ્ઞાનની શક્તિના સંદેશ તેને અવગેયના મારફત જ

મળી શકે છે, અને જાગૃત મનમાં પહોંચતા પહેલાં તો તે લગભગ સંપૂર્ણપણે વિકૃત બની જાય છે. અને કદાચ એ શક્તિ સચેતન રીતે કાર્ય કરે છે તો તે વિરલ પ્રસંગે જ અને ઘણી અપૂર્ણતા ભરેલી રીતેજ. આપણામાં “આદર્શ બુદ્ધિ”નું કાર્ય સતત જાગૃત રહે તેટલા માટે બુદ્ધિની અને તેની વચ્ચે, મન અને બુદ્ધિની વચ્ચે સ્વીકાર્યો તેવો બેદ કરવો જોઈએ. પરંતુ એ કાર્ય કાંઈ સહેલું નથી. કારણ કે અન્તર્જ્ઞાનના સદૃશમાં બુદ્ધિની ક્રિયાનું મિશ્રણ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ખીજાં ઘણાંએ માનસિક કાર્યો અન્તર્જ્ઞાનની ક્રિયાનો પહેરવેશ ધારણ કરે છે અને બાનર પેઠે, તેનું અનુકરણ કરે છે. એનો ઉપાય એ છે કે પ્રથમ તો બુદ્ધિને સાચા અન્તર્જ્ઞાનના કાર્યને ઓળખતા અને ખોટાથી તેનો વિવેક કરતાં શીખવવું જોઈએ. એ પ્રમાણે વિવેક કરીને બુદ્ધિ જ્યારે અમુક નિર્ણય ઉપર આવે ત્યાર પછી તે બુદ્ધિના નિર્ણયને બાજુ ઉપર મૂકી દઈને કેવલ શાન્ત થઈ દિવ્ય જ્ઞાનના અવતરણ માટે બુદ્ધિથી પર જોવાનો તેણે અભ્યાસ પાડવો. આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી માનસિક વિચાર કરવાની દેવને જ્યોતિર્મય અન્તર્જ્ઞાનના રૂપમાં પરિવર્તન પમાડી શકાય છે, યા તો બુદ્ધિની પાછળ કાર્ય કરનાર એ ઊર્ધ્વ શક્તિના કાર્યની આવૃત્તિ, વિશુદ્ધિ અને સચેતન શક્તિમાં ખૂબ વધારો કરી શકાય છે. એ પરિવર્તન જ્યારે સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય ત્યારે આદર્શ પ્રાપ્ત થયો ગણાય.

બુદ્ધિએ જ્ઞાનની એ આદર્શ શક્તિને તામે મહેતુ
અને તેના પ્રત્યે નિષ્ક્રિય બનવું જોઈએ

મનની નીરવ નિરુપદ મિથિતિ

આત્માનું જ્ઞાન થવાને માટે તો બુદ્ધિની સપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાધવાની જરૂર છે અર્થાત્ સર્વ વિચારને દૂર કરી દેવાની અને કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર નહિ કરવાની શક્તિ સાધકે કેળવવી જોઈએ ગીતાએ પણ એક સ્થળે ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ” । ‘ કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર મ્મલો નહિ ’ એવું કહ્યું છે પશ્ચિમના માણસોને આ વિચાર ધણો જ ભારે પડવાનો સંભવ છે કારણ કે તેઓ મનને સર્વોપરિગ્રહ્ય ગણતા હોય વિચાર નહિ કરવાની શક્તિને - સપૂર્ણ નીગ્રહવાને - તેઓ વિચાર કરવાની અશક્તિ માની જેસાનો પણ સંભવ જ પરંતુ નિશ્ચય નીરવતાની એ શક્તિ વસ્તુતઃ એક શક્તિ છે અશક્તિ નથી એ નીગ્રહના મહત્ત્વ અને અર્થપૂર્ણ હોય છે શાન્ત સ્વસ્થ અને નિર્મલ સંસારની પેઠે જ્યારે બુદ્ધિ કેવળ નિરુપદ હોય જ ત્યારે તે માણસ મનથી પર થાય છે અને ત્યારે જ તેને આત્માના વિશુદ્ધ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આત્મા સર્વ ક્રિયાનો અને આનંદનો કર્તા છે, તે સર્વ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર અનંત શાન્તિસ્વરૂપ છે, અને એ સર્વ સંબધો તથા પગિમિત વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન નિરપેક્ષ તે આપણા વિશુદ્ધ

અને શાન્ત અન્તઃકર્મમાં પ્રતિમિશ્ચિત થાય છે. કેવલ શાન્તિમાં જ મૌનનો ધ્વનિ સંભળાય છે। અર્થાત્, આત્મા વિશુદ્ધ શાન્તિમાં સાક્ષાત્ થાય છે. એટલા માટે જ આત્માને “શાન્તિ” અને “મૌન” કહી વર્ણવવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૪ થું

એકાગ્રતા

આપણાં કરણોની સ્થિતિ

વિશુદ્ધિને સહાય કરવા માટે એકાગ્રતાની જરૂર છે. સ્ત્રી અને પુરુષ, નિષ્ક્રિય અને ક્રિયાવાન, જેમ એક જ અસ્તિત્વની જુદી જુદી બાજુઓ છે તે જ પ્રમાણે વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા પણ એક જ ચેતનાની બે જુદી જુદી બાજુઓ છે. જ્યારે વિશુદ્ધિ હોય ત્યારે જ એકાગ્રતા સમગ્ર, અસંગ, કારક અને સર્વશક્તિમાન થાય છે, એકાગ્રતા આવ્યા પછી જ વિશુદ્ધિ કાર્ય કરે છે અને એકાગ્રતા વિનાની એકલી પવિત્રતાનું પરિણામ નિષ્ક્રિય શાંતિ અથવા સનાતન અકર્મ રિયતિ હોય. વળી, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ પવિત્રતા અને એકાગ્રતાના વિરોધો વચ્ચે પણ બહોળા સારો સબંધ છે અશુદ્ધિ એટલે ધર્મસંકરતા — આપણા

અતઃકગ્ણુના જુગ જુદા કગ્ણોનુ અનિયમિત, અવ્યવસ્થિત અને મિશ્ર કાર્ય દેહી પોતાના જ્ઞાનને પોતાની શક્તિ ઉપર એકાગ્ર મગ્નો નથી તેથી કરીને એ અશુદ્ધિ જન્મે છે આપણી પ્રકૃતિની ખામી એ છે કે બાહ્યસ્પર્શો તેના ઉપર એક પછી એક અવ્યવસ્થિત રીતે, યા તો સયમ વગર, અપાઠાનધ સસ્કારો નામે જાય છે, અને આપણી પ્રકૃતિ જડ હોય તેમ તે બાહ્યસ્પર્શોને વશ થાય છે તેમ યથા પછી કેવળ અસ્પૃષ્ઠ અને અપૂર્ણ એકાગ્રતા સ્થાપન કરવાને પ્રકૃતિ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તે પ્રયત્ન અનિયમિત અને અવ્યવસ્થિત હોય છે એવી એકાગ્રતા, એછા કે વધારે પ્રમાણમા, અકસ્માતને વશ હોઇ આ કે તે—એક કે બીજી વસ્તુને તે પસંદ કરે છે તે તેના ઉચ્ચ આત્માની કે નિર્જીવ કરનાર ભુદ્ધિની મરજી પ્રમાણે નહિ પરંતુ તરલ, ભુખ્ય, અનિશ્ચિત અને શીઘ્ર કલાન નિમ્ન મનની સિક્કા સ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક પ્રગતિમા એ મન આપણે ભુખ્ય શત્રુ છે આવી સ્થિતિમા વિશુદ્ધિ યાને આપણા અતઃકગ્ણુની સ્વચ્છ, શુદ્ધ, અને તેજસ્વી સ્થિતિ તથા દરેકે દરેક કરણ પોતાનો ધર્મ બરો મર બગાવે એવી બવસ્થા હોવી અશક્ય છે જુદા જુદા કરણો પરિસ્થિતિને અને બાહ્યસ્પર્શોને વશ હોવાથી એકબીજા નેડે બેળસેળ સ્પર્ધ જ જવાના, પોતપોતાનુ નિયત કાર્ય કરતા પરસ્પર અટકાવવાના, જુદી જ દિશામા વળી જવાના, તથા વિકૃત થવાના જે પ્રમાણે એકાગ્રતા વિના વિશુદ્ધિ

પ્રાપ્ત નથી થી શકતી, તેજ પ્રમાણે વિગૃહિ વગર સંપૂર્ણ અને સદગ્ધ એકાગ્રતા પણ નથી મેળવી શકતી આખી એનનાને સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્શક્તિ અને સમ્યક્ભાવ ઉપર એકાગ્ર કરવા માટે વિગૃહિની જરૂર છે તેના વિના આખ્યાત્મિક અનુભૂતિની સનાતન રિયતિ પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે તેટલા માટે વિગૃહિ અને એકાગ્રતા બન્નેએ પરસ્પર હાજરીથી બીજાની પ્રાપ્તિમા સહાય કરતા બન્નેએ સાથે સાથે પ્રગતિ કરવી જોઈએ એ પ્રમાણે પ્રગતિ કરતા આપણે એવી સનાતન રિયતિની રિયતિએ પહોંચવું જોઈએ જેમાથી સનાતન, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ પ્રભુની આખી મૂર્તિ વ્યક્તિમા પ્રગમ થઈ શકે

એકાગ્રતાની ત્રણ શક્તિઓ

જ્ઞાના આપણા દેશમા જે પ્રકારનો જ્ઞાનયોગ પ્રચલિત છે તેમા એકાગ્રતાને વિશિષ્ટ અને સક્રિય અર્થમા વાપરવામાં આવે છે એની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એકાગ્રતા એટલે મનની વિધવિધ સમુદ્બ ક્રિયાઓમાથી વિચારશક્તિને સંપૂર્ણપણે પાછી ખેંચી લઈને, એક, સનાતન ધ્વજના જ વિચાર ઉપર તેને એકાગ્ર કરવી તે આપણે વિચારદ્વારા અસત્ય અને મિથ્યા વ્યવહારમા આપણી જાનને રિલકત કરી શક્તિઓનો મિથ્યા વ્યય કરી નાંખીએ છીએ વિચારને પાછા અંતરમા એકાગ્ર કરવાથી આપણે પરમાર્થમા જાનને સ્થિર કરી શકીશું,

યાને ધ્વજને પ્રાપ્ત કરી શકાયું. એકાગ્રતામાં તથા શક્તિએ રહેલી છે જેનાવડે એ કાર્ય સરલ થાય છે. (૧) કેાઇ પણ વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતા કરવાથી વસ્તુને આપણે જાણી શકીએ છીએ: તેનું ગુણ આપણને આપવાની દુરજ પાડી શકીએ છીએ. એ તેની પ્રથમ શક્તિ છે. આપણે એ શક્તિ જુદી જુદી સ્થૂલ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવાને નહિ પરંતુ એક જ વાસ્તવિકતાનું, એક જ સત્ય વસ્તુનું — જ્ઞાન મેળવવાને વાપરવી જોઈએ. (૨) વળી કેાઇ પણ વસ્તુ આપણાથી પર હોય, આપણી મહત્ત્વશક્તિથી અમાલ હોય તેને આપણે તપ:શક્તિની એકાગ્રતાવડે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. તપ:શક્તિની એ શક્તિ જો જરાગર ડગવાય, પૂરતી અભ્યભિચારી હોય, સાચ દિલીવાળી હોય, આત્મ-અદ્વાયુક્ત, અને જાતને વફાદાર હોય, તથા તેની અદ્વા નિરપેક્ષ હોય તો, કેાઇ પણ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે આપણે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જ્યાં આપણે એ શક્તિ દુનિયાના જુદા જુદા પદાર્થોમાંથી એકને પણ પ્રાપ્ત કરવા માટે વાપરવી જોઈએ નહિ. પરંતુ આપણે તે જ્ઞાનને એક માત્ર ઉચિત વિષય છે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. (૩) આપણી મેનનાને ગમે તે એક રિયલિટી ઉપર એકાગ્ર કરવાથી આપણને તે રિયલિટી પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જેવા ઘરા ધારીએ તેરા ઘઉં શકીએ પ્રથમ આપણે જલ અને નિર્ગળતાના નમુનારૂપ

હોઈએ તેમાંથી, એકાગ્રતાને યોગે, આપણે જગ અને દિંમતના નમૂના થઈ શકીએ. તેમ જ આપણે ત્રિશુદ્ધિ, પવિત્રતા અને શાનિરૂપ થઈ શકીએ તથા વિશ્વમધુત્વ પામી વિરાટ-પ્રેમ-સ્વરૂપ પણ થઈ શકીએ. એ બધી સ્થિતિ આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં બેશક ઉત્તમ છે તો પણ એ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં પણ આપણે એકાગ્રતાનો વ્યવ કરવો જોઈએ નહિ. આપણે તો સર્વ વસ્તુઓથી પગ, સર્વ કર્મ અને વિગેરોથી પણ પગ, એવા શુદ્ધ, નિરપેક્ષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એકાગ્રતાના બાકીના બધા પ્રકારો શરૂઆત કરવા પૂરતા ઉપયોગી છે : તેમની સહાયથી વ્યભિચારી, જાનને ચારે બાજુ વિખેરનાર વિચારો તથા તપશક્તિને તેમના મુદ્દાન અને અનન્ય હિંદેશ પ્રત્યે દોરવાનું કાર્ય થઈ શકે છે.

સમાધિ, ધ્યાન અને ઈકાર જપ

એ પ્રમાણે એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવા માટે, ખીજી વસ્તુઓની પેઠે, પ્રથમ તો તેની શુદ્ધિ મેળવવી જોઈએ. એ એકાગ્રતામા ત્યાગનો, વિગ્નિત અને નિર્વેદનો તથા આખરે સમાધિની નિરપેક્ષ અને પગતપર સ્થિતિમાં આરોહણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે એ સમાધિ જો ચેતનાના ઉચ્ચતમ સિખરને પ્રાપ્ત કરે; તથા જામી જાય તો તેમાંથી, દગ્ગરો-માંથી એકાદ આત્મા સિવાય કોઈ પાડો ફરતો નથી.

“યતો નૈવ નિવર્તન્તે તદ્વામ વામં મમ” । “જ્યાંથી આત્મા પાછો ફરતો નથી તે પરમ ધામ માફે છે.” જે યોગીઓ સંસારમાંથી છૂટવા માગે છે તેઓ શરીરનો ત્યાગ કરતી વખતે આ સમાધિનો આશ્રય લે છે. સમાધિની સરણી યાને પદ્ધતિસર પ્રાપ્તિ રાજયોગમાં પણ આપણને જણાય છે. પ્રથમ તો રાજયોગનાં અભ્યાસીને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. તેણે પોતાના મનની અધોગામી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ત્યાર પછી તેણે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા પ્રવૃત્તિમાંથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિની સ્થિતિમાં લઈ જાય એના એક માત્ર વિચાર ઉપર તેણે મનને સ્થિર કરવું જોઈએ રાજયોગની એકાગ્રતાનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં છે. પ્રથમ તો ખ્યાન, એટલે કે મન પોતાના વિષયને પકડે તે; પછી ધારણ, એટલે કે ખ્યાનના વિષયને હેવદ મન સ્થિરપણે પકડી રાખે — ધારણ કરી રાખે તે; અને સમાધિ, એટલે કે ખ્યાનના વિષયમાં મન લગ પામી જાય તે. રાજયોગમાં એ છેલ્લી સ્થિતિને જ સમાધિ કહેવામાં આવે છે, જે કે “સમાધિ” શબ્દનો અર્થ, ઉ. ત. ગીતામાં જણાવેલો છે તે પ્રમાણે, ધ્યેય જ વિશાળ અને વ્યાપક છે. પરંતુ રાજયોગની સમાધિમાં જુદી જુદી ભૂમિકાઓ છે. પ્રથમ “સવિષ્ટપ સમાધિ” જેમાં મન બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન જૂલી જાય છે, પરંતુ તે વિચાર કરે છે, જ્ઞાન મેળવે તથા સૂક્ષ્મ જગતમાં યાને વિચારસૃષ્ટિમાં વિચારનું ખીજ

ગાખી મૂકે છે. બીજી “ નિર્વિકલ્પ સમાધિ ” જેમાં મનની અંદર પણ વિચારના બીજનું સ્ફૂરણ બંધ થઈ જાય છે અને અનિર્વચનીય, અકલ્પ્ય એવા સ્વભાવના મૌનમાં—તેની નિશ્ચય નીરવતામાં આત્મા આરોહણ કરે છે બધા યોગ-માર્ગમાં પ્રાથમિક તૈયારી કરવા માટે મનની એકાગ્રતા સાધવાના ધણા ઉપાયો હોય છે : સ્વરૂપો, મત્રો, નામોચ્ચાર, જપ, વગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. એ પ્રત્યેકનો જરૂર પડે તો શરૂઆતમાં ઉપયોગ કરીને તેનાથી પર થઈ જવાની જરૂર છે ઉપનિષદના મત પ્રમાણે ધ્યાન માટે સૌથી ઉત્તમ ટંકાગનો જપ છે. અ, ઇ, અને ઈ એ ત્રણે ભાગો મળીને ઈ થયો છે : તે સ્વભાવનો સૂચક છે એ ત્રણ અક્ષરો સ્વભાવની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાના સૂચક છે. એ ત્રણેનો નાદ, સર્વાતીત, નિષ્ક્રિય, પરાત્પર, પરસ્વભાવના પ્રત્યે મનને દોરે છે જ્ઞાન માત્રનો અતિમ લક્ષ્ય પરાત્પર છે.

પૂર્ણયોગનો સાક્ષાત્કાર

પરંતુ પૂર્ણયોગમાં આપણો હેતુ વધારે અટપટો હતા એટલે સંકુચિત છે. આત્માની ઉત્તમોત્તમ દશા વિષેનો આપણો આદર્શ ભાવત્મક છે પરંતુ એકાગ્ર વ્યતિરેકવાળો છે, તેમ પ્રભુના આવિર્ભાવ વિષેનો આપણો આદર્શ એકાગ્ર વ્યતિરેકવાળો અભાવનો બનેલો છે. આપણે પરાત્પર સ્વભાવને, સર્વના આદિ મૂલને, —જરૂર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, પરંતુ તે

જેનાથી પર થાય છે તેને ટાળી. દંધને આપણે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી. આપણા આત્માના એક સ્થિર પ્રતિષ્ઠિત અનુભવ માને સાક્ષાત્કાર રૂપ તેને પ્રાપ્ત કરીને આપણી જાગૃત અવસ્થાને તથા બાહ્ય જગતની ચેતનાને શુદ્ધાં પરમ સત્યની પ્રતિમા બનાવી દેવી એ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું પરમ ફલ છે. પૂર્ણયોગમાં આપણે વિરાટની ચેતનાને આપણા અસ્તિત્વમાંથી બાદ કરવા માગતા નથી, પરંતુ વિશ્વમાં, તેમ જ વિશ્વથી પર, એમ બન્ને સ્થિતિમાં પ્રભુને, સાક્ષત સત્યને, માને પરબ્રહ્મ પરામાત્માને પ્રાપ્ત કરવા છાછીએ છીએ. એટલે આપણે અનંત, અનિર્વચનીય અને સર્વાતીત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા હિપરાંત વિરાટરૂપે વિશ્વમાં તેના આધિભાવને પણ જાણવા પ્રયત્ન કરીશું. અર્થાત્ સત્, ચિત્, આનંદસ્વરૂપે વિશ્વમાં લીલા કરી રહેલ પ્રભુને મેળવીશું. એ અનંત સત્, અનંત ચિત્ અને લીલારૂપ આનંદ એ ત્રિવિધ તત્ત્વની એકતામાં પ્રભુનો અપૂર્વ આધિભાવ થાય છે, આપણે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે, તદ્દુપ ચલું છે, તેની લીલામાં જાતે ભાગ લેવો છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ સમ્વિદ્યાનંદ વિશ્વમાં પણ વિશ્વસી રહ્યો હોવાથી વિશ્વલીલામાં પણ તેને જાણીશું અને આનંદપૂર્વક તેમાં ભાગ લઈશું. અર્થાત્, વિરાટમાં કાર્ય કરી રહેલ સત્યમાં, જ્ઞાનમાં, તપઃશક્તિમાં, પ્રેમમાં—બ્રહ્મના ગૌણ આધિભાવમાં—આપણે પણ ભાગ લઈશું. વિરાટમાં ચત્તા બ્રહ્મના એ આધિભાવ

સાથે પણ આપણે અદ્વૈત સાધવાની અભીપ્સા સેરીશું, એના પ્રત્યે આરોહણ કરવાને પણ આપણે પ્રયત્ન કરીશું અને ત્યારે સ્વપ્રયત્નનો કાગ પૂરો થશે ત્યારે અહીંના સંપૂર્ણ સન્યાસ કરી દઈને એ ઊર્ધ્વ ચેતના આપણી ચેતનાને ઊર્ધ્વમાં ખેંચી લે તો તેમ કરવા દઈશું તથા આપણી અદર તેને અવરોહણ પણ કરવા દઈશું તથા આપણા સમગ્ર વ્યક્તિ જીવનમાં તેને પગિચાસ થવા દઈશું એ સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત કરીશું તે અતિ ધ્વજની પગમ પગતપરતામાં લય પામવાના પ્રથમ પગથિયા કે માર્ગ તરીકે નહિ પરંતુ આપણે તેને પ્રાપ્ત કરીશું અને તે આપણો કાશુ લેશે ત્યારે પણ — વિગટમાં દિવ્ય જીવનને પ્રગટ કરવાની સરત તરીકે, — કેમ જે તેના વિના એવો આવિર્ભાવ અશક્ય છે

પૂર્ણયોગમાં ધ્યાન અને મમાધિ દિવ્ય તપસ
એટલે શું ?

પૂર્ણયોગનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે “એકાગ્રતા” અને “સમાધિ” બન્ને શબ્દોનો અર્થ આપણે વધારે ગંભીર, અને વધારે વિશાળ કરવો જોઈએ આપણે જે કોઈ પ્રકારની ‘એકાગ્રતા’ કરીએ છીએ, તે પ્રશુના તપની — તેની એકાગ્રતાની જ પ્રતિમા છે એ દિવ્ય તપને લીધે આત્મા પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર રહે છે, એ એકાગ્રતાને લીધે જ આત્મા

પોતાનો આવિર્ભાવ પોતામાં કરે છે, અને તેને લીધે જ તે પોતાના સર્વ આવિર્ભાવોને ટકાવી રાખે છે અને કાષ્ઠમાં રાખે છે અને એ એકાગ્રતાને લઈને સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવ માથો તે પોતાની જાતને એક અદ્વૈતમાં પાછી ખેંચી લઈ શકે છે સત્ પોતાના જ ઉપર પોતાનું ચિત્ત યાને ચૈતન્ય આનંદપ્રાપ્તિને માટે એકાગ્ર કરે - તેને જ દિવ્ય તપસ્વ કહેવામાં આવે છે જ્ઞાનજ્યોતિયુક્ત તપશ્ચિન્તિત્વચેતનાની શક્તિમાં, પોતાના ઉપર તથા પોતાના આવિર્ભાવ ઉપર, એકાગ્ર થાય તેનું નામ પ્રજ્ઞની દિવ્ય એકાગ્રતાનો સાગ, યોગેશ્વર પ્રજ્ઞનો યોગ અત્યારે આપણે જેમાં જીવન પામણું કરીએ છીએ તે પ્રજ્ઞનું દૈત, તેની અનેન્તા, સ્વયં સિદ્ધ છે અને એકાગ્રતાનો આગ્રમ લઈને વ્યક્તિનો આત્મા ધ્વજના કાર્ત્ત્વ્ય પશુ રૂપ તેની કાષ્ઠ પશુ સ્થિતિ યા તો જાવ નેડે અદ્વૈત સાધી શકે છે, તથા તેમાં પ્રવેશ કરી શકે છે જ્યારે પ્રજ્ઞ સાથે એકતા સાધવા માટે એ એકાગ્રતાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે દિવ્ય જ્ઞાન પ્રગટે છે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનયોગનો એ સિદ્ધાંત છે

વિચારમાં એકાગ્રતા અને સમાધિ

વિચાર રિચર કરવાથી એકાગ્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે તેને માટે અમુક વિચાર, રૂપ નામ વગેરેને ચાવી તરીકે વાપરવામાં આવે છે, અને તેમનો ઉપયોગ કરવાથી વિચાર, રૂપ

અથવા નામની પાછળ જે કાંઈ સત્ય ગ્રહેલું હોય છે તે પ્રાપ્ત થાય છે વિચારદ્વારા સર્વ પ્રકારની અભિવ્યક્તિથી પર થઈને જે વ્યક્ત થનાર વસ્તુ છે તેને મનોમય—માનવ—પ્રાણી વિચારદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ જ વિચારને બ્રહ્મને વિચાર જેનું એક કરણ માત્ર છે એવા કેઈ તત્ત્વને માનવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી વિચાર ઉપર, યાને અતિમ આદર્શ ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી અત્યારે આપણી જે મનોમય સત્તા છે તેનાં બંધનો તૂટી જાય છે, અને વિચારને અનુરૂપ, સત્ત્વી રિથિતિને, ચેતનાની અવસ્થાને, આનંદમય ચેતનાને માનવ પ્રાપ્ત કરે છે. જે વિચાર ઉપર મન એકાગ્રતા કરે છે તે એ અવસ્થાનો પ્રતીક, તેની ક્રિયા અને તેનો લય હોય છે વિચારનો આશ્રય લઈને, યાને બાવદાગ, એકાગ્રતા કરવી એ તો આપણા અસ્તિત્વની ઉચ્ચ ભૂમિકાના દરવાજા ઉઘાડી નાખવાની ફકત ચારી છે, ઉપાય છે. આપણી સમગ્ર ચેતનાને પોતાની અંદર ભેગી—એકત્ર—કરી હૃદયમાં ગ્રહેલ આત્માનંદની અને આત્મચેતનાની અનંતતામાં, અદ્વૈતમાં અને સત્યમાં તેને આરોહણ કરાવવું એ એકાગ્રતાનો હેતુ અને પરાકાષ્ઠા છે. સમાધિનો પણ આપણે એજ અર્થ કરીશું જાણ પદાર્થની ચેતનામાયી, અથવા આતર સદ્મ સૃષ્ટિની ચેતનામાયી આત્માને પાછો જેમી લઈને એ બન્નેથી પણ,—ઐતલે કે બન્નેના બીજ-રૂપે યા તો બીજ અવસ્થાથી પણ પર—તત્ત્વમાં તેનો

હવે કવો એનું નામ સમાધિ નથી મનને બીજ
અન્યાથી પર, અથવા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્નેના સમાવેશ
કરનાર ફેરફાર અનિમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં, એથી લેવું
એવો સમાધિનો અર્થ થવો નથી સમાધિ એટલે એક,
અનતમાં સ્થિત થવું તેની જોડે એકતા પામેલું, તેનામાં
હવે પામેલું, અસ્તિત્વ એ સમાધિની સ્થિતિ આપણી
ચેતનાની જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત ત્રણે અવસ્થામાં ટકી
ગહેરી જોડાણે અર્થાત્ જગતમાં આપણને પદાર્થના બાહ્ય
અવસ્થા જાન હોય ત્યારે, — સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મની પ્રવૃત્તિમાં
પદાર્થ માત્રના તત્ત્વની લીધામાં મમ હોઈએ ત્યારે, અને
સુષુપ્તિ અવસ્થામાં, આત્મ ચેતન્યની નિષ્ક્રિય સ્થિતિ હોય
■ તેમાં, તત્ત્વના પણ તત્ત્વને, નામ તથા રૂપ માત્રના
બીજને પ્રાપ્ત કરીએ ત્યારે પણ એ સમાધિનો જગ થવો
ન જોઈએ એ ત્રણે અવસ્થામાં એક, અનત અસ્તિત્વમય
હોવું તેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે જે આત્મા મૌનિક
સમાધિને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે ગીતાના અર્થમાં, સમાધિસ્થ
છે, તેને સર્વ અનુભૂતિના મૌનિક તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો
જાણવો, અને બીજા માણસોને છેક જ નિદ્રાવત કરી નાખે
અથવા તો તેની સમતાનો જગ કરી નાખે એવા અનુભવોથી
પણ એ સ્થિતિમાંથી તેનું પતન થવું નથી અર્થાત્ તે
ચેતનાની ચેતનામાં અન્ય સર્વને સમાવી દઈ શકે છે — કરાથી
જન્માયા વિના, મોહ પામ્યા વિના, વા તો મર્યાદિત થવા વિના

પ્રભુની એકાગ્રતા અને વિરાટમાં આવિર્ભાવ

જ્યારે આપણે એ દશાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણું આખું જ અસ્તિત્વ અને એનના એકાગ્ર ઘટ્ટ મઘ્ટ હોય છે. એટલે પછી ભાવ અથવા વિચાર ઉપર એકાગ્રતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એ વિદ્યાનમય દશામાં સત્યગી વસ્તુગિયતિ જ ઉચિતપાત્ર યર્ગ મળે છે. બાકી મનને તો સ્વભાવ જ છે કે દેનમાં માને વિવિધતામાં, કાયાનુ ક્રમમાં - રાગદ્વં. મન એકીરૂપને એક જ વિષય ઉપર એકાગ્રતા કરી શકે છે. જ્યારે મન એકાગ્ર નથી હોતું ત્યારે આકુઅવશું ગમે તેમ, એકથી બીજા પદાર્થ પ્રત્યે તે ભટક્યા કરે છે; એટલા માટે જ્યારે મનને એકાગ્ર કરવું હોય છે ત્યારે એક જ વિચાર કિંવા ભાવ, ધ્યાનનો એક જ વિષય કે તપઃચક્તિનો એક જ વિષય નક્કી કરવો પડે છે. અને તે પછી જ મન તેના ઉપર એકાગ્રતા કરીને તેને પ્રાપ્ત કરે છે. હવે મનની એકાગ્રતા કરવા માટે જે વસ્તુ ઉપર તેને એકાગ્રતા કરવી હોય તે સિવાયની બીજી બધી વસ્તુઓને તેટલા સમય માટે તો દૂર કરવી જ પડે છે. પરંતુ મનથી પર જે સિધ્ધિને આપણે પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે તો વિચારની તરલ, ગતિમાન ક્રિયાથી અને ભાવના બેઠોથી પર છે પ્રભુ પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર થઈ રહ્યો છે, અને તેથી જ્યારે વિચારોમાં, પ્રવૃત્તિઓ વગેરેમાં તે પોતાનો વિસર્ગ કરે છે ત્યારે તેના ભુગ ભુદા વિભાગો પડી જતા નથી યા તો તેમાં તે બધા

જનો નથી પણ તે સવગાયને તથા તેમની કિયાને તે પોતાની અનતનામા ધારણ કરે છે તે પોને અરિભક્ત છે એને પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક કિયાની પાછળ તેની સમગ્ર ચેતના આવી ગેદેલી છે એવું જ નહિ પણ સર્વની પાછળ પણ તેનો જ આધાર હોય છે સર્વ પદાર્થની તેનામા સ્થિતિ છે એવે રીતે દરેક પદાર્થ પોતાની અદૃશ રહેના વિચારને યા તો ભાવનાને સજ્જ રીતે વ્યક્ત કરે છે એ પ્રત્યેકની પાછળ પ્રજ્ઞ છુગી છુટી એકાગ્રતા કરતો નથી, પણ પોતાની સમગ્ર ચેતનાશક્તિની સદાપથી એ પગિણામ લાવે છે આપણને દરેક પદાર્થમા પ્રજ્ઞની તપ શક્તિની જે એકાગ્રતા દેખાય છે તે પણ સર્વમા સમાન અને અનેવિધ હોય છે, એનાથી કિંવા વ્યવર્તક હોતી નથી જે આત્મા એ સમાધિસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ પોતાની પ્રાપ્તિના પ્રમાણમા, એ અસામાન્ય યાને ઉત્તરી દશાનો પ્રજ્ઞ સ્થાયે, ભાગીદાર બને છે આપણા મનથી જે દશા ઉત્તરી છે તે જ ખરી છે તેના માટે જ પ્રાચીન ગ્રંથોમા એમ કહેવામા આવ્યું છે કે જે માણસને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે વિચારની કે પ્રવલની એકાગ્રતા કર્યા વિનાજ તેની ભાવના યા તો તેની તપ શક્તિ જે જ્ઞાનને કે જે પગિણામને બેગવા પ્રવલ થઈ છે તે જ્ઞાન કે તે પગિણામ તેને આપોઆપ આવી મળે છે

પૂર્ણયોગમાં એકાગ્રતા

એ સ્થિર દેવી અમાધિતે પ્રાપ્ત કરવી એજ આપણી એકાગ્રતાનો ખરો હેતુ છે. એવી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગલું એ છે કે મનને સિવિધનામાંથી લઇને એજ વિષયના ઉપર ચાલ, સંમદ્ધ ધ્યાન કરવાની ટેવ પાડવી : એ વખતે બીજા બધા વિષયોની લાલચને તથા તેમના ખૂમરાણને દૂર કરીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. સામાન્ય જીવનમાં પણ એવી એકાગ્રતા ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ ત્યારે ધૂણ પદાર્થના અવલંબન વગર આપણા પોતાના અંતરમાંજ એ એકાગ્રતા કરવાની હોય છે ત્યારે વધારે મુશ્કેલી નડે છે છતાં જે માણસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે તેણે તો એ અંતરની એકાગ્રતા મેળવવીજ જોઇએ. વળી એકાગ્રતા એટલે પોતાના વિચારોને ધારણ કરવા અને પરસ્પર તેમને સાંકળવાનો જેનો ઉદ્દેશ છે તે સુદ્ધિપ્રધાન ચિંતક જેમ ક્રમશઃ વિચાર કરે છે તેની ક્રિયા માત્ર નથી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરનારે તર્કવાદની કે દલીલોની ક્રિયામાં રોકાવું ન જોઇએ એટલુંજ નહિ પરંતુ વિચારના અંતિમ ગદ્ય ઉપર એકચિત્ત ચર્ચ રહેવું જોઇએ એ પ્રમાણે વિચારના રહસ્ય ઉપર આત્માની સક્રિય એકાગ્રતાથી તે વિચારમાં ગદ્ય સત્યરૂપી સ્ફટિકની બધી ચાલુઓ આપણને જણાઈ આવે છે દાખલા તરીકે, આપણે પ્રેમ - ભક્તિ ઉપર એકાગ્રતા કરીએ તો પ્રેમરૂપે પ્રભુના ખ્યાલ

ઉપર આપણે એકાગ્રતા કરી જોઈએ, અને તેના ઉપર આપણે મનને એકાગ્ર કરવું કે પ્રભુના પ્રેમના ભુજા ભુજા સ્વરૂપે યાને આવિર્ભાવો આપણા મનમાં એક પછી એક ઊભા થાય, અને તે પછી કેવળ વિચારમાં અથવા તે હૃદયમાં જ નહિ પરંતુ સમસ્ત ચેતનામાં અને દૃષ્ટિ આગળ કેટલીક વાર અનુભવ થયા પછી મનમાં તેના વિચાર આવે અથવા તે પ્રથમ વિચાર આપીને પછીથી અનુભવ થાય એમ બને ત્યાર પછી એ સ્થિતિમાં મનને લય પમાડીને તેને વધારે ને વધારે સિદ્ધ કરવી જોઈએ જોઈ કરીને તે અનુભૂતિ જીવનનો સતત અનુભવ અને ચેતનાનો ધર્મ થઈ રહે

ઉપર એકાગ્ર ધ્યાનનો જે અભ્યાસ જતાવનામાં આવ્યો છે તેના મુખ્ય વધારે અધરો માર્ગ એ છે કે આખા મનને એકાગ્ર કરીને વિચારના યાને જાનના રહસ્ય ઉપર લગાડવું જોઈ કરીને તેનું વિચારમય જ્ઞાન માત્ર નહિ જ્યાં તેને ચિન્મય અનુભવ માત્ર નહિ પરંતુ - વિચારની પાછળ જે વસ્તુ આવી રહી છે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય આ સાધનાનો અભ્યાસ મુખ્ય વિચાર બધ પડે છે અને એક જ નિયમના ઉપર મન એકાગ્ર થઈ રહે છે અને આત્મ સમાધિ માં તે પદાર્થમાં મન દૂમી જાય છે એવી લય - ધ્યાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો તેને પણ ચેતનાની નિમ્ન જૂમિકા ઉપર સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા માટે અવતરણ કરાવવું જોઈએ

અર્થાત્, એ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અવસ્થાનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદની ન્યોતિને જાગ્રત અવસ્થામાં લાવીને આપણી સામાન્ય સ્થિતિનું પરિવર્તન કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો પછી જેમ જીજ્ઞાસુ જ્ઞાન-યોગીઓ સમાધિદશામાં, અથવા ધ્યાનસ્થિતિમાં, એ ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ તેનો વ્યવહારમાં અથવા પૌનાની જાગ્રત અવસ્થામાં કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શકતા નથી, તેમ આપણને પણ થશે. અર્થાત્ જાગ્રતનો સ્પર્શ થતાં જ એ ઉચ્ચ ચેતનાનો કાણુ આપણે ગુમાવી દઈશું. પરંતુ એની એકપક્ષી અને અપૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ કાંઈ આપણે ઉદ્દેશ નથી.

ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે, પ્રથમ અમુક વિષય ઉપર અથવા અમુક વિચારના—વિષયના—રહસ્ય ઉપર એકાગ્ર કરવાને બદલે મનને પ્રથમ એકદમ શાંત—નિરપેદ—કરી નાખવું. એ કાર્ય વિવિધ પ્રકારે કરી શકાય છે એક ઉપાય એ છે કે મનની સર્વ ક્રિયાઓમાથી વિરક્ત થઈ જવું, અને પોતે તેનાથી તદ્દન છૂટા પડી તેમાં જરા પણ ભાગ લેવો નહિ, — માત્ર તદ્દસ્યપણે તેને જોયા જ કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી અનુદા વિનાના પોતાના કુદ્ધાઓથી અને દોડાદોડથી થાકી જઈને મન આપોઆપ ધીમે ધીમે શાંત થઈ જાય છે, અને છેવટે કેવળ નિરપેદ થઈ રહે છે. બીજો ઉપાય એ

છે કે આપણા મનમાં જે કંઈ વિચારની મૂલ્યના આવે તેને દુઃ કેદી દુઃ આત્માની અનંત શાંતિ ઉપર જ મનને એકાગ્ર કરવું એ શાંતિ મનની સર્વ અચળ ક્રિયાઓની પાછળ હમેશાં શુભ ગેદલી હોય છે. જ્યારે એ ગૃહ શાંતિ પ્રગટ થાય છે ત્યારે સાધકના અંતરમાં અનંત શાંતિ સ્થાપન થાય છે અને તેની સાથે સાથે જ સર્વવ્યાપી, અક્ષર - નીગ્ધ - બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પણ થવા માડે છે, અને બ્રહ્મ સિદ્ધાંતનું સર્વ કેવળ નામ અને રૂપ જ લાગે છે. આ સાક્ષાત્કારમાં જે સ્થિતિ સ્થાપન થાય છે તેના ઉપર બાહ્યઘટનાનું જ નહિ પરંતુ ભગવાનના આધિભાવના મજબૂત સત્યોત્તુ જ્ઞાન તથા અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધારણ રીતે એક વાર એવી શાંતિ સ્થિતિ સ્થાપન થયા પછી બળપૂર્વક એકાગ્રતા કરવાની જરૂર જાય છે રહે છે તપશક્તિની સદૃશ એકાગ્રતા, વિચારનો માત્ર સૂચના તરીકે ઉપયોગ, કરીને નિમ્ન કણ્ઠો ઉપર પોતાની જ્યોતિના કિલ્લો ફેકશે એ શક્તિ ધીમે ધીમે શરીર, મન વગેરે સર્વ કણ્ઠોને નીગ્ધ બ્રહ્મભાસી ઉદય થતી પ્રભુની ચેતનાને અનુરૂપ બનાવશે અગાહિની તૈયારી તથા ચિત્-શુદ્ધિના પ્રમાણમાં એ બધા વહેલા કે મોડા એ તપશક્તિને વશ થતા શીખશે એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા કરતા અતિ ઈશ્વરનું જ્ઞાન જાગૃત થાય છે, અને આપણી ચેતનાના સર્વ

લોકોમાં તેની પ્રત્યેક સ્થિતિમાં, અતરના દરેક કરણમાં, તે
સ્થાપન થાય ॥ અને વેદના કાળના સાધકો કરી શકતા
તેમ આપણા માનવજીવનમાં પણ પ્રભુની મૂર્તિ પ્રગટ થાય
છે પૂર્ણયોગને માટે આ સાધના રામનાથ હોષ્ઠ સીધેસીધી
અતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે લઈ જનારી છે

પ્રકરણ ૫ મું

ત્યાગ

ત્યાગની અગત્ય

વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતાવડે આપણી એનનાના સર્વે કરણોના સયમને યોગસરીરનો જન્મજો હાથ ગણીએ તો ત્યાગ એ તેનો કામો દાથ ગણાય. સયમન યા તો બાવાત્મક અભ્યાસરડે આપણી પોતાની અદર કોઈ પણ પદાર્થના સત્યને આપણે સ્થાપન કરીએ છીએ એ બેના અભ્યાસથી આપણને જીવનનું, જ્ઞાનનું કર્મનું તથા પ્રેમનું સત્ય સમજાય છે અને આપણા જીવનમા જે અસત્યો કાર્ય કરી રહ્યા હોય છે, તેને નિકૃત કરી રહ્યા હોય છે, તેમને બદલે એ સત્યોને આપણે સ્થાપન કરીએ છીએ ત્યાગનો ઉપયોગ કરીને આપણે જીવનમા વ્યાપી રહેલા અસત્યોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી તેમને દૂર ફેંકી દેવાને શક્તિમાન

ધર્મને હીને એ પ્રમાણે અસત્યોને ઉખાડી નાંખવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેઓ પોતાના દુઃખદયી, વિરોધી અને પુનઃગર્વનથી આપણા માર્ગમાં હરકત કરતાં નથી. અર્થાત્, ત્યાગ એ આપણી પૂર્ણતાને માટે અનિવાર્ય સાધન છે.

પ્રાચીન ત્યાગભાવના : ત્યાગવૃત્તિનાં પોષક કારણો

પરંતુ એ ત્યાગ ક્યાં સુધી કરવાનો છે ? કેવા પ્રકારનો કરવાનો છે ? અને જીવનમાં કેવી રીતે લાગુ કરવાનો છે ? એ બરાબર સમજવું જોઈએ. મહાન ધર્મોના બોધ અને ગંભીર આધ્યાત્મિક અનુભૂતિવાળી વ્યક્તિઓ પ્રાચીનકાળથી જોનો પક્ષપાત કરે છે એવી સ્થાપિત પ્રણાલિકા એમ માને છે કે સાધનાના અભ્યાસ તરીકે ત્યાગ સંપૂર્ણ જ કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પરંતુ “ત્યાગ” એ જ આધ્યાત્મિક જીવનનો નિશ્ચિત અને અતિમ આદર્શ ગણાવો જોઈએ. એ ત્યાગની ભાવના એક શારીરિક જીવનનો અને વ્યવહારનો ત્યાગ કરવા સુધી સાધકે વધાર્યા જ કરવી જોઈએ. ત્યાગની આવી શુદ્ધ, ઉચ્ચ અને ભવ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થવાનાં ધણાં કારણો છે. સૌથી પ્રથમ તો માનવજાતિની ઉત્ક્રાંતિની અત્યારની ગિચાઈમાં મહિન અને અપૂર્ણ વ્યવહાર જીવન અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન એ બેની વચ્ચે સમૂલો વિરોધ આવી ગયેલો છે તે એ પ્રણાલીની ઉત્પત્તિનું એક ગંભીર કારણ છે આધ્યાત્મિક અને વ્યવહાર જીવન વચ્ચેના એ વિરોધને

પરિણામે સામાજિક યા તો વ્યાવહારિક જીવન એક અનુત — અસત્ય તરીકે, આત્માના ઉન્માદ તરીકે, અસ્વસ્થ, અધન્ય સ્વપ્ન તરીકે, કદબી — નકામી અને નિર્ગર્થક વસ્તુ તરીકે ગણાવા લાગ્યું વળી, એ વ્યવહાર માયાનું ગત્ય ભોગા યતન એવા દેહના ભોગોના આકર્ષણનું ક્ષેત્ર સેતાનનું કાર્ય પણ ગણાયેા એટલે, પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર સાધક તથા પ્રભુને પથે પગનારા સર્વેને માટે તો વ્યવહારનું જીવન એ ફક્ત કસોડીઓ ધસાડ કરવાનું અને તૈયારી કરવાનું જ સ્થાન ગણાય, યા તો સારામા સારી દૃષ્ટિએ જોતા પણ, પરસ્પર વિરોધી હેતુઓવાળાં પિરાટ વિભુની લીના — જોનાથી તે પોતે ક્યાત થાય છે અને જોતા તે વિભુ પોતે ત્યાગ કરે ■ એવી લીના — તરીકે જ તે લેખાય એ નિરપેક્ષ ત્યાગ ભાવનાનો વિકાસ થવાનું ખીજું કારણ વ્યક્તિના આત્માની અગત મોક્ષ માટેની ઝખના છે અર્થાત્, જ્યાં કનેગ નથી, જ્યાં કલહ નથી એવી કોઈ અમિશ્ર આનંદ અને શાંતિની ઉચ્ચતર કે ઉચ્ચતમ, સ્થિતિમાં વ્યક્તિનો આત્મા મુક્તિ પાડે છે અથવા તો, કેન્દ્રીક વાગ એવું બને છે કે પ્રભુના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારની મોડી મસ્તીમાંથી કર્મના અને સેરાના નીચા ગણાતા ક્ષેત્રોમાં પાડા કરવાની અનિચ્છા પણ એ ત્યાગભાવનાનું કારણ બને છે તે સિવાય આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનાં ખીજાં પણ કેન્દ્રનાંક ગોળું મારણું છે, — ઉદાહરણ તરીકે આધ્યાત્મિક શાંતિમય જીવન તથા સાક્ષાત્કાર

સાથે કર્મમય જીવનો મેળ મેળવવામાં નહીં મુશ્કેલીની બગવાન લાગણી અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ — જેની અતિ-શયોક્તિ કરીને આપણે અશક્યનાનું રૂપ ગણીએ છીએ આપણે છીએ તે — ને લીધે, ચા તો કેટલીક વાર તો ત્યાગ કરવાની નરી ક્રિયામાં અને ત્યાગની અવસ્થામાં મનને જે આનંદ પડે છે — અને મનને જે વસ્તુમાં આનંદ લેવાની ટેવ પાડીએ તેમાં તે આનંદ લેનાં થીએ છે — તેથી પણ ત્યાગવૃત્તિ પોષાય છે. દુનિયા પ્રત્યે તથા માનવકામનાના વિષયો પ્રત્યે બેદરકારી બતાવવાથી વ્યક્તિને પોતાને મુક્તિની તથા શાંતિની લાગણી થાય છે એને લઈને પણ ત્યાગનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે છે. જીવનકલહથી દૂર જાગનાર નિર્મળના, વિરાટના મહાન પરિશ્રમથી અભિમૂલ થયેલ આત્માની ધૂણી અને નિરાશા, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મની સતત ફરતી રાક્ષસી ઘટભાગમાંથી પોતાથી મુક્ત થઈ શકાય ત્યાં સુધી પોતાની પાછળ મહેનરાઓનું શું થાય છે તે વિશે બેદરકાર એવી સ્વાર્થવૃત્તિ, દુઃખપીડિત માનવજાતિના હૃદયમાંથી જે આર્તનાદ જાડે ■ તેના પ્રત્યે ઉદ્ધતીનતા વગેરે ત્યાગનાં હીન કારણો હોય છે.

પૂર્ણયોગમાં ત્યાગનું સ્થાન

પૂર્ણયોગના સાધકને માટે તો હિંમ જણાવેલાં કારણોમાંનું એક કારણ સામિત નથી : અર્થાત્ તે તેમાંનું એક

કારણ ત્યાગને માટે સ્વીકાર તો નથી. નિર્જળતા અને સ્વાર્થ ગમે તેવો આધ્યાત્મિક પહેરવેશ લઇને આવે તો પણ તેની સાથે તો સાધકને લેવાદેવા હોઈ શકે જ નહિ દિવ્ય સામર્થ્ય, દૈવી હિંમત, દૈવી દયા એ તો જે પ્રભુની પ્રકૃતિ જોડે સાધક સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત કરવા માગે છે તેની દૈવી પ્રકૃતિના ગુણો છે. વિશ્વગતિનું ચક્ર ગોળ ગોળ ફરે છે તેથી તેને ભય લાગતો નથી,— તેમ તેને તેથી ફર પણ ચઢતા નથી, કારણ કે પોતાના અંતરમાં સાધક તેનાથી પર થઈ જાય છે અને જીર્ણમાં રહીને એ ચક્રગતિના હેતુને અને નિષ્પત્તને તે જાણે છે. વળી દિવ્ય જીવન અને સામાન્ય માનવજીવન વચ્ચે મેળ મેળવવાની જે મુશ્કેલી રહેલી છે તેનો ઉકેલ લાવવાને—નહિ કે તેનાથી દૂર લાગવાને—તો માનવ વિશ્વમાં જન્મ્યો છે. સાધકે જાણવું જોઈએ કે આનંદ, શાંતિ અને મુક્તિ વગેરે જ્યાં સુધી આત્માની સ્વયંગણિત અવસ્થા,—તેના પોતાનાથી અવિભાજ્ય સ્થિતિ,—તરીકે પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી એ વિજય અધુરો અને એ પ્રાપ્તિ અવાસ્તવિક છે. એ સ્થિતિ તો આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. એટલે નિષ્ક્રિયતા ઉપર કે દૂર એકાંતમાં રહેવા ઉપર તેનો આધાર હોવો જોઈએ નહિ; પરંતુ ગમે તેવાં વાયાઓડામાં, અથવા તો સ્પર્ધામાં કે યુદ્ધમાં તે તો સિંધર જ રહેવી જોઈએ. જગતના આનંદ અથવા ગોક વચ્ચે પણ આત્માના એ આનંદ, શાંતિ અને મુક્તિ કાયમ અને અકલુપિત રહેવાં જોઈએ. માનવજાતિમા વસના પ્રભુ-પ્રત્યે

દૈવી પ્રેમથી પ્રેરાઈને તે સાધક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થશે તેથી કંઈ તેનો પ્રભુના પ્રણયનો આનંદ હુમ થઈ જશે નહિ અને કદાચ તે હુમ થશે તો પણ સાધક જાણશે કે તેની પ્રભુ મિનનની રીતિમાં રહી ગએલી કોઈ અપૂર્ણતા દૂર કરવા માટે જ તેને એ પ્રમાણે વાગવાર તાવવામાં આવે છે વળી અગત મુક્તિ પણ માનવજીવનની સાર્થકતા સાધવા સિવાય બીજા કોઈ પણ હેતુ માટે તે વાજતો નથી તે મુક્તિ વાછે છે કામ્ય કે તે જાણે છે કે જે માનવ પોતે બંધનમાં હોય તે સહેવાઈથી બીજાઓને મુક્ત કરી શકતો નથી,— જો કે, પ્રભુને માટે કાંઈ જ અશક્ય નથી પૂર્ણયોગના સાધકને સ્વર્ગ મેળવીને તેનો આનંદ ભોગવવાની જેમ સ્પૃહા નથી તેમ નર્કના દુ ખોનો તેને બધ પણ નથી હોતો આધ્યાત્મિક જીવન અને બ્યવહાર જીવન વચ્ચે જો વિરોધ આની રહેલો હોય તો તેને ટાળવા માટે, એ વિરોધને હાયમાં ફેરવી નાખવા માટે, તો તે દુનિયામાં જન્મ્યો છે વળી જન્મતમાં અત્યારે પાશવનાનું આસુરી વૃત્તિઓનું, સેનાનું રાજ્ય ચાલતું હોય તો દૈવી સપત્તિવાળા, અમૃતત્વના પુત્રો મોખરે ધસી આવીને પ્રભુને ખાતર સમગ્ર વિશ્વ જીતી લે એ જ વધારે સકારણ ગણાય વળી જીવન જો એક ધેનજા જ હોય તો કરોડો માનવોને એ ગાડપણમાંથી મુક્ત કરીને દિવ્ય જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરાવની જોઈએ સસારને કેવળ સ્વપ્ન ગણીએ તો પણ ત્યાં સુધી એ સ્વપ્ન ચાલે છે ત્યાં સુધી તો તે વાસ્તવિક

છે,—એટલે સ્વમાવસ્થામાં પડેલાઓને કા તો વધારે । સારા સ્વપ્નો જોવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ કે પછી, તેમને જાગૃત કરવા જોઈએ જગત અસત્ય હોય તો પણ જોઓ એ મિથ્યા ભ્રમમાં પડ્યા છે તેમને આપણે મુક્ત કરવાના છે. કેટલાક એમ જણાવે છે કે દુનિયાના ત્યાગનું જીવંત દૃષ્ટાંત જનસમાજ આગળ મૂકીને અમે માનવજાતિને મદદ કરીશું તો તે વિચાર પણ વ્યાજબી લાગતો નથી, કારણ કે, અવતારોના તેમનાથી વિરોધી દૃષ્ટાંતો ઉપગમી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવંતો ત્યાગ કરવાથી નહિ પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરીને તેને ઉત્તમ બનાવવાથી જ આપણે તેને વધારે સહાય કરી શકીએ છીએ. વિશ્વને જો પ્રભુનું નાટક ગણીએ તો તેમાં પણ આપણે ભાગ સુભગ રીતે અને હિંમતથી ભજવવો જોઈએ જીવન પ્રભુની લીના હોય તો એ દિવ્ય ખેવાડીની સગાથે આપણે પણ આનંદથી તે લીનામાં ભાગ લેના તૈયાર થવું જોઈએ

વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર

આપણે અત્યાગ સુધીમાં સસારનો જે વિચાર બાધ્યો છે તે ઉપગમી તો વિશ્વજીવનનો હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે જનના લગી, અર્થાત્, જ્યાં લગી આપણે માનવને અને પ્રભુને યત્નિયન પણ સહાયમૂલક થઈ શકીએ ત્યાં સુધી તો, દુનિયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ એ સ્પષ્ટ છે આપણે

વિશ્વને સેનાનની શોધ અથવા તો આત્માની પ્રાંતિરૂપ નહિ પરંતુ પ્રભુનો જ દિવ્ય આવિર્ભાવ ગણીએ છીએ. અત્યાર સુધી તે અપૂર્ણ છે, કારણ કે તે આવિર્ભાવ પ્રગતિમાન અને ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામનારો છે. એટલે, જીવનના ત્યાગને જીવનની ઉત્પત્તિના, અને સંસારના ત્યાગને સંસારની ઉત્પત્તિના હેતુ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. આપણે તો પ્રભુ સાથે આત્માનું અદ્વૈત સાધવું છે, - પરંતુ સાથે સાથે માનવ જોડેની એકતા પણ તેમાં સમાઈ જાય છે, અને આપણે એ જોને વિખૂટા પાડી શકીશું નહિ. ખ્રિસ્તધર્મના શબ્દોમાં કહીએ તો — “પ્રભુનો પુત્ર કાઇસ્ટ માનવપુત્ર પણ છે; અને પૂર્ણ ખ્રિસ્તપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રભુત્વ અને માનવતા બન્ને તત્ત્વો જરૂરના છે.” અથવા આર્યાવર્તની ભાષામાં કહીએ તો “આ વિશ્વ જેનું એક કિરણ માત્ર છે એવો દિવ્ય નારાયણ નરમા આવિર્ભાવ પામે છે, અને તેનામાં સંપૂર્ણ સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે. તેથી નર-નારાયણ એ સંપૂર્ણ માનવતાનો આદર્શ છે” આખા વિશ્વનું પરમ રહસ્ય એ સંપૂર્ણતામાં આવી ગયેલું છે.

ત્યાગ માત્ર એક સાધન છે

એટલે આપણે માટે તો ત્યાગ એ એક ઉપયોગી સાધન છે, અતિમ સાધન નથી વળી સાધન તરીકે પણ ત્યાગ એ આપણું એક માત્ર કે મુખ્ય સાધન નથી. કારણ કે આપણો

ઉદ્દેશ માનવમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરવાનો છે અને એ હેતુ ભાવાત્મક હોય તેને આપણે નિષેધાત્મક સાધનથી કદી સિદ્ધ કરી શકીએ નહિ. અજ્ઞાત, આપણા માર્ગમાં જે બાધાઓ નડતી હોય તેમને દૂર કરવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ સુખેથી કરી શકાય. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અને પૂર્ણતાના માર્ગમાં વિરોધ કરનાર જે તત્ત્વો હોય તેમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થવો જ જોઈએ. વળી, એનાથી અધુરી યા તો મર્યાદિત સિદ્ધિનો પણ ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરવો જોઈએ. દુનિયામાં આપણું જીવન જાળવી રાખવા માટે આપણે આસક્તિ રાખવી જોઈએ નહિ. જે આપણા હૃદયમાં એવી આસક્તિ હશે તો આપણે તેનો ત્યાગ કરીશું, અને નિરોધપણે કરીશું. વળી સંસારમાંથી નાસીને છૂટા થઈ જવાની વૃત્તિ પ્રત્યે, તથા મોક્ષ માટે, પણ આપણે આસક્તિ નહિ રાખીએ. જે એવી આસક્તિ હશે તો તેનો પણ આપણે ત્યાગ કરીશું, અને નિરોધપણે કરીશું.

આંતરત્યાગની શ્રેષ્ઠતા

વળી યાદ રાખવું કે આપણો ત્યાગ આંતરનો હોવો જોઈએ. તેમાં ત્રણ જાગતોનો ત્યાગ ખામ કાળજીપૂર્વક થવો જોઈએ. પ્રથમ, ઇન્દ્રિયોમાંથી અને ચિત્તમાંથી આસક્તિનો અને ઠામનાનો; બીજો, કર્મમાંથી અને વિચારમાંથી અલ્પતાપૂર્ણ રહેજાનો, અને ત્રીજો, જીવનના મધ્યબિંદુમાંથી

અદંતાનો. એ ત્રણેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કાગણ કે એ ત્રણ મયિવડે જ આપણે નિમ્ન પ્રકૃતિમાં બધાં જાએ. એ ત્રણમાંથી આપણે છૂટી શકીએ તો પછી બીજું કાંઈ પણ આપણને બાંધી શકશે નહિ. એટલે આપણે પ્રથમ તો આસક્તિને અને ઇચ્છાઓને તો નિરોધપણે બદાર ફેંકી દેવી જોઈએ. આ દુનિયામાં એવું કાંઈ જ નથી કે જેના ઉપર આપણને આમકિત થવી જોઈએ. દોષન કે ગરીબાઈ, આનંદ કે શોક, જીવન કે મૃત્યુ, મદના કે લઘુના, સહગુણ કે દુર્ગુણ, તેમજ મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વદેશ, પંડતુ કાર્ય, જીવનકાર્ય, સ્વર્ગ, નર્ક — એ સર્વજામાંથી કરા પ્રત્યે આપણે આસક્તિ થવું જોઈએ નહિ. છતાં એનો અર્થ એવો નથી થવો કે આપણે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુને ચદાર્થશું નહિ અથવા તો, કરી વસ્તુમાં આપણે આનંદ લઈશું નહિ કાગણ કે, આમકિત કામ પ્રેમ નથી, પરંતુ પ્રેમમાં રહેલો અદંકાર છે. કામના અથવા ઇચ્છા એ સુખ અને સતોષ માટે ઉત્પન્ન થતી ક્ષુધામાં ગહેલી મર્યાદા અને અસધામની છે,— નહિ કે વિશ્વમાં તેમજ સર્વ વસ્તુમાં બાપી રહેલા દિવ્ય પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા—શક્તિ આપણામાં તો આખા વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ—શાન અને ગદન—પરંતુ તીવ્રતા તીવ્ર આવેશના ક્ષણિક ઉભંગ કરતાં તો કેટલોએ વધારે તીવ્ર પ્રત્યેક વસ્તુમાં આનંદ — પ્રભુમાં આનંદ માણવાની શક્તિ ઉપર પ્રતિદિન,—લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એવા

આનંદ પદાર્થના બાહ્યસ્વરૂપ ઉપર નહિ પરંતુ તે રૂપો જોને
લાગે છે તેના ઉપર આધાર ગણે ॥ અને વિશ્વમા કાર્ત્ત પથ
રીતે બધામા વિના, નિર્લિપ્ત રહીને, વિશ્વને તે પ્રેમપૂર્વક
ભેટી શકે છે

સ્વેચ્છાનો ત્યાગ

દિવ્યકર્મ કરવામા સિદ્ધિ મેળવતી હોય તો વિચાર અને
કર્મ બન્નેમાથી અહતાપૂર્ણ સ્વેચ્છાનો સાધકે સપૂર્ણપણે
ત્યાગ કરવો જોઈએ એ કર્મયોગના વિષયમા આપણે જોઈ
ગયા છીએ જ્ઞાનયોગના અભ્યાસમા પણ દિવ્યજ્ઞાનની
સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વેચ્છાનો સાધકે ત્યાગ કરવો
જરૂરનો છે સ્વેચ્છા એટલે મનનું અભિમાન એ અભિમાન
પોતાની પસંદગીઓને, પોતાના અભ્યાસોને, વિચાર અને
અભિપ્રાયના પોતાના જૂના અથવા નવા ઘડતરોને “પોતાના”
ગણે છે, અને પોતાના મણે છે એટલે તેમની આજુબાજુ
“અહ” અને “મમ”ના સૂક્ષ્મ તાત્પર્યો તે વણે છે,
અને કરોળિયો જેમ પોતાના જગમા ગહે છે તેમ તેમા તે
ગહે ॥ પોતાની જાણના ઉપર હમયો થાય તેનો જેમ
કરોળિયો વિરોધ કરે છે તેમ પોતાના સૂક્ષ્મ જગમા જગ-
પણુ થોભ થાય તે માનવમનને રચતો નથી વળી પોતાની
ન હોય એવી જગમા જેમ કરોળિયાને નવું અને નિદેશી
લાગે છે તેમ એવા મનને નીન દષ્ટિનિદુઓ અને ઘડતરોમાં

કર્મ જવામાં આવે તો તેને પણ બધું નવું અને વિદેશી લાગે છે, અને તે દુઃખી થાય છે. આ આસક્તિને તો મનમાંથી સંપૂર્ણપણે દેશવટેા દેવો જોઈએ. જ્ઞાનપ્રત્યે જ્ઞાન નથી એવું સામાન્ય માનવમન સંસાર અને જીવન પ્રત્યે જે દૃષ્ટિબિંદુને પોતાનું સ્વાભાવિક તત્ત્વ માનીને વળગી રહે છે તેનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા પોતાના મને ધડેલા કોઈ પણ ઘાટમાં આપણે પુરાતું જોઈએ નહિ. યા તો જીવિની કોઈ પણ મીમાંસામાં કે ધર્મનાં મંતવ્યોની યોજનામાં યા તો કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં, કે તર્કનાં નિર્ણયોમાં પણ આપણે મર્યાદિત ચર્ચ જવું જોઈએ નહિ. ઇન્દ્રિયોના અને મનના બંધનમાંથી આપણે મુક્ત થવું જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ તત્ત્વવિદની અને ધર્મ-ગુરુની તથા સંપ્રદાય સ્થાપન કરનાર પ્રચારકની જાળમાંથી પણ આપણે છૂટવું જોઈએ, શબ્દની જાળમાંથી અને વિચારનાં બંધનમાંથી આપણે મુક્ત થવું જોઈએ એ બધા બંધનો. આત્માને બાહ્યરૂપમાં બાધી લેવાને આપણી અદર તૈયાર રહેલા છે. પરંતુ આપણે તો હમેશાં બિર્ખમાં જવું જોઈએ, વિશાળ અને વ્યાપકને, - જુમાને - ખાનર લધુનો, સકુચિનનો - અપનો ત્યાગ કરતા જ રહેવું જોઈએ અને તને માટે સાંતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એક જ્યોતિર્મય સાક્ષાત્કારથી બીજા જ્યોતિર્મય સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે, અનુભૂતિથી અનુભૂતિ પ્રત્યે, ચેતનાની એક અવસ્થાથી બીજી પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાને

આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ, જેથી કરીને પ્રભુની નિગ્રહેષ પગપગતા અને તેની વિશ્વમયતાની પરાકાષ્ટાને આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ. આપણે જે સત્યોને અનાધિત મણુતા હોઈએ તેમના પ્રત્યે પણ આપણે આસક્તિ ન ગાખવી જોઈએ. કારણ કે તે બધાં અનિર્વચનીય પરમાત્માના માન રૂપે અને અભિવ્યક્તિઓ છે, અને પરમાત્મા તો પોતાના રૂપોથી યા તો આવિર્ભાવોથી બધાંતો નથી. આપણે તો ચેતનાના * પરાધર્મોથી આરાતા શબ્દ પ્રત્યે શ્રુતિ પુસ્તકી રાખવી જોઈએ—તે શબ્દ પોતાના અર્થમાં પુરાયો હોતો નથી. વળી, ઊર્ધ્વમાયો પોતાના વિરોધી વિચારને પણ પોતાની અદર ધારણ કરનાર જે વિચારવ્યોતિ આવે છે તેને પણ મહણ કરવા માટે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

અહુના ત્યાગની મુરકેલી

પરંતુ સઘળા વિરોધોનું કેન્દ્ર તો “અહુ” છે એના એકેએક મુમસ્થાનમાં અને એના પ્રત્યેક વેશમાં આપણે ‘અહુ’ને પીછા પકડવો જોઈએ, તેને બહાર જેથી કાઢીને તેના વિનાશ કરવો જોઈએ એના દુપાવેશો એમુમાર હોય.

* પરાધર્મ = મનથી પર જે ચેતનાનો પ્રદેશ છે તેને પરાધર્મ—ઉપલો અર્ધ કહેવામાં આવે છે દેહ, પ્રાણ અને મન એ નિમ્ન અર્ધ—વિજ્ઞાન સત્, ચિત્, આનંદ એ પરાધર્મ.

છે, અને જનને છૂપાવવા માટે એક એક ઝીંજા તાંબાને પશુ તે, અને ત્યાં સુધી, વજગી રહેશે. પરાપકારવૃત્તિ અને ઉદાસીનતા એ તો તેના સૌથી સચોટ કષ્ટવેશો છે. એ વેશ ધારણ કરીને કેટલીક વાર તો તેનો ચિકાર કરવાને નિયુક્ત — ખુદ દેવી દુનોની દષ્ટિ સમક્ષ આવીને બગવો જગાવવાની તે ધૂટના કરે છે. અર્ધિં આપણને પરમ જ્ઞાનનું સૂત્ર ધણું જ કામ લાગે છે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓ સાથે આપણે કાંઈ ભેવાદેવા નથી, કારણ કે “હું”, “તું” જેવું કાંઈ છે જ નહિ, ફક્ત એક જ પ્રશુ સર્વમાં સરખી રીતે વ્યાપી રહ્યો છે — વ્યક્તિમાં તેમ જ સમષ્ટિમાં પશુ. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તેનો જીવનમાં આવિર્ભાવ કરવો, તેની સેવા કરવી અને તેની સાર્થકતા સાધવી એ મુખ્ય જાગત છે. આત્મ-સતોષ, પરાપકાર, ઉદાસીનતા, ભોગ વગેરે કાંઈ મુખ્ય જાગત નથી. એ પ્રશુની સેવા અને સાક્ષાત્કારને માટે બીજાઓ જેને સ્વાર્થી, અહંકારનું કાર્ય ગણે તેવું કાર્ય કરવું પ્રાપ્ત થાય તો તે આપણે કરવું જોઈએ. આપણા અંતરમાં જે દોરનાર છે તેના કલા પ્રમાણે આપણે વર્તવું જોઈએ; માનવોના અભિપ્રાય પ્રમાણે નહિ. સંજોગો આપણા ઉપર ધણી જ સૂક્ષ્મ રીતે અસર કરે છે. લગભગ અગ્નિચુતા, આપણી આભુનાભુના માણસોની બાહ્યદષ્ટિએ જે વેશ સારામાં સારો ગણાય એમ હોય તે ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ છીએ, અને એ રીતે આપણા અંતરની દષ્ટિ ઉપર

પડે પડ્યા દબ્બે છીએ આપણે ગરીબાઈનું ધન ધારણ કરીએ છીએ, અથવા તો, સેવાન રવીકારીએ છીએ, યા તો ઉદારસીનતાનાં, ત્યાગનાં તથા નિષ્કલંક સાધુતાનાં ખાલ ચિન્હો ધારણ કરીએ છીએ, કારણ કે, આલતી આવેલી પ્રણાથી અને પ્રચલિત અભિપ્રાય, એવો દેખાવ કરવાની આપણી પાસે માગણી કરતા હોય છે. એવો દેખાવ કરવાથી આજીવનની પરિસ્થિતિ ઉપર આપણે અસર કરી શકીશું એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ એ મિથ્યાભિમાન અને ભ્રમ માત્ર છે. એ બધા વેસો ધારણ કરવા પણ પડે કારણ કે પ્રભુની સેવા કરવા માટેનો એ આપણો જરૂરી વેસ હોય, પરંતુ એમ ન પણ હોય એ પણ બનવાનું છે. એ બાબતમાં બહારના માનવની દૃષ્ટિ દશા કામની નથી; આંતર-દૃષ્ટિ જ નિયામક છે, સર્વસ્વ છે.

અહંતાને જાણવાની મુશ્કેલી

અહંતામાયા મુક્ત થવાની જે માગણી કરવામાં આવે છે તે કેટલી અધરી વાત છે તે મીતાનો અભ્યાસ કરતાં, આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ક્ષત્રિયના અહંકારથી અને બળના મદથી અર્જુન યુદ્ધ કરવા પ્રેરાયો હતો ત્યાર પછી નિર્બળતાની, વિશાદની, ધૃણાની મનને તથા ઇન્દ્રિયોને વિવશ કરી મૂકનાર દયાની ખોટી લાગણીથી — વિરોધી પ્રકારની અહંતાથી — તે યુદ્ધમાંથી પરછંમુખ થયો; તેની ઇન્દ્રિયોમાં

ક્ષેપ થયો, — કૌચેને માગ્યાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. પણ તેની એ દયા દિવ્ય ન હતી, — એની દયા તો દાઘમાં બળ આપે અને જ્ઞાનને વિગ્રહ કરે. છતાં અર્જુનની એ નિર્ભયતા ત્યાગનું રૂપ ધારણ કરીને માર્તિન્દ્ર સદગુણરૂપે આવે છે, અને અર્જુન કહે છે “લોદીથી ખગડાયના ભોગ ભોગવવા છતાં તો બિચ્છા માગીને પેટ ભરવું વધારે સારું” — “મારે દુનિયાનું રાજ્ય જોઈતું નથી, તેમ સ્વર્ગનું પણ ન જોઈએ” — આપણને કદાચ એમ લાગશે કે શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનની એ મનોદશાને વધારી લીધી નહિ એ કેવી મૂર્ખાઈ કરી? એક મદાન આત્માને સન્યાસીના દનમાં ઉમેગવાની સોનેગી તક તેમણે ગુમાવી દીધી! અને તેમ કરીને જનન આગમથી પવિત્ર ત્યાગનું એક જલ્પત ઉદાહરણ લઈ લીધું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનમાં જુદું જ જોયું તે શબ્દથી છે. ગતા ન હતા તેમણે તો કહ્યું, “તારામાં ગંદેની નિર્ભયતા, જમ અને અદતા આ શબ્દો તારી પાસે જોનાવે છે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર. જ્ઞાન પ્રત્યે ચક્ષુએ ઉઘાડ, અદતાનો ત્યાગ કર” — ત્યાર પછી? “ત્યાગ પછી મુક્ત કર, વિજ્ય મેળવ, સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ” વગી, ગમાયજીમાથી જે એવું એ ઉદાહરણ લઈને અદતાની સદ્મતા સમજાવી રાકાય તેમ છે ભગવાનના અવતાર શ્રીરામચંદ્રજીએ લક્ષ્મણ ગિરુ કહ્યું, લકાનો નાશ કર્યો અને સીતાને પાછો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, એના મૂળમાં અદતા હતી એમ આપણને લાગવાનો સજવ

છે. પરંતુ એને બાલે શ્રીગમયદ્રજ્યો હિસીન વૃત્તિનો વેગ ધાગણ કરીને વેદાનના સુનોનો દુરુપયોગ કરી કહ્યું હોત કે, 'મારે સ્ત્રી નથી, યજુ નથી, કામના નથી, સૌ મિથ્યા માયા છે મારે તો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રયત્ન કરવો છે મારાજીને સીનાતુ જે કરવું હોય તે બંધે કરે " એ પ્રમાણે તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો દેખાવ ધારણ કર્યો હોત તો ? તો તે અહતા શુ અહતા ન કહેવાત ?

પાર ધોરણ અતરમાં

આવી જાનતોનો નિકાલ કરવાનું ધોગણ માનવના અત કરણમાં છે એવો ગીતાનો આગ્રહ છે આપણે આત્મા આસક્તિથી અને આતુરતાથી મુક્ત હોવો જોઈએ જેમ કર્મ કરવા માટેના અહતાયુક્ત આવેસથી તે મુક્ત હોવી જોઈએ તેમ અકર્મ પ્રત્યે પણ તેને આસક્તિ હોવી ન જોઈએ, જેટલો પાપ પ્રત્યેના આકર્ષણથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ તે લો જ સદ્ગુણના જાલ સ્વરૂપેથી તે છૂટો હોવો જોઈએ અહતા અને મમતાનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે વૈયક્તિક મન, પ્રાણ અને દેહની, — અન્ય સર્વેને જાતલ કરીને — સેવા કરવામાં રહેલી અહતા પણ આપણે છોડી જોઈએ આપણા પોતાના આત્મામાં જીવનને ધાગણ કરવું એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે આપણી પોતાની ખાતર જ અનતમાં મગ્ન રહીને જ્ઞાનક માણવાનો

પ્રપલ્લ કરવો અને એ અક્ષર આત્માનંદમાં લીન થઈ જઈને બીજી બધી વસ્તુઓ અને માનવો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું એનો અર્થ એ થાય છે કે આત્મા તરીકે આત્મામાં, — આ દેહમાં તેની રીતે અન્ય દેહોમાં, જીવન ધાગ્યું કરવું અને દૈહિક અભિવ્યક્તિથી પર પણ થઈ જવું, પૂર્ણયોગમાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા એવી છે.

પૂર્ણયોગમાં ‘ત્યાગ’નો અર્થ

ઉપર પ્રમાણે જોતા જણારો કે ‘ત્યાગ’ શબ્દનો આપણે જે અર્થ કરીએ છીએ તે સામાન્ય વ્યવહારમાં તેનો જે અર્થ થાય છે તેના કરતા તદ્દન જુદો છે સામાન્ય રીતે ત્યાગનો અર્થ સ્વાર્થત્યાગ, સુખભોગનો ત્યાગ તથા ભોગના પદાર્થોનો ત્યાગ એવો થાય છે આત્મત્યાગ અથવા સ્વાર્થભોગ માનવના આત્માને માટે, નિયંત્રણ તરીકે, જરૂરનો છે, કારણ કે માનસહૃદય અજ્ઞાન આસક્તિથી ભરેલું છે. સુખભોગનો ત્યાગ પણ જરૂરનો છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો પોતાના ભોગરૂપી મધ — કાદવમાં ગચ્છીપચ્છી ગહે છે, અને તેમાં જ લદનદ થઈ ચોટી ગહે છે ભોગના પદાર્થોનો સ્થૂળ-ત્યાગ પણ જરૂરનો છે કારણ કે મન તે પદાર્થોમાં આસક્ત થઈને તેમનાથી પર જવાની ના પાડે છે, — અતઃમાં એક દુઃખડી સગખી માગવાને કહ્યું થતું નથી માનવમન એ પ્રમાણે અજ્ઞાની, આસક્ત, તેની અજ્ઞાત યાને અચળ

અમંગલિમાં પણ બદ્ધ થયેલ, પદાર્થોના બાહ્યસ્વરૂપથી ભ્રમિત થયેલ ન હોત તો ત્યાગની જરૂર ગ્રહેત નહિ એવી રિથિનિર્માં મન આનંદથી પરમાનંદ પ્રત્યે, અસ્પૃથી ભૂમા પ્રત્યે, યાનથી ગિર્જિતગ્ગાન પ્રત્યે જીજ્ઞાસકન. પરંતુ દમણાં એ પ્રમાણે બનવું શક્ય નથી. દરેક પદાર્થનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે દમણાં મન જેના ઉપર આસક્તિ ગળે છે તે બધાનો તેણે અંતરથી ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. બાહ્ય-ત્યાગની ખાસ આવશ્યકતા નથી. તો પણ કોઈ વાર તે પણ થોડા સમયને માટે જરૂરનો હોય છે, — ધણાં સાધકોને માટે, અનિવાર્ય હોય છે અને બધાને નિદાન થોડા સમય માટે, તે ઓછોવત્તો ઉપયોગી હોય છે. સંપૂર્ણ બાહ્યત્યાગની દયા-માંથી પણ સાધકે, પોતાની પ્રગતિની કાંઈ બૂમિકામાં, એક વાર તો, પસાર થવું જ પડે છે. પરંતુ એવો ત્યાગ રરૂંઢંડી દૂરતાએ અને ઉમ આત્મચાતનાએ સિવાયનો હોવો જોઈએ કેમ જે એમ કરવું એ તો આપણા અતઃમા મિગજતા પ્રભુની સામે અપરાધ કરવા અગમર છે. આખરે ત્યાગ એ એક સાધન છે એટલે તેનો ઉપયોગ ઘણ રહ્યા પછી તેની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જ્યારે પરાર્થ પ્રત્યે, પદાર્થ તરીકે, આસક્તિ રહેતી નથી ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર પણ રહેતી નથી, — કારણ કે પછી આત્મા પદાર્થમાં જે આનંદ લે છે તે પદાર્થનો પોતાનો નહિ પરંતુ પ્રભુને તે વ્યક્ત કરે છે તેનો આનંદ હોય છે આત્મા ભોગ કે સુખની

વાંછના કરતો ન હોય ત્યાર પછી સુખભોગનો ત્યાગ પણ નિર્ધારક છે, કારણ કે ત્યાર પછી આત્મા પદાર્થની સમૂલ પ્રાપ્તિ કરવાની, યા તો પોતાની માલિકી તેના ઉપર સ્થાપન કરવાની, જરૂરથી પર યદ્ જાહેરે સર્વ પદાર્થમાં સમાન રીતે વ્યાપી રહેલા આનંદને સલામત રીતે પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. ત્યારે “પોતાનું” એવું કંઈ પણ રહે નહિ — પરંતુ ઉચ્ચે તે સર્વ પ્રાણીમાં વ્યાપી રહેલ એક આત્માની તપઃ-શક્તિની આગ્રા પ્રમાણે વર્તે — ત્યાર પછી સ્વાર્થત્યાગનું, — આત્મ-અસિદ્ધાન્તનું ક્ષેત્ર જ રહેતું નથી. ત્યાર પછી આપણે નિયમોના અધનધો મુક્ત થઈને આત્માની મુક્તિને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

ગુણઅશુભનો ત્યાગ — : આકર્ષક સ્થિતિ

આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિના માર્ગમાં આપણે જોને “અનિષ્ટ” અથવા “નકાર” કહેતા હોઈએ તેનો આપણે ત્યાગ કરવાનો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે જોને હમણાં “સાર” માનતા હોઈએ, — પરંતુ જે એક માત્ર કલ્યાણ માને મંગળ નથી — તેનો પણ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં એવી કેટલીક બાબતો છે જે શરૂઆતમાં જરૂરની હોય છે અને આપણને કેવળ આવશ્યક પણ લાગે છે. પરંતુ એક વાર તેમને પ્રાપ્ત કર્યા પછી — તેમનાથી પર થવાની જરૂર લેવી થતાં જ — તેઓ અંતરાય રૂપ, અરે, વિરોધરૂપ પણ, થઈ પડે છે, અને આપણા

વિનાસનો માર્ગ શોધે છે એક વાર તેમના ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચેતનાની એવી ફેટથીક ક્રેપસ્કર અવસ્થા ઝો ॥ જેમા આરામપૂર્વક વિશ્રામ કરવો જોખમકારક છે કારણ કે તેમ કરતા આપણે પરાતપર પ્રભુની ચેતનાના વધુ વિશાળ પ્રદેશો સ્પર્શ કરી શકીશું નહિ આપણે તો પગલાતમા ની મૌનિક અને સમગ્ર પ્રાપ્તિ થાય નહિ ત્યાં સુધી વચમા ગમે તેવા સાક્ષાત્કારો થાય તો પણ તેનાથી લોભાદ્ અટકવાનું નથી સર્વની પ્રાપ્તિ ન થાય, નરી પરાતપરતા ન સધાય ત્યાં સુધી આપણે ઝપીને ખેસવું ન જોઈએ આપણો આત્મા એ પ્રમાણે મુક્ત થશે તો પછી પ્રભુની હીનાતા અકગિત અમલકારો તેને માલૂમ પડશે અને આપણને જ્ઞાન થશે કે સર્વનો અતરથી ત્યાગ કરવામા વસ્તુતઃ આપણે પ્રભુ જ શુભા યુ નથી તેજ ત્યક્તન મુજીયા । (ઈશં) તેનો ત્યાગ કરીને તુ સર્વનો ભોગ કરીશ ' કારણ કે એવા ત્યાગ પછી બધી વસ્તુઓ આપણને તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમા, — સમૂળ રૂપાતર થઈને, — ફરીને પાછી મળે છે તે સવળી જ સુખ જ્ઞાનજ્યોતિર્મય, કલ્યાણકારી માને શિવ — પ્રભુમય લાગે છે સર્વમા આપણને સત્ય, શિવ સુંદરમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે — એ નિત્ય શુદ્ધ અને અનંત પ્રભુ અને સનાતન કાળથી તેનું અનિરત રહસ્ય અને આશ્ચર્ય આત્માને પ્રત્યક્ષ થાય ॥

પ્રકરણ ૬૬

જ્ઞાનયોગની સાધનાનો સમન્વય

ગુણ પ્રકરણમાં આપણે ત્યાગનો વિચાર સર્વ-સામાન્ય અને વ્યાપકદષ્ટિએ તપાસ્યો. તે જ પ્રમાણે આપણે એકાગ્રતાની સર્વે શક્તિઓનો પણ વિચાર કર્યો. એ બાબતો જ્ઞાનયોગના જોટલી જ કર્મ તથા લક્ષિત્યોગને લાગુ પડે છે, કારણ કે ત્રણે યોગમાં એકાગ્રતા અને ત્યાગની જરૂર પડે છે. અત્યંત, ફરક માર્ગમાં તેમને લાગુ કરવામાં આવનાનો અને પદ્ધતિનો ફેર પડે છે. પરંતુ હવે આપણે જ્ઞાનયોગના માર્ગની વિશિષ્ટ રીતિઓનો વિચાર કરીશું, અને એમાં ત્યાગ અને એકાગ્રતાની બેવડી શક્તિ આપણને આગળ વધવામાં મદદ કરશે. જ્ઞાનયોગ એટલે આપણો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમાંથી પાર્થિવ જીવનમાં જે નિસરણી મારફત ઊતર્યો ॥ તેનો ઉપયોગ કરીને બિર્ધ ગતિથી પાછા મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું તે.

જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ

આત્માને શોધી કાઢવો, આપણી સાચી જાતને શોધી કાઢવી, એ જ્ઞાનયોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સત્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો અર્થ એ જ છે કે આપણી અત્યારની સ્થિતિ સત્ય, વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી. વિશ્વના કોયડાની મંચિને કાપી નાંખનાર દ્વંકા - સંક્ષિપ્ત - ઉકેલોનો અસખત, આપણે સ્વીકાર કર્યો નથી. વિશ્વ એ સ્થૂળ શક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલું જડ પદાર્થનું એક મહાન અસત્ય છે એમ આપણે માનતા નથી. વળી, 'વિશ્વ' એ મને ઉપજાવી કાઢેલો એક જમ, એક અવાસ્તવિકતા માત્ર છે એમ પણ આપણે કબુલ કરતા નથી. વળી, વિશ્વ માત્રાસ્પર્શીનું બાવોનું તથા એ બન્નેના પરિણામોનું પોટલું છે અને તેની પાછળ મહાન અસત્ય, યા તો મહાન આનંદપૂર્ણ શત્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી, અને આપણા સનાતન અસત્યરૂપી વાસ્તવિક સત્યને પ્રાપ્ત કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારતા નથી. આત્માને આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, અને વિશ્વને આત્માના સત્ય તરીકે આપણે સ્વીકારીએ છીએ : વિશ્વ કેવળ જડ શક્તિની યા તો રૂપની વાસ્તવિકતા નથી, પરંતુ આત્માની ચેતનાની તે વાસ્તવિકતા છે વિશ્વ એક વાસ્તવિકતા છે, હકીકત છે, મિથ્યા નથી, અસત્ય નથી. અર્થાત્, વિરાટ અને પરાત્પર

પ્રભુની તે વાસ્તવિકતા છે, વ્યક્તિની ઉપજનવેલી કલ્પના નથી એ ખરું, પરંતુ આપણું હૃદયનું જીવન અજ્ઞાનમય હોઈ સત્ય ઉપર ગ્રાપેયું નથી આપણે પોતાની જાનને વિશે ખોટો ખ્યાલ બાધીએ છીએ જેના નથી તેવા આપણી જાનને જોઈએ છીએ આપણી આજુમાજુની પરિસ્થિતિ સાથે પણ આપણો સબંધ ખોટો છે, કારણ કે આપણે આત્માને અથવા તો વિશ્વને, બેમાથી એકને, બરાબર પિછાનના નથી. આત્મા અને પ્રકૃતિ એ બન્નેએ મળીને જે દર્શિબિંદુ સ્થાપન કર્યું છે તે અપૂર્ણ દર્શનને આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ પરંતુ એ દર્શિબિંદુ તો ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી અહતતાની સમગ્ર માટે પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કર્યું હોઈ તે ક્ષણિક અને નિકારી હોય છે આપણા આત્મજીવનની અને પરિસ્થિતિ જોડેના આપણા સબંધની આજુમાજુ વિકૃતિ, અવ્યવસ્થા અને ક્યેસાનો જે સામાન્ય ધેરો જામેલો હોય છે તેના મૂળમાં એ અસત્ય ગહેલું છે આપણું આત્મજીવન, સામાજિક જીવન, બીજા માણસો જોડેના આપણો સબંધ વગેરે હમણા અસત્યના ઉપર રચાયેલા છે એટલે તેના મૂળ સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, રીતિઓ વગેરે પણ અસત્ય છે અલગત, એ સર્વે અસત્યોદ્ધાન ક્રમે ક્રમે વિકસતું સત્ય આવિર્ભાવ પામવા યત્ન કરી રહ્યું છે એટલા માટે માનવને જ્ઞાનની પરમ અગત્ય છે એ જ્ઞાન એટલે સામાન્ય વ્યવહારનું જ્ઞાન નહિ, પરંતુ

આત્માનું અને પ્રકૃતિનું ઊંડામાં ઊંડુ જ્ઞાન * એ જ્ઞાનના ઉપર જ સત્યજીવનનો - વ્યવહારનો - પાયો રચી શકાય.

આપણું અજ્ઞાન

આપણા અજ્ઞાનનું કારણ એ છે કે આપણે અસત્ય વસ્તુ જોડે એકતા કરીએ છીએ. પ્રકૃતિએ પોતાની જડ સૃષ્ટિમાં જુદાં જુદાં દેખાતાં અનેક શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. પ્રકૃતિમા આવિર્ભાવ પામનાર આત્મા પોતે તે શરીરમા ગહે છે, અને તેને ધારણ કરે છે. પરિણામે આત્મા પોતાની જાતને - પોતાના ખરા સ્વરૂપને - ભૂલી જાય છે, અને પોતે જાણે પૃથ્વી પરનાં અનેક શરીરોમાથી એક શરીર માત્ર હોય એવું માનીને “હું આ શરીર છું,” એમ કહે છે. પોતાની જાતને દેહ તરીકે ગણે છે અને શરીરને સુખે સુખી અને દુખે દુખી થાય છે, શરીરના જન્મ જોડે જન્મ લે છે, અને મરણ જોડે મૃત્યુ પામે છે. એ પ્રમાણે પોતે શરીર જોડે એકતા કરીને ઉપરના સર્વ અનુભવો આત્મા સ્વીકારે છે. વળી, પ્રકૃતિએ પ્રાણુમય સૃષ્ટિમા પરસ્પર ભિન્ન દેખાતા જીવનશક્તિ યાને પ્રાણુશક્તિના પ્રવાહો જનાવ્યા છે. તે પ્રવાહો દરેક શરીરની અંદર અને તેની આજુબાજુ આવતાં

---

* આત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ નામો પણ એને આપવામા આવે છે.

પેડે ગોળ ગોળ ફરે છે. પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામનો આત્મા તે પ્રવાહને પકડે છે,—વસ્તુનાં પોતે તેમાં પકડાય છે, અને જીવનના નાના સરખા વમળમાં તે સપડાઈ જાય છે એટલે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને કહે છે કે “આ પ્રાણનો પ્રવાહ હું છું,” જીવનમાં ગંહીને તેની આતુરતા પોતે સ્વીકારે છે, કામનાઓને સ્વીકારી તેમને વશ થાય છે, સુખમાં મસ્ત થઈ જાય છે,—દુઃખના ધા ખમે છે, અને પ્રાણની ગતિની સાથે આગળ ધસે છે યા તો ઢોકળ ખાઈને પડે છે. પ્રાણશક્તિમાં ગહેવા છતાં જો તે શરીરભાવથી ઘેરાયેલો હોય છે તો પોતાનું બધું અસ્તિત્વ અનમય અને પ્રાણમય માને કે અને કહે છે કે “જીવનનો જે પ્રવાહ આ શરીરની આજુબાજુ વહે છે તે શરીરના મરણ પછી બધું પડશે ત્યારે હું પણ મૃત્યુ પામીશ” પોતાના શરીરમાં જે પ્રાણશક્તિનો વમળ ઉત્પન્ન થયો છે તે નિશ્ચિના જીવનપ્રવાહનું પરિણામ છે એમ તેને અનુભવ થાય છે તો આત્મા એ જીવનપ્રવાહ જોડે એકતા કરે છે અને એમ માને ■ કે “હું તો પ્રાણનો અવિરત પ્રવાહ છું. હમણાં મેં આ શરીર ધારણ કર્યું છે વળી તેનો ત્યાગ કરીને હું બીજા શરીરને ધારણ કરીશ હું પુનર્જન્મની ઘટમાળમાં સતત ગતિ કરનાર અનંત પ્રાણ છું”

માનસિક પ્રકૃતિ જોડે એકતા

વળી પ્રકૃતિએ માનસિક એકતામાં વિરાટની મનોમય શૂનિકામાં જુદાં જુદાં દેખાતાં મન રૂપી ત્રિદ્યુત-સંચાલક યંત્રો બનાવ્યા છે. એ યંત્રો માનસિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વહેંચે છે, અને એ શક્તિને પોતાનામાં પાછી શોષણ કરે છે. માનસિક તાગખાતાની વ્યવસ્થામાં દરેક વૈયક્તિક મન તાર સ્વીકારવાના જુદા જુદા મથકનાં જોડે છે. ત્યાં આગળ મનના સંદેશાઓ તૈયાર થાય છે, રવાના કરવામાં અને સ્વીકારવામાં આવે છે, ઉકેલવામાં, લખવામાં આવે છે. એ માનસિક મંદિરાઓ અને એ પ્રકૃતિઓ વિવિધ પ્રકારની હોય છે : કેટલાક માત્રાસ્પર્શને લગતા, કેટલાક લાગણીઓ સંબંધી, ધ્વનિયોદ્ધાર મહેસા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખનારા, વિચારને અને સ્વપ્નજ્ઞાન-સદ્જ્ઞાન-ને લગતા સંદેશાઓ હોય છે. મનોમય પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામતો આત્મા તે બધાને સ્વીકારે છે, અને વિશ્વપ્રત્યે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ તે ક્રિયાઓ દ્વારા નક્કી કરે છે. તે તારના મહેસાઓના ટકોરા પોતે રવાના કરે છે અને સ્વીકારે પણ છે એમ માનવને લાગે છે, અને પોતે તેના પરિણામો સહન કરી લે છે, યા તો તેમના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. પ્રકૃતિ એ મનોમય યંત્રને શરીરરૂપી પાયા ઉપર જોડે છે. વળી, શરીર તથા મનની વચ્ચે સંબંધ જળવવા માટે તેણે પ્રાણશક્તિના પ્રવાહોવાળું નાડીયંત્ર મૂક્યું છે. એ નાડીમય પ્રાણના પ્રવાહોનો

આશ્રય લઈને મન સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ, ધારે તેટલા પ્રમાણમાં, પ્રાણમય જગતને પણ તે જાણી શકે છે. મન જો કેવળ સ્વનત્ર હોત તો સૌથી પ્રથમ તેને મનોમય જગતનું જ્ઞાન મળત, અને સ્થૂલ જગતની આખી પણ તેને આડંતરી રીતે જ, યા તો અસંયેનાદ્વારા, યાત, — અર્થાત્ તેની ચેતનાના એક વિશાળ અવશેષ રહેલા ભાગ — જેના પ્રત્યે તેની છાઞી સપાળી ઉપગની ચેતના નિસ્ખરણશીલ અને પ્રતિકાર્ય વિનાની છે તેનાદ્વારા યાત

મનોમય પુરુષનું અજ્ઞાન

આત્મા મન જોડે એકતા કરે છે, અને કહે છે “હું આ મન છું” અને મન સ્થૂલ શરીરમાં આસક્ત થઈ ગયેલું હોય છે એટલે તે માન છે “હું સંયેનન શરીરમાં રહેનાર મન છું,” અથવા વળી ધણીખરી વાર તો ‘હું વિચાર કરનાર અને જીવન ધાગણ કરનાર દેહ છું’ દેહમાં બદ્ધ થયેલ મનના વિચારો જોડે, સંસ્કારો જોડે, બાહ્યસ્પર્શો જોડે આત્મા એકતા કરે છે અને પોતે એમ કહે છે કે શરીર જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે આ મધુ પણ નાશ પામશે, એટલે કે હું પણ મૃત્યુ પામીશ. અથવા તેને પોતાનામાં મનોમય વ્યાકૃતતાનો સતત પ્રવાહ આસ્થા કરે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે તો પોતે એક વાર યા તો ફરીફરીને, દેહમાં વસનાર

મનોમય - પુરુષ છે એમ તે માને છે, અને પાર્થિવ જીવન પડી પોતે મનોમય જીવનમાં પાછો ફરશે એમ સ્વીકારે છે એ પ્રમાણે શરીર અને પ્રાણુમાં વારંવારે આવીને મુખદુષ્પ્રબોગવનાર મનોમય વ્યક્તિના સાતત્યને જ તે પોતાની અમરસત્તા માને છે અથવા મને તેવું અપૂર્ણ જતા, માનવ મન જ્યોતિર્નુ અને જ્ઞાનનુ - અર્થાત્ સત્ત્વગુણ પ્રધાન - કંઈ છે એવે તેનો પોતાનાથી પર સત્યનો દાબક ખ્યાલ આવી શકે છે અપર્યવેનનામાં - કોઈ સ્થાનસ્થામાં, યા તો કોઈ સનાતન સત્માં - પોતાના લયની શક્યતા પણ મન જોઈ શકે છે અને કહે છે 'ત્યા હુ, મનોમય વ્યક્તિ મરી જઈશ' જેટલા પ્રમાણમાં દેહમાં બદલ થયેન મનની અને પ્રાણની લીનામાં માનવ આસપ્ત હોય છે, કે તેનો તિરસ્કાર કરતો હોય છે, તેવા પ્રમાણમાં તે એવા લયને માટે જા તો કામના કરે છે, યા તો તેનાથી કરે છે - તેને સ્વીકારે છે યા તો તેનો ઇન્કાર કરે છે

વિરાટનુ અસ્તિત્વ

આ સધા વિચારોમાં સત્ય અને અસત્ય બન્નેનું મિશ્રણ છે મન પ્રાણ અને શરીર પ્રકૃતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમાં શંકા નથી, - પરંતુ આત્મા તેમની જોડ તાદાત્મ્ય કરે છે તે અસત્ય છે વળી પ્રકૃતિમાં મન, પ્રાણ અને શરીરના વ્યભિકરણ થાય છે તે પણ હકીકત છે પરંતુ

આત્મા તેમાં લુપ્ત થવાની ભૂલ કરે ■ તે જોઈું છે મન, પ્રાણ અને શરીર એ બધા આપણે છીએ પણ તે જુદા અર્થમાં,— તે એ અર્થમાં કે આપણા મત્સ દિવ્ય સ્વરૂપે પુરુષ અને પ્રકૃતિના મિલનને અને પરસ્પર કાર્યને પરિણામે ક્રમે ક્રમે વિકસાવેલા જીવનના એ તત્ત્વો છે, તેમનો આશ્રય લઈને પોતાની એક સત્તાના સ્વરૂપનો તે વિરાટ તરીકે આવિર્ભાવ કરે છે વ્યક્તિના પોતાના મન, પ્રાણ અને શરીર એ તત્ત્વોની માત્ર લીલા છે પુરુષ અને પ્રકૃતિની પરસ્પર આપણેના જ્વરદારમાં એક સનાતન સત્તા પોતાની અનેકતાનો આવિર્ભાવ કરવાના એક સાધન તરીકે એ લીલા ઉપરિચિત થાય છે, તે એકમા અનેકને પ્રગટ કરવાની શક્તિ સનાતન કાળથી છે — અને એ અનેકતાને તે એક અપ્રગટ-પણે પોતાનામાં ધાગણુ કરે છે જોડલા પ્રમાણુમાં આપણે તે એક — દિવ્ય — ચેતનાની અનેકતાના કેન્દ્રરૂપ છીએ તેટલા પ્રમાણુમાં આપણા પોતાના મન, પ્રાણ અને દેહ આપણા સાચા આત્માના સ્વરૂપો બને છે વિગટ મન, વિગટ પ્રાણ અને વિગટ શરીર એ પણ આપણા છે, કાગણુ કે આપણે જાતે વિગટ છીએ પરંતુ વૈયક્તિક મન, પ્રાણ અને શરીર કગતા આત્મા ઘણાજ વિશાળ છે જ્યારે જ્યારે એ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય કરીને જાનને મર્યાદિત કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણા જ્ઞાનના પાયામાં અસત્ય મૂકીએ છીએ, આપણને નિર્ણય આપનાર દષ્ટિનિંદ્રુ

નીવડે છે, અને આપણી આતર ચેતનાના જ નહિ પરંતુ વિરાટના અનુભવને, તથા અગત પ્રવૃત્તિના અનુભવને પણ, આપણે જૂઠા પાડીએ છીએ

સર્વ અસાનનો ત્યાગ

આત્મા તો સનાતન, શુદ્ધ, નરી સત્-તા છે, અને આખું જગત તેનો આવિર્ભાવ છે એ જ્ઞાનથી આપણે શરૂઆત કરી જોઈએ આપણે એ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે અને આપણા વૈયક્તિક જીવનમાં આંતર અને બાહ્યકર્મોના પાયો તે સાક્ષાત્કાર અને એકતા ઉપર જ રચાવો જોઈએ જ્ઞાનયોગમાં એ પ્રકાશના સાધનમાર્ગો યોજવામાં આવ્યા છે : એક ભાવાત્મક અને બીજો અભાવાત્મક, તેમનો ઉપયોગ કરીને આપણે અસત્ય તાદાત્મ્યનો ત્યાગ કરીને સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. અભાવાત્મક માર્ગે જતા આપણે કહીએ છીએ કે “હું” દેહ નથી” જેથી કરીને “હું શરીર છું.” એ ખોટા ખ્યાલનો વિશેષ થાય અને તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામાં આવે છે. ત્યાર પછી એ જ્ઞાનના ઉપર એકાગ્રતા કરી જોઈએ અને દેહના ઉપર આત્માની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને દેહાધ્યાસથી મુક્ત થવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે આજળા આલના આપણે કહીએ છીએ કે “હું પ્રાણુ નથી” એ જ્ઞાન ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી અને પ્રાણની કામનાઓનો, અને વાસનાઓનો ત્યાગ

હરીને આપણે પ્રાણનાં જધનથી મુક્ત થઈએ છીએ. હેવરે આપણે “હું મન નથી, હું ગતિ નથી, હું મન્દિરો નથી, હું વિચાર નથી.” એવો અભ્યાસ કરીએ છીએ, અને એ જ્ઞાનના ઉપર એકાગ્રતા કરવાથી અને મનની પ્રવૃત્તિઓને ત્યાગ કરવાથી આપણે મનના જધનથી પણ છૂટી જઈએ છીએ. એ પ્રમાણે આપણી જાત અને જે વસ્તુઓ જેડે આપણે તાદાત્મ્ય કર્યું” હતું તેમની વચ્ચે આપણે સતત બેઠા ઉપરિચિત કરીએ છીએ ત્યારે તે જધનના પાડા એક પછી એક સરી જાય છે, અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે. ત્યાર પછી “હું તે છું. હું અનંત, નિત્ય, શુદ્ધ, આનંદ-સ્વરૂપ છું.” એ પ્રમાણે આપણે એકાગ્ર વૃત્તિ કરીએ છીએ. અને તદ્દુપ થઈએ છીએ, અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વનો તેમાં લય કરી દઈ શકીએ છીએ. વળી રાજયોગની એક પદ્ધતિ એવી ■ કે પ્રથમ કેવળ પ્લહના ઉપર જ બધી વિચારશક્તિ એકાગ્ર કરવી, અને મનમાંથી પ્લહ સિવાયના બધા વિચારોને દૂર કરી નાંખવા, એટલે કે આપણુ મન આંતર કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં પ્લહ સિવાય બીજા એક પણ વિચાર ઉપર ઠાવ્યું કરે જ નહિ. એ પ્રમાણે મન નિરુપદ થવાથી પ્રાણ અને શરીર પણ સનાતન સમાધિમાં પડી શાંત થઈ જશે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં કેાઇ અનિર્વચનીય સમાધિ થનાં નિરપેક્ષ સત્-માં આપણે લય પામી જઈશું

આકાશ • ધ્રુવ

આ બીજા સાધનમાં આપણે જોયું કે તે સ્વમાં કેન્દ્રિત છે, એની ધણીખરી પ્રવૃત્તિઓ આંતર અને વ્યવર્તક છે. એ રીતમાં વિચારવડે સંસારનો ઇન્કાર કરીને, તથા આત્માનાં અશુભોને બંધ રાખીને, જગતનો લોપ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે છતાં વિશ્વ તો ઊભું જ રહે છે. વ્યક્તિ તેને સ્વીકારે કે નહિ તો પણ વિશ્વ તો પ્રભુમાં સ્થિત છે. અને આત્મા વિશ્વમાં વાસ્તવિક રીતે સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે, અને જે સધળાનો ત્યાગ કર્યો છે તેને તે ટકાવી રહ્યો છે, તથા વિરાટમાં તે વ્યક્તિને ભેટી રહ્યો છે, અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વ બંનેને યોગતાના પરસ્પર સ્વરૂપમાં સમાવી રહ્યો છે. આંતર સમાધિમાંથી જન્મત થઈને સામાન્ય સ્થિતિમાં આવતાં વિશ્વમાં જે સનાતન આત્મા રહેલો જણાય છે તેનું શું કરવું? એ પ્રશ્ન રહે છે. બહિર્મુખ થયેલો આત્મા ત્યારે વિશ્વ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરે ત્યારે તેણે શું કરવું તેનું નિરાકરણ ત્યાગ-વૃત્તિપ્રધાન જ્ઞાનયોગમાં તો રૂપજ્ઞતાથી આપવામાં આવ્યું છે : તે એ છે કે પદાર્થ માત્રમાં અંતરસ્થ, સર્વની આબુખાણુ વ્યાપી રહેલ, સર્વના ભૌતિક તત્ત્વરૂપ આત્માને સર્વ રૂપોમાં આવી રહેલ, જેમાં રૂપ માત્ર સમાર્પણ્ય છે, જે સર્વે રૂપનું ઉપાદાન કારણ છે તે જ્ઞાનને આકાશ તત્ત્વ તરીકે જોવો. સ્પૂલ પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતાં ઉવટે સર્વવ્યાપી આકાશ તત્ત્વમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે તેજ પ્રમાણે સર્વ-

વ્યાપી આકાશ-બ્રહ્માં સર્વ ચૈતન્યની એકના પ્રતીત થાય છે. સર્વ પદાર્થો તેનાં સ્વરૂપો છે, સર્વ વસ્તુઓ તેની બનેલી છે, અને તે સર્વવ્યાપી છે એવો અનુભવ થાય છે. વળી એ આકાશ-બ્રહ્માં વિશ્વજીવન અને વિશ્વપ્રાણ અને વિરાટ મન પણ આવી રહેલાં જન્માય છે. સર્વ સ્વરૂપો તો આકાશ-બ્રહ્માં જ બનેલાં છે. પરંતુ તે માત્ર સ્વરૂપો જ - નામ અને રૂપ જ હોય છે, વાસ્તવિક હોનાં નથી. આપણે એક ધડો જોઈએ છીએ તે જોમ માટીનું જ એક રૂપ હોઈ તે પાછો મૂળ માટીના સ્વરૂપમાં મળી જાય છે; તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી પણ વિરાટજીવનનો એક ભાગ હોઈ વિરાટપ્રાણમાં તે લય પામે છે. અને વિરાટપ્રાણ એ નીરવ, અક્ષર આકાશ-બ્રહ્મ-માં લય પામે છે. આ પ્રમાણે મનને એકાગ્ર કરવાથી અને નામરૂપાત્મક પદાર્થોને મૂલ્ય કરવાને બદલે તેનું મૂળ સ્વરૂપ જે આકાશ-બ્રહ્મ છે તેના ઉપર જ એકાગ્રતા કરવાથી આપણું વિશ્વ આકાશ-બ્રહ્માં થતી નામ અને રૂપની બનેલી માયા લાગે છે,—અર્થાત્ આપણું નામરૂપાત્મક જગત મિથ્યા લાગે છે. આ પ્રમાણે આ વિશ્વ મિથ્યા લાગતા તેમાં વ્યાપી રહેલ આત્મા પણ મિથ્યા લાગે છે. પરંપરું જોનાં તો આપણે એક અર્ખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ સર્વત્ર વિદ્યમાની રહ્યો હોઈ તેના ઉપર આપણું મન નામ, રૂપ વગેરેનો અધ્યારોપ કરી વિશ્વની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે આપણી વૈયક્તિક સત્તાને કૈવલ્યમાં પાછી ખેંચી લેવી

એ જ નિર્ણય સકારણુ લાગે છે.

લીલાનું રહસ્ય

અને છતાં પણ આત્મા તો સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલ અવિનાશી સ્વરૂપે, સર્વની ચારે બાજુ વિટાઈ રહેલ અક્ષર સ્વરૂપે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અને સર્વ વસ્તુ સ્વરૂપે પોતાની અપાર માયા ફેલાવેજ રાખે છે. આપણે વિશ્વનું મિથ્યાત્વ સમજી ગયા,—તેનું માયા સ્વરૂપ જાણ્યું—તથા અજ્ઞાન રૂપી વચકને પકડી પાડ્યો અને આપણે જગનનો ત્યાગ કર્યો તેટલા ઉપરથી આત્મા કે વિશ્વ એમથી એકેના ઉપર તબ માત્ર અસર થતી લાગતી નથી આપણા સ્વીકારથી કે ત્યાગથી ક્ષેપ,—તેનાથી પર—તથા તેની અસરને માટે અતીવ મહાન, અતીવ સનાતન, એવું દઢામઢી એ તત્ત્વ કયું છે તે હું આપણે જાણ્યું ન જોઈએ? અહિં પણ કાર્મ અપ્રત્યેય વાસ્તવિકતા કાર્ય કરી રહેલી હોતી જોઈએ. અને જ્ઞાનની સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો આપણે તે વાસ્તવિકતાને જોવી જોઈએ, તેનો માક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, નહિ તો પછી જગનનો નાથ વચક અને માયા ન હોતો પરંતુ આપણું જ્ઞાન વચક અને મિથ્યા હતું એમ આપણને જણાય તો આશ્ચર્ય નથી. એટલે આપણે ફરીને એકામતા કરી જોઈએ અને એ પ્રમાણે પ્રભુત્વપૂર્વક સામ્ય પ્રવૃત્તિ કરનાર વાસ્તવિકતાને આપણે જોવી અને જાણવી જોઈએ. તેની અનુમતિથી જ

વિશ્વ પોતાના કાર્યમાં આગળ વધી રહ્યું છે, અને તેની તપ-શક્તિ વિરાટનાં અનંતવિધ કાર્યોમાં તેને પ્રેરે છે તથા તેના સનાતન ગતિચક્રનું નિર્માણ કરે છે. આપણે હજી પણ વધારે એકાગ્રતા કરવી જોઈએ અને આત્માને એક સત્ તરીકે - સર્વમાં ગહેય પુરુષ અને સર્વની પ્રકૃતિ તરીકે - એકી વખતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ તરીકે - જોવો જોઈએ, અનુભવવો જોઈએ. તે બંને સ્વરૂપ હોવાથી સર્વરૂપોમાં પોતાનો આલિંગ્ય કરી શકે છે, તે રૂપો પણ જની શકે છે. જો એ પ્રમાણે ન કરીએ તો આત્મા જેનો પોતાની અંદરથી બહિષ્કાર કરતો નથી તેનો આપણે બહિષ્કાર કરીશું અને આપણા જ્ઞાનમાં સ્વચ્છંદી પસંદગી કરી જણાશે.

જ્ઞાનયોગની પ્રાચીન ત્યાગપ્રધાન પ્રણાલીમાં સર્વ વસ્તુઓનું અદ્વૈત તથા ઉપર ગણાવેલાં સર્વ સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્કાર કરવાની અમત્ય પણ સ્વીકારાય છે. પરંતુ તેમાં જુદા જુદા સાક્ષાત્કારો વચ્ચે જોડ પાડવામાં આવે છે, તેમની ચક્રતા-ઉત્તરતી ત્રણી કરવામાં આવી છે. જો આત્મા આ સર્વ પદાર્થનાં રૂપો અને છે તેને પ્રાચીન જ્ઞાનયોગમાં વિરાટ કહેવામાં આવે છે. જો આત્મા એ સર્વ રૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને, - આલોકિત યા તો જ્ઞાનપૂર્વક સર્જન કરનાર, આત્માને - દિરણ્મગર્ભ કહેવામાં આવે છે વળી સર્વ પદાર્થોને અપ્રગટ સ્વરૂપમાં પોતાનામાં સમાવનાર તેમના સચેતન કાગળ રૂપ,

પદાર્થોનું ભાવો નિર્માણ કરનાર આત્માને પ્રજ્ઞા કહેવામાં આવે છે આ પ્રજ્ઞા આનિર્ભાવિતી પર 'બ્રહ્મ' છે. તે ઉપર ગણાવેલી સર્વ અચારતવિક્તતાઓને અનુમતિ આપે છે જ્યાં પોતે તેમની જોડે બચ્ચાર રાખતો નથી. આપણે વિરાટથી પરબ્રહ્મમાં સ્થિત થઈને વિશ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો એ પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો મત છે. કાગળ કે જ્ઞાન એટલે અંતિમ જ્ઞાન એટલે ઉપર જણાવેલા ઉત્તરતા પ્રકારના સાક્ષાત્કારોને છોડીને અંતિમ સાક્ષાત્કાર ઉપર જ આપણું લક્ષ્ય પરોવવું જોઈએ. પરંતુ ઉપર જે બચ્ચારો જોડે ગણાવવામાં આવ્યા છે તે બધા આપણે આપણા પોતાના મનથી જ ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને કટલાક હેતુઓ સાધવા માટે એ જોડે ઉપયોગી છે એ ખરું પરંતુ એ જોડેનું અંતિમ મૂલ્ય કામ નથી. આપણી દૃષ્ટિ આત્માની એકતા ઉપર વધારે ભાર દે છે; વિગટ કામ દિરઘગર્ભથી જિજ્ઞાસુ નથી, અથવા તો દિરઘગર્ભ પ્રજ્ઞાથી, અને પ્રજ્ઞા નિરપેક્ષ બ્રહ્મથી, જુદો નથી. પરંતુ “સર્વાણિ ભૂતાનિ ભાત્મૈવામૃત” “આત્મા જ સર્વ જૂતોને સ્વરૂપે વિધસી રહ્યો છે.” એ સત્ય જોઓ જાણો છે તેઓ પ્રભુ પોતે—સર્વ વ્યક્તિના રૂપમાં આનિર્ભાવ પામી રહ્યો છે, પ્રભુ સર્વ પદાર્થોમાં—દશ્ય પદાર્થમાં, હિન્દ્રિયગોચર અને મનોગોચર સર્વ વસ્તુમાં—વ્યાપી રહેલ બ્રહ્મથી નિરાલો નથી એમ સમજો છે આપણે તે આત્માને, પ્રભુને, બ્રહ્મને જાણવો જોઈએ, આપણા આત્માની તેની સાથે એકતા અનુભવવી

જોઈએ, જોઈ કરીને સર્વ પદાર્થો જોડે પણ આપણી એકતા અનુભવી શકીએ અને એ એકતામાં જીવન ધારણ કરી શકીએ કારણ કે જ્ઞાન અતે યોગ કરાવે—અભેદ કરાવે એવી માગણી આપણે કરીએ છીએ. જે જ્ઞાન ભેદ કરાવે છે તે ખરૂં જ્ઞાન નથી, તે જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. તે કેટલાક વ્યવહારુ હેતુઓ માટે સાઈ હોઈ શકે—પરંતુ એકતા કરાવે તે જ ખરૂં જ્ઞાન.

પૂર્ણયોગમાં જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર

એટલે પૂર્ણયોગ જુદા જુદા સાધનમાર્ગોનો તથા એકાગ્રતાના પ્રકારોનો સ્વીકાર કરશે પરંતુ તેમને સંવાદિ બનાવશે, અને, બની શકશે તો, તેમની એકબીજાને ટાળનારી વૃત્તિને દૂર કરીને સમન્વયમાં તેમને એકગ્ર બનાવશે. કેવળ બ્રહ્મવાદી જે પ્રમાણે પ્રભુના અને વિગટના સાક્ષાત્કારનો ઇન્કાર કરી, જ્ઞાન, નીરવ અક્ષરમાં, યા તો, અજ્ઞેય બ્રહ્મમાં લય પામવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે પૂર્ણયોગનો સાધક કહી શકે નથી. વળી આસ્તિકવાદમાં અપૂર્વ બ્રહ્મ રાખનાર માણસ જે પ્રમાણે કેવળ પ્રભુમાં યા તો વિરાટ રૂપ સર્વમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરે છે,—અને સર્વાત્મવાદી જેમ સર્વમાં જ પ્રભુને જુએ છે,—તે પ્રમાણે પણ પૂર્ણયોગનો સાધક કહી શકે નથી વિચારમાં, સાધનના માર્ગમાં, અથવા તો સાક્ષાત્કારમાં તે અપ્રાપ્તતા મંતવ્યોથી કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી કદી પણ

મર્યાદિત થતો નથી,—તેમના સકુચિત વાડામાં તે બંધાતો નથી તે જીનના સમગ્ર અને સંપૂર્ણ સત્યની શોધ કરતો હોય છે. જુના કાળથી ચાલી આવતી સાધન પ્રણાલીઓના પૂર્ણયોગી ત્યાગ કરતો નથી, કાગળ કે તેઓ સનાતન સત્યોના ઉપર જાહેરી છે, પરંતુ તે સર્વને પોતાના અતિમ હેતુને અનુલક્ષી યોગ્ય સ્થાને ગોઠવે છે

પોતાનામાં અને સર્વમાં આત્મા

જ્ઞાનયોગમાં આપણામાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ હેતુ મુખ્ય છે બીજાઓમાં પણ તેજ આત્માનું દર્શન કરવું, પ્રકૃતિના નાથનો સાક્ષાત્કાર કરવો અથવા તો સર્વ રૂપે તેનો અનુભવ કરવો એ ગૌણ હોય છે કારણ કે માણસમાં સૌથી વધારે તાલાવેલી તો પોતાના હિતમોક્તમ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે જ હોય છે પોતાના આધારમાં રહેલી અવ્યવસ્થિતતા, ગૂંચવાડાઓ તથા અસત્ય તાદાત્મ્યનો ત્યાગ કરવા માટે તે એકે પગે થઈ રહ્યો હોય છે વળી સત્ય સ્વરૂપ જાણીને, શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને અને એકાગ્રતા સ્થાપન કરીને તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા તત્પરી રહ્યો છે તથાપિ જ્ઞાનયોગની સાધના ફક્ત આત્મસ્વરૂપમાં લય પામી જતાં માટે જ આપણે કરવાની નથી પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન થતાં આપણા આત્મર રાજ્યના સર્વ કંઠે તોમના સાચા પાયા ઉપર વ્યવસ્થિત થઈ જાય અને આત્માની અદ્વ, અને ઉચ્ચતમ

આત્મસ્વરૂપને ખાતર, તેઓ જીવન ધાગણ કરે તેમના માટે કુરાની છે તેના ઉચ્ચતમ આત્મસ્વરૂપમાથી મળનાર નિયમ — અર્થાત્, જેના જ્ઞાનનું વહન કરનાર મન તેમા અસત્યનો ભેગ નહિ કરે એવા નિશુદ્ધ માનસને આપવામા આવેલ — સિવાય ખીજા કશાને તે વશ નહિ વર્તે આ પ્રમાણેનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થાય તો પછી આપણને જાણારો કે આપણે આત્મા એ જ સર્વનો આત્મા છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વપ્રકૃતિનો પણ તે પ્રભુ છે ને આપણું સર્વસ્વ છે, તેમ આખા વિશ્વનું પણ સર્વસ્વ છે જેને આપણે આપણામા જોઈશું તેને જ આપણે સર્વમા પણ જોઈશું જ, કાગણ કે અદૈત એ જ તેનો સ્વભાવ છે એ પ્રમાણે આપણા પોતાના જીવનનું ઉત્તમોત્તમ સત્ય શોધી કાઢીશું અને તેનો ધરામર ઉપયોગ કરીશું તો આપણી અંતે વિરાટની વચ્ચે રહેલો બેદર યજ્ઞ આયોજાય દૂર થઈ જશે, કારણ કે આપણામાં રહેલું પરમ સત્ય એ જ વિશ્વનું પણ અતિમ સત્ય છે । વેદાંતમા કહેના ‘સોઝમ્’ હું તે છું નો સાક્ષાત્કાર આપણી અંદર કરીને આણું તાણું નજર નાખતા ‘તત્ત્વમસિ’ “તે તું છે” એવો ખીજા બાણનો અનુભવ પણ આપણને થયા વિના નહિ જ રહે । જ્ઞાનયોગની સાધના કેવી રીતે ગોઠવવી કે જેથી આ બંને હેતુઓ સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય એટલું જ ફક્ત આપણે જોવાનું છે

અકરણ ઉમું

શરીરના બંધનમાંથી મુક્તિ

મૂળ - અસદ - આત્મભાવનું સ્મરણ

આ પછીને જે દેખાય છે તે બધું સત્ય નથી, તથા દેહ, પ્રાણ, યા તો મન આપણો આત્મા નથી કાગળ્ય કે એ તો આત્માના રૂપો છે, — તેણે ધારણ કરેલા સ્વરૂપો છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યા પછી પ્રાણ અને દેહ સાથેના આપણા વ્યવહાર સબંધ વિષે મનમાં સાચું વચણ સ્થાપન કરવું એ જ્ઞાનયોગનું પહેલું પગલું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી મન આત્મા સાથે સાચો સબંધ સ્થાપન કરી શમશે એ કાર્ય કેવી રીતે કરવું તેના સહેલામાં સહેલા ઉપાયથી આપણે પરિચિત છીએ કેમકે કર્મયોગની સાધનામાં એ ઉપાયે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એ ઉપાય એટલે પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ પાડવો તે જ્ઞાતા અને ધ્મિગરૂપે પુરુષ પોતાની કાર્યસાધક સચેતન શક્તિમાં આત્મહાદિત થઇ ગયો છે, ૧૫-

શરીરના જન્મનમાંથી મુક્તિ

ટાઇ ગયો છે. એટલે પ્રકૃતિની જે સ્થૂલ ક્રિયાને આપણે દેહ કહીએ છીએ તેને તે બૂલથી પોતાની જાત માની લે છે : જ્ઞાના અને ઈશ્વર તરીકેની પોતાની સ્થિતિને તે બૂલી જાય છે. મન તથા આત્મા શરીરના નિયમોને અને ક્રિયાઓને વશ છે એમ તે માને છે; તે પોતે દેહ કરતાં ઘણો મહાન આત્મા છે એ સત્ય બૂલી જાય છે. મન પણ જડ નસ્તના કરતાં વધારે મહાન વસ્તુ છે તે વિસર્ગે જાય છે. અને તેથી શરીરની તમોઞ્સતતા, તેનાં પ્રતિકારો, જડતાનો તેનો અભ્યાસ, અશક્તિની તેની દેવ તેણે સ્વીકારવી જોઈએ નહિ એ વાત પણ તે બૂલી જાય છે. વળી પુરુષ પોતે મન કરતાં પણ વધારે વિશાળ અને મહાન છે એ સત્યને જૂલે છે. મનને બિંધ્વમાં લઇ જનાર તે પોતે છે, તે પોતે મનનો સ્વામી છે, પરાત્પર છે એ સત્ય ગુમાવી દે છે. વળી, પોતે ઈશ્વર હોખ પોતાની જ ક્રિયાઓનો ગુલામ બને, પોતાની જ અદર આવી રહેલ એક ક્ષુદ્ર સ્વરૂપમાં પરાત્પર પુરુષ ગહે એ ઉચ્ચિત નથી એ પણ તેને યાદ રહેતું નથી આ બધી આત્મવિરમ્ભનિ-ર્માથી છૂટવાનો ઉપાય એ છે કે પુરુષે પોતાની મૂળ સ્થિતિનું સ્મરણ કરવું. પ્રથમ તો શરીર એ પ્રકૃતિનું જ માત્ર એક કાર્ય છે, - અને કૃત એક જ કાર્ય છે - એ યાદ રાખવું જોઈએ.

શરીરથી મનને વિખૂટું પાડવાનો અભ્યાસ

એટલે આપણે મનને કહોશુ, “આ શરીર પ્રકૃતિનું એક

કાર્ય છે, એ કાંઈ તારૂં ખરૂં તત્ત્વ નથી હું પણ તે નથી માટે શરીરથી છૂટું પડ ' એ પ્રમાણે અભ્યાસ પ્રવાથી જાણી શકે શારીરિક કાર્યોથી વિખૂટા પડનાની શક્તિ મનમાં રહેલી છે અને તે પણ કેવળ વિચારમાં નહિ પરંતુ કાર્યમાં સ્થૂલ રૂપે જ નહિ પરંતુ પ્રાણમાં મનનું શરીર પ્રત્યે એ વલણ થાય તેની સાથે આપણે શારીરિક બાબતો પ્રત્યે કાંઈક ઉદાસીનતા ધાગણ કરીને તેને મદદ મળી જોઈએ આપણે શરીરની નિદ્રા અથવા ઉગ્મગરો ગતિ કે આરામ કુખ અથવા સુખ આરોગ્ય કે અનારોગ્ય શક્તિ અથવા થાક સંતોષ કે અસંતોષ તથા તેના ખાનપાન વિષે ખાસ દગ્ધકાર લેવી નહિ છતાં એ અભ્યાસનો અર્થ એવો નથી કે બનશે ત્યાં સુધી શરીરને તદુરસ્ત રાખવા માટે આપણે સદૃશ પ્રયત્ન નહિ કરીએ તોત્ર ત્યાગવૃત્તિથી શરીર ઉપર આપણે જુલમ જુલમ રહેવા જોઈએ નહિ અથવા તો, જાણી જોઈને તેના વિષે પ્રમાદ રાખવો જોઈએ નહિ પરંતુ શારીરિક બાબતોને બીજા સ્થૂલ દેહમાં અને પ્રાણમાં રહેનારા સામાન્ય લોકો જે અગત્ય આપે છે તેવી તેમની અગત્ય સાધકે આકવી જોઈએ નહિ અર્થાત્ સાધકે શરીરની બુખતરસથી, ક્લેશથી કે વ્યાધિથી મન ઉપર જરા પણ અસર પહોંચવા દેવી જોઈએ નહિ સાધકે શરીરને તદ્દન ગૌણ માનીને કેવળ એક કરણ તરીકે જ તેની અગત્ય આકવી જોઈએ શરીરની એક મગ્ન તરીકેની અગત્યને જરૂરિયાત જણી લેવાની નથી ઉદાહરણ

તરીકે, આપણે કદી પણ એમ ન ધારી લેવું કે મનની પવિત્રતા શરીરના ખાનપાન ઉપર આધાર રાખે છે. અલ્પ-ખત, સાધનાની વિશિષ્ટ દશામાં એવા ખાનપાનના અને આચારના વિધિનિયેધો સાધકને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સદાય કરે છે. વળી, મનનો અને પ્રાણનો ખાનપાનના ઉપર જે આધાર છે તે એક અભ્યાસ, એ ત્રણ તરતો વચ્ચે પ્રકૃતિએ સ્થાપન કરેલ એક રૂઢ સંબંધ,—કરતાં વધારે સમર્થ કે આવશ્યક છે એમ આપણે માની લેવાની જરૂર નથી. ખરૂં જોનાં, આપણે એથી ઉત્તરો અભ્યાસ શરૂ કરીએ તો ક્રમેક્રમે નવી ટેવો પણ પાડી શકીએ. ખોરાકને તદ્દન ઘટાડી દઇને પણ મનની અથવા પ્રાણની શક્તિને જેવીને તેવી સતેજ આપણે ગાળી શકીએ. વળી, આપણે ધારીએ તો માનસિક અને પ્રાણશક્તિના શુભ પ્રવાહોનો—સ્થૂલ જોગકની ગૌણ સદાય કરતાં—વધારે આશ્રય લાઇને એ જ શક્તિઓનો ધણો વિકાસ કરી શકીએ, સાધનાનો એ પ્રકાર આત્મસિદ્ધિ-યોગનો એક ભાગ છે. અત્યારે, આપણા હેતુ માટે દેહ ઉપરની આસક્તિનો અને શારીરિક વસ્તુઓના ઉપરના આધારનો મનવડે ત્યાગ કરવામાં આવે એ અગત્યનો મુદ્દો છે.

વિખૂટાપણાનો સાક્ષાત્કાર

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમેક્રમે અભ્યાસ વધતાં આપણું મન દેહ પ્રત્યે પુરુષનું સાચું વલણ ધારણ કરશે. પ્રથમ તે;

મનોમય પુરુષ પોતેદેહ નથી પણ દેહને ધાગણુ કરે છે એવો અનુભવ તેને થશે એ મનોમય પુરુષ શરીરથી ભુગે હોઈ પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને તે શરીરને ધાગણુ કરી રહ્યો હોય છે આ વૃત્તિ એટલી તો સ્થિર થઈ જવી જાઈએ કે પહેંગવાના કપડાની પેડે, યા તો હાથમા રહેના હથિયાળની પેડે શરીર સાધકને એક જાણ, છૂંતી પાડી રાખાય તેવી વસ્તુ લાગશે વળી માનસિક જીવન અને પ્રાણશક્તિના અપૂર્ણ આવિર્ભાવ નગીકે જ 'શરીર છે' એવું સાધકને લાગે છે — બાકી શરીરને પોતાને ખાતર તો તેનું અસ્તિત્વ મુદ્દા રહેતું નથી શરીર પ્રત્યે મનનું જૂનું દૃષ્ટિમિદુ મદનાઈને ખરું દૃષ્ટિમિદુ સ્થાપન થયાની નિશાની ઉપર જણાવેના અનુભવોની પ્રાપ્તિ છે

મન અને શરીર વચ્ચે ભેદ

શરીરની ક્રિયાઓ અને અનુભવો પ્રત્યે મન તુરંત પોતાનું દૃષ્ટિમિદુ ફેરવી નાખશે પ્રથમ તો પુરુષ શરીરમા છે એવી ભાવના હશે તેમાથી શારીરિક ક્રિયાઓનો તે સાક્ષી માન છે એવો અનુભવ થાય છે અને પછીથી રહેતે રહેતે પુરુષ તેમનો જાતા યાને દૃષ્ટ છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યાર પછી, શારીરિક ક્રિયાઓ અને અનુભવો પુરુષ પોતાના તરીકે સ્વીકારતો નથી પણ તેઓ તો પ્રકૃતિના જ ગુણોને આધીન છે અને ગુણોના જ કાર્ય પ્રતિકાર્યને લીધે ઉત્પન્ન

થાય છે એમ અનુભવે છે. ઉપર જે બેઠેનો અનુભવ વર્ણવ્યો તે એટલો તો સ્વાભાવિક અને એવો તો બિડો હોય છે કે શરીરનાં બૂખ, તરમ, દુઃખ, થાક, નિદ્રાસાદ વગેરે લાગણીઓ જાણે કાંઈ ખીજ માણસની લાગણીઓ હોય એ પ્રમાણે પુરુષ તેમને જુવે છે અને અનુભવે છે. એ લાગણીઓની તેને ખજર પડે છે કારણ કે દેહની અને પોતાની વચ્ચે માત્ર એક ઝીણો પારદર્શક પડદો જ આવી ગયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે દેહ અને મન વચ્ચેના બેઠેનો અનુભવ કરવો એ આત્મ-સંયમ મેળવવા માટે એક ઘણું જ અગત્યનું પગલું છે તેનાથી શરૂઆતમાં, તો મન સર્વ શારીરિક લાગણીઓને વશ થવા વગર, અને અંતે, તેમનાથી જગ પણ લેવાયા વગર, કેવળ અનાસક્ત રહીને તેમને જોઈ શકે છે, વિશદ જ્ઞાનવડે તેમને જાણી શકે છે. મનોમય પુરુષ એ પ્રમાણે શરીરનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, કારણ કે સત્ય - જ્ઞાનને ખંતપૂર્વક અમયમાં મૂકવાથી મુક્તિ મળે છે જ.

પુરુષનું આધિપત્ય

ઉપર, મનોમય પુરુષ એ પ્રકૃતિનો ઈશ્વર છે એવો સાક્ષાત્કાર સાધકને થાય છે અને પ્રકૃતિની પ્રત્યેક ક્રિયાને માટે તેની અનુમતિની જરૂર છે એમ પણ તેને જણાય છે. વળી, પ્રકૃતિની જૂની ટેવોને પુરુષે અસવ જે અનુમતિ આપી હોય છે તે પણ પાછી ખેચી લેવાની તેનામાં, અનુમંતા

તરીકે, સત્તા છે એવો અનુભવ પણ તેને થાય છે પુરુષની તપશક્તિને અનુસાર પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે પોતાની ક્રિયામાં ફેર કરે છે; યા તો તેમાંથી સમૂળગી અટકી જાય છે અવનત, એવો ફેરફાર એકદમ અમલમાં આવી જઈ શકતો નથી, કાગળ કે ભૂતકાળના પ્રકૃતિના કર્મોના આચ્છી પરિણામ તરીકે જૂની અનુમતિ ચાલુ રહે છે, એટલે જ્યાં સુધી એનો ક્ષય ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તે ચાલે છે. વળી, અભ્યાસના બગ ઉપર, તથા મૌલિક જરૂરિયાતનો જે ખ્યાલ પહેલા સાધકના મને બાધ્યો હોય છે તેના ઉપર ધજો આધાર ગ્રહે છે પરંતુ જે દેવ દૂર કરવાને સાધક પ્રયત્ન કરતો હોય તે શરીર, પ્રાણ અને મનનો સંબંધ જાળવી રાખવા માટે પ્રકૃતિએ જે મૌલિક અભ્યાસો - ખાલું, જિંઘલુ વગેરે - કેવળ આવશ્યક તરીકે સ્થાપન કર્યા છે તેમાંની નહિ હોય, અને જે તેને પુરુષ અનુમતિ નહિ આપે, તથા એ દેવને સ્વેચ્છાપૂર્વક વિલાસ નહિ કરવા દે, તો છેતરે એ દેવમા ફેર પડતો જાય છે ભૂખ અને તગસ જેની “દેવો”ને પણ ઓછી કરી નાંખાય, - કમેકમે તદ્દન બંધ પણ કરી શકાય જે પ્રમાણે ભૂખનરસનું છે તે પ્રમાણે “શેગ”ની દેવને પણ ઓછી કરીને છેતરે, અટકાવી તથા તદ્દન બંધ કરી શકાય વળી, શારીરિક બાધિઓને, પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને, અથવા તો કેવળ મનની તપશક્તિના પ્રયોગથી, દૂર કરવાની શક્તિ પણ ધણી વધે છે તે જ પ્રમાણે શારીરિક પ્રકૃતિમા લાના

અભ્યાસને લીધે, યાક, આયાસ, અશક્તિ વગેરેના જે ખ્યાલ હોય છે તેમાં પણ ધણો ફેર પડી જાય છે. અને શારીરિક અથવા માનસિક કાર્ય કરવાની શક્તિ, મુક્તિ, વેગ તથા સફળતા બમણી, ચારગણી અને દશગણી પણ વધારી શકાય છે.

ભૌતિક શાસ્ત્રોની અગ્રદ્વા અને યોગના અનુભવો

મઈ જોતા અભ્યાસનો આ ભાગ 'આત્મસિદ્ધિ' યોગનો ભાગ છે. 'પગંતુ અદિ' એને વિષે ઉલ્લેખ કરવાનું એક કારણ એ છે કે આત્મસિદ્ધિ યોગનો પાથો વાચનાગ્ના ખ્યાનમા આવે, અને બીજું કે ભૌતિકશાસ્ત્રોને લીધે જે કેટલાક જોડા ખ્યાલો પ્રચલિત થઈ ગયા છે તેમાં સુધારો થાય ભૌતિકશાસ્ત્રોની માન્યતા પ્રમાણે તો હમણા માનવના શરીર અને મન વચ્ચે જે સંબંધ છે તે બગાડ, યોગ્ય, અને કુદરતી છે, તેનાથી જુદો અથવા તો, વિરોધી સંબંધ હોય તો તે વિકૃત અને અસત્ય છે. આ તો જ્ઞાતિ છે, આત્મ-પ્રતારણા છે, ગાંડપણ છે—ધેણજ છે. પ્રકૃતિના ઉપર માનવની સત્તા વધારે જામે એવા હેતુથી ભૌતિકશાસ્ત્રો પ્રકૃતિની સામાન્ય જડ પ્રક્રિયાઓમાં ખતપૂર્વક અને સફળ-તાથી સુધારાઓ કરે છે ત્યારે ભૌતિકશાસ્ત્રો પોતે એ સ્થિતિરક્ષક સિદ્ધાંતનું અપૂર્ણપણું ઉલ્લેખન કરે છે એ કહેવાની જરૂર નથી અદિ' માત્ર એટલું ઉમેરવું યોગ્ય લાગે છે કે જે શારીરિક અને માનસિક ફેરફારને લીધે, — મન

અને શરીરના સંબંધમાં ફેફસાર થવાને પરિણામે — અતઃમા શુદ્ધિ અને સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે, જીવનમાં વધારે શુદ્ધ અને વિશદ આનંદનો વધારો થાય છે, અને મનની પોતાના ઉપર અને શરીરના ધર્મો ઉપર સચમ ગાંધવાની શક્તિ વધે છે તે ફેફસારને વિકૃત મ્હી શકાય નહિ, માયા કે ભ્રમ ગણી શકાય જ નહિ તેને આત્મવચના પણ ન કહેવાય કારણ કે તેની અસર પ્રત્યક્ષ અને સચોટ હોય છે પ્રકૃતિ પોતે તપશ્ચિત્તનો પ્રયોગ કરીને વ્યક્તિદ્વારા પ્રગતિ કરે છે તે પ્રગતિ પ્રકૃતિ તો કાઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ કર્યા વિના રહેવા નથી પરંતુ આ માનસિક અને શારીરિક પ્રગતિ કરવા માટે પ્રકૃતિ માનસની તપશ્ચિત્તને પોતાના હથિયાર તરીકે વાપરે છે, કારણ કે ક્રમેક્રમે પુરુષને પોતાના ઉપર સચેતન વિજય નેમરવા તરફ દોરવો એ પ્રકૃતિનો મુખ્ય હેતુ છે

એકાત્મી અને અકર્મ રહેવાની અગત્ય

અહિ ઉમેરવું જોઈએ કે જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં મન અને શરીરની પૂર્ણતા કેવળ ગૌણ સ્થાને જ હોય જ્ઞાનયોગમાં તો સાધકે સૌથી ત્વરિત, અથવા તો સૌથી સચોટ અને સાચા પ્રયત્નદ્વારા પ્રકૃતિમાયી ઉત્થાન કરવું જોઈએ અહિ આપણે જો માર્ગ દર્શાવીએ છીએ તે સૌથી વધારે ત્વરિત નહિ તો પણ કાર્યસાધકતામાં સૌથી વધારે સંપૂર્ણ તો છે જ શારીરિક પૂર્ણતાની ચર્ચામાં

સ્થૂંચ કાર્યો કરવા કે ન કરવાં એ પ્રશ્ન પણ જોએ થાય છે સામાન્ય રીતે યોગીએ કર્મમાથી જેમ બને તેમ નિવૃત્ત થવું જોઈએ એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. ખાસ કરીને અતિશય કાર્યો કરવામાં પ્રવૃત્ત ગણેવું અંતઃગાયરૂપ નીવડે છે, કાચુ કે તેથી બધી શક્તિઓ બાહ્ય પ્રત્યે ખેંચાઈ જાય છે—એ માન્યતા કેટલેક અંશે સાચી પણ છે. વળી સાધકના અંતઃકચ્છમાં મનોમય પુરુષ સાક્ષીભાવ ધાગ્યુ કરે છે ત્યારે તેની પ્રકૃતિમાં નીચવતા, શારીરિક નિષ્ક્રિયતા, સ્થિરતા અને એકાંત સેવનની વૃત્તિ ઉદય પામે છે. ત્યાં સુધી એ વૃત્તિમાં જડતા, અશક્તિ, અને કર્મ કરવાની નામગજ હોતી નથી ત્યાંસુધી,—અર્થાત્, એ વૃત્તિને લીધે તમેણુચ્છ ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી, તે લાલકારક છે કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ નહિ કરવાની શક્તિ તે આગસ, પ્રમદ અશક્તિ અને કર્મના તિરસ્કાર કરતા કે અકર્મની આસક્તિ કરતા જુદી જ શક્તિ છે એ શક્તિ પણ એક મહાન શક્તિ છે મનની ત્રિચાગ-શૂન્ય, નિમ્પદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ, કેવળ એકાંતમાં ગમે તેટલો સમય નીચવ રહેવાની શક્તિ, કોઈ પણ પ્રકારના ખસેલ વિનાની—અખડ—શાંતિ જાગવવાની શક્તિ શાન-યોગીને માટે જોટલી જડગની છે તેટલી જ કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ નહિ કરવાની શક્તિ પણ આવશ્યક છે જે માણુસ એ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવા રાજી નથી તે સર્વોત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે વાચક નથી એમ સમજવું વળી જે એ

અનરથા પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાને અશક્ત છે તે તેમની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી નથી એમ સમજવું

સ્થૂણ નિષ્કર્મની મર્યાદા : મિનાચાર

અહિ ખાસ ઉમેરવું જોઈએ કે એ પ્રમાણે નિષ્કર્મ રહેવાની શક્તિ સાધક કેગરે તો તે પૂરતું છે સ્થૂળ કર્મોથી તદ્દન વિમુખ થઈ જવું કાર્ષ અનિવાર્ય નથી, અને શારીરિક કે માનસિક કર્મોનો તિગ્સ્કાર, કે અણુગમે હોવો ઇષ્ટ પણ નથી જ્ઞાનની સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા ઇષ્ટના સાધકે કર્મની આસક્તિનો તથા અકર્મની આસક્તિનો પણ સરખો જ ત્યાગ કરવો ઘટે ખાસ કરીને શરીરની, પ્રાણની કે મનની અદ્ય જડતાની વૃત્તિ આવે તેનો સાધકે સલાળપૂર્વક ત્યાગ કરવાની સામ્યેતી રાખવી જરૂરની છે એ જડતાની વૃત્તિ પ્રકૃતિમા વધતી જથ્થાતી હોય તો સાધકે પુરુષની તપ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આગળ જતા એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મન અને શરીર બન્ને પુરુષના આદેશનો, તેના તામેદાર હથિયાર થઈને, અમલ કરે છે તે કર્મ કરતા તેમને નથી તો આસક્તિ થની કે નથી કાર્ષ ખાતર પડતો, તથા સામાન્ય કર્મ કરતા શક્તિની જે નિમ્ન, આતુર અને જ્વરિત સ્થિતિ થાય છે તેવી થવા વિના તે કાર્ષ કરી શકે છે તેવા લોકો પ્રાકૃતિક નથી પેકે પોતાનું કાર્ષ કરે છે — ઉદ્ધગ વિના પરિશ્રમ કે પ્રતિભાઈ

વિના : દેહમાં બદ્ધ હોય, અને પોતાની રુચૂલ પ્રકૃતિનો સ્વામી ન હોય ત્યાં સુધી ઉદ્દેગ, પરિશ્રમ અને પ્રતિ-કાર્યની લાગણી થતી એ પ્રાણની લાક્ષણિકતા છે. ઉપર જણાવેલી પૂર્ણતા આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યાર પછી કર્મ કરીએ કે ન કરીએ બધું સરખું હોય છે, કારણ કે તે બન્નેમાંથી એકેય આત્માની મુક્તિ ઉપર અસર કરી શકતું નથી, કે આત્માને પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસાથી દૂર-ઐહિક પદાર્થો પ્રત્યે દોરી શકતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ આત્માની ચેતનામા થયેલી સ્થિર સ્થિતિને નવી પરિસ્થિતિ પણ અસાધ્યમાન કરી શકતી નથી. પરંતુ એ સ્થિતિ યોગાભ્યાસમાં પ્રગતિ કરવાને પરિણામે મોડી પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી ગીતામાં મુક્તાદાર-વિદ્યારનો-એટલે કે મિતાચારનો- જે નિયમ આપ્યો છે તે સારામાં સારો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે અતિશય શારીરિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિ કરવી સારી નથી કારણ કે તેમ કરવાથી અતિશય શક્તિ બહાર ખેંચાઈ જાય છે અને તેથી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ ઉપર નુકશાન-કારક અસર થાય છે. તેજ પ્રમાણે બધું થોડું કામ કરવું એ પણ હીક નથી કારણકે તેથી જડતા વધવાનો સંભવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેને લીધે અકર્મની ટેવ અને આખરે કર્મ કરવાની અશક્તિ પણ આવી જાય છે; અને તે પાછળથી દૂર કરવી ઘણી જ મુશ્કેલ પડે છે. તો પણ કેવળ શાંતિના,

એકાંતના અને નિષ્કર્મના ગાથાઓ છંદ છે, અને સાધકે વખતોવખત તેમને મેગવ્યા કરવા જોઈએ. કારણ કે તેમ કરવાથી આત્માને પોતાની ગહનતાનાં ગંડાણમાં ડૂબકી મારવાની તક મળે છે જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને મારે અનિવાર્ય છે.

સ્થૂલ શરીર પર પ્રાણનો કાબુ

આ પ્રમાણે શરીરનાં બંધનોની ચર્ચા કરતાં આપણે પ્રાણશક્તિની ચર્ચામાં ઉતરવું જ પડે છે. વ્યવહાર પૂરતું, આપણા દેહમાં જે પ્રાણશક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તેને આપણે સ્થૂલ પ્રાણ કહીશું અને મનોમય ભૂમિકામાં કાર્ય કરનારી સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિથી આપણે તેને જુદી પાડીશું. આપણું જીવન બે પડવાળું છે : પ્રથમ માનસિક અને બીજું શારીરિક. હવે, એ બંનેમાં એક જ પ્રાણશક્તિ જુદે જુદે સ્વરૂપે કાર્ય કરે છે. તે પ્રાણશક્તિ સ્થૂલ દેહમાં શૂબ, તરસ, થાક, તંદુરસ્તી, વ્યાધિ, જોમ વગેરે સ્થૂલ દેહને લગતી પ્રાણની લાગણીઓ અને વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. માનવને દેહ કાંઈ પથ્થર કે ઇંટના જેવો નથી, પણ પ્રાણમય અને અત્રમય એવા બે કાષોનો બનેલો છે. અર્થાત્ એ બંનેના કાર્યનું પરિણામ તે તેનું જીવન છે. તો પણ સ્થૂલ પ્રાણ અને સ્થૂલ શરીર બંને એકબીજાથી તદ્દન જુદાં હોઈ જોમ જોમ મન શારીરિક અહંતામાંથી - દેહાધ્યાસમાંથી - પાછુ ફરે છે તેમ તેમ આપણને સ્થૂલ પ્રાણનો અનુભવ વધારેને વધારે

થતો જાય છે. રથૂલ દેહમાં આપણે એ પ્રાણુનાં જુદાં જુદાં કાર્યોને બગાડી જોઈ અને જાણી શકીએ છીએ, તથા તેના પર વધારે સંયમ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. અને છતાં દેહ જોડેના તાદાત્મ્યમાંથી છૂટા પડતાં રથૂલ પ્રાણુથી પણ આપણે મુક્ત થઈએ છીએ—જો કે રથૂલ પ્રાણુ આપણને રથૂલ દેહ કરતાં વધારે સુદમ અને આપણા અંતિમ સ્વરૂપની વધારે નજીક હોય એમ લાગે છે. દેહ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય તો રથૂલ પ્રાણુના ઉપર વિજય મેળવવાથી જ મળી શકે છે.

મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ

શરીર અને તેનાં કાર્યો પ્રત્યેની આસક્તિને છુટાથી શરીરના પ્રાણ ઉપરની આસક્તિ પણ જતી રહે છે. કારણ કે આપણે પોતે દેહ નથી એવી ખાત્રી થતાં તે એક કરણ માત્ર છે, એક વસ્તુ છે, એવો અનુભવ થાય છે. એટલે પ્રાણુશક્તિ જેમનામાં પ્રધાન છે તેવા મનુષ્યોમાં શારીરિક મૃત્યુના પ્રત્યે જે અણુગમાની વૃત્તિ હોય છે તે જ્ઞાનયોગના સાધકમાં નિર્જળ થઈને, આખરે નાશ પામી જાય છે. મૃત્યુના અણુગમાની એ વૃત્તિ જરૂર દૂર નાખી દેવી જોઈએ, અને તે પણ નિશ્ચયપણે મૃત્યુનો ભય, દેહના નાશનો અણુગમે એ પરમાત્માથી ઉત્ક્રાંતિ થવાનું માનવના ઉપર રહી ગયેલું કલંક છે. પાશવતાનું એ લાંછન તદ્દન જૂસી નાખ્યે જ છૂટકો છે.

પ્રકરણ ૮મું

ચિત્ત અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ

પ્રાણશક્તિનું સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કાર્ય

પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પ્રત્યે ઉત્થાન કરતા આત્માએ સઘળા શારીરિક બંધનોમાંથી મુક્ત થવું પડે છે એવું જ નહિ પરંતુ તેના પોતાના મનમાં અને સમગ્ર સૂક્ષ્મ દેહમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણશક્તિથી પણ તેણે જુદા પડવાની જરૂર છે એવો સાધક મનને પુરુષનો પ્રતિનિધિ બનાવી તેની પામે મોક્ષાવે છે કે હું પ્રાણશક્તિ નથી, પ્રાણશક્તિ પણ પુરુષ નથી, એ તો પ્રકૃતિનું ઘણાં કાર્યોમાનું માત્ર એક કાર્ય છે. પ્રાણના મુખ્ય ભર્મો ક્રિયા અને જતિ છે અર્થાત્ વ્યક્તિની બહાર આવી રહેના પદાર્થોને ગ્રાસ કરના માટે અને ગ્રાસ કરી તેમને પોતાનામાં ઘટાડના માટે પ્રાણશક્તિ તનપાવડ થઈ ગઈ છે વળી, જે પદાર્થો પ્રત્યે તે આસક્ત થાય છે

ચિત્ત એ ને મનના બધાનો માંથી મુક્તિ

અથવા તો જે પદાર્થો આપોઆપ તેની પાસે આવી પડે છે, તેમના પ્રત્યે સંતોષ, અસંતોષ, સુખ, દુઃખ, વગેરેની લાગણીઓ તે ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ પ્રાણશક્તિના કાર્યમાં આકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણનો નિયમ આપણને હમેશા દેખાઈ આવે છે આપણે જે ત્રણ ધર્મો—ક્રિયા, ગતિ, આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણ—ગણાવ્યા તે પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, કાગળ કે પ્રાણ સર્વત્ર છે પરંતુ આપણે મનોમય પ્રાણીઓ—માનવો—હોવાથી એ ધર્મોના કાર્યનું માનસિક મૂલ્ય જુદા જુદા મનની અવસ્થા પ્રમાણે જુદું જુદું અકાચ છે એ પ્રાણશક્તિના ધર્મો આપણા મનમાં કર્મનું, કામનાઓનું, રાગદ્વેષનું અને સુખદુઃખનું સ્વરૂપ હો છે આપણા પોતાનામાં પણ પ્રાણશક્તિ સમજે વ્યાપી રહી હોઈ આપણા સૂક્ષ્મ દેહના કાર્યોને ટકાવી ગમે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણી હિન્દ્રિયોના સંસ્કારોને સ્વીકારનાર મન તથા આવેશપ્રધાન ચિત્તને પણ તે ટકાવી રાખે છે વળી આપણી વિચારશક્તિમાં પણ પ્રાણ કાર્ય કરે છે હવે આ મધ્યમ સૂક્ષ્મદેહના કરણોમાં પ્રાણશક્તિનું મિશ્રણ થતું હોવાથી મન, ચિત્ત જુદી વગેરે કરણોના કાર્યમાં સદાજે ધર્મસંકરતા ઉત્પન્ન થાય છે, પરિમિતતા આવે છે અને તેઓ પોતાનો મૂળ ધર્મ ચૂકે છે આપણા આનંદ જીવનમાં જે અધાધુધી મચેલી આપણને જણાય છે તે બધી આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે છતાં એ બધી આતર જીવનની અધાધુધીમાંયે આપણને એક ધર્મ

સર્વોપરિ હોય એમ લાગે છે અને તે ધર્મ તે કામના ' અથવા 'મ્મજા' વિગટ રૂપે પ્રભુ જેમ પોતાના સ્વયમ આનંદને ખાતર સર્વ કર્મ, ગતિ તથા ઉપભોગ કરે છે તેજ પ્રમાણે વ્યક્તિ મોટે ભાગે કામના યાને છમ્મજાની તૃપ્તિ કરવા ખાતર કર્મ કરે છે ગતિ કરે છે, ઉપભોગ કરે છે અને સદન કરે છે એટલા માટે સૂક્ષ્મ દેહમાં માર્ગ મરી ગહેલી સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ આપણને કામનાપ્રધાન મન સ્વરૂપે જ પ્રથમ દેખા દે છે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે એ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ—અને તે કામનામય મન—ઉપર વિનય મેળવવો આવશ્યક છે

પ્રાણશક્તિ અને મનનું ખરૂં કાર્ય

કામના આપણા સર્વ કર્મોનો હેતુ સર્વ પ્રાપ્તિનું અને સર્વ સિદ્ધિઓનું ઉચ્ચાવન અને આપણા જીવનના સર્વ દુષ્ટોનું મૂક છે આપણું મન, ચિત્ત અને વિચારશક્તિ જો એ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિની દખનગીરીથી સ્વતંત્ર રહીને વર્તન કરી શકે અને જો પ્રાણશક્તિ પોતાનો ધર્મ સૂક્ષ્મ દેહના ઉપર ઠાપી બેસાડવાને બદલે સૂક્ષ્મ કચ્છોના નિયમને માન આપી તેને વશ વર્તે તો માનવજીવનના સર્વ વિક્ષેપોનું નિગકગણ ધણી સહેલાઈથી આપી જાય આપણામાં ગહેલી પ્રાણશક્તિનું ખરૂં કાર્ય તો આપણામાં રહેલ દિવ્ય તત્ત્વની આગા પ્રમાણે વર્તન કરવું એજ છે વળી અતરમાં નિરાજતો

અભિયાપ, ધૃષ્ટા, આશા, નિરાશા, ઉપકાર, વેર વગેરે જગતમાં ભજવાના છવનના નાટકમાં આવેશે અને હાલોની અદ્ભુત સીના ઉત્પન્ન થાય છે આ મુચવણને—આ જાગને—આપણે ‘આત્મા’ કહીએ છીએ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આપણે આત્મા, આપણે ચૈત્ય—પુરુષ યાને અતરાત્મા તો શુદ્ધ પ્રેમનુ, આનંદનુ અને સર્વ પદાર્થ પ્રાણી સાથે તથા પ્રભુ સાથે ન્યોતિર્મય એકતા ક્રમવાનુ એક ઉપયોગી સાધન છે માનવજાતિનો મોટો ભાગ તેને જાણતો નથી અને ધણા જ થોડા માણસોએ તેનો વિકાસ કર્યો છે એ ચૈત્ય—પુરુષ હમણા તો આપણે કામનામય પુરુષ જેને આપણે આત્મા તરીકે માની બેસીએ છીએ તેની તબે સંપૂર્ણ હકાર્થ ગયો છે આપણા ચિત્તમાં યાને હાલોની ઉત્પત્તિના સ્થાનમાં ચૈત્ય—પુરુષનુ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડવાને બદલે કામનામય મનનુ જ પ્રતિબિંબ પડે છે

બુદ્ધિ અથવા વિચારશક્તિનો મૂળ ધર્મ

વળી, વિચારશક્તિનો મૂળ ધર્મ એ છે કે તેણે જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં સહજ આનંદ લેવો, નિરીક્ષણ કરવું, સમજવું, તથા સમબુદ્ધિથી નિર્ણયો બાંધવા તે ઉપરાંત પોતાની આબુમાબુના દૃશ્ય તેમજ અદૃશ્ય—પરંતુ જે આખરે પ્રગટ તો થવાના છે તે—પદાર્થોમાંથી જે સંદેશાઓ અને જ્ઞાનના કિંગ્સો મળે તેમને જાગ્રત રહીને સ્વીકારવા એ પણ

ચિ ન જ ને મ ન નાં જ ધ નો માં થી મુ ક્તિ

તેનું એક કાર્ય છે. એ સદેશ્યો અને જ્ઞાનનાં કિરણો આપણી અંતઃજ્ઞાનની શક્તિમાંથી કે સનેહ હૃદયમાંથી આવે તો પણ એટલું તો નક્કી જ કે તે જધા મનથી પર જુમિકામાં છૂપાઈ રહેલી દૈવી-વાચ્યા તત્ત્વથી અંતઃક્રમમાં ઉતરી આવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે જુદી એ પ્રમાણે વર્તન કરી શકતી નથી. કારણ કે તે બ્રહ્મિયોમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણુ-શક્તિનાં જધનોમાં જકડાયેલી તથા લાજણીઓના તથા માત્રાસ્પર્શોના વિસંવાદોને આધીન હોઈ પોતાના પક્ષપાતી, બૌદ્ધિક વક્ષણો, પસંદગીઓ, જડતા, આવાસ અને વેગોથી ભર્યાદિત થાય છે. વિચારશક્તિમાં એ પક્ષપાત, પસંદગી, જડતા વગેરે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ કામનામય પુરુષ અથવા તો મુદ્ધમપ્રાણ જ હોય છે. ઉપનિષદમાં ખરૂં જ કહ્યું છે કે આપણું આખું મનોમય ચૈતન્ય પ્રાણુશક્તિના રેશાઓથી અને પ્રવાહોથી પરિવ્યાપ્ત છે; અને પ્રપત્ત કર્વે, પરિમિતતા લાવતી, મદ્ય હરવું અને નિષ્ફળ જવું, કામનાઓ ઉત્પન્ન કરવી અને દુઃખ સહેવું એ જધુ પ્રાણુશક્તિનું જ કાર્ય છે. એટલે પ્રાણુશક્તિની શુદ્ધિ કર્યા વિના આપણે શુદ્ધ સનાતન આત્માને જાણી કે પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી

અહંતાનું મૂળ

ખરૂં છે કે આ જધી અવ્યવસ્થાનું મૂળ “અહં”શુદ્ધિ છે, અને એ અહંતાનું ધ્યાન મનમાં છે. પરંતુ મનોમય કાષમાં

જે અદંતા જણાય છે તેનું મૂળ તો આપણી અવચેતનામાં રહેલું છે. અર્થાત્ મનથી નીચે જે ચેતના ઢંકાયેલી છે તેમાં જે અદંતા ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તેનું જ પ્રતિનિધિ મનમાં પડે છે પદાર્થોમાં અને જીવનમાં સઘળે વ્યાપી રહેલો આત્મા જડ પથ્થરમાં કિંવા વનસ્પતિમાં મૂકો હોય છે, - પરંતુ જ્યારે તે મનોમય શ્રુમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે વાચાનો ઉપયોગ કરે છે અને સચેતન થાય છે, જતાં મનોમય કોષ કંઈ તેનો ઉત્પાદક નથી. એ ક્રમવિકાસમાં યાને ઉત્ક્રાન્તિમાં, ઉચ્ચ જીવન પ્રત્યે ઉત્થાન કરી રહેલા આત્માને અદંતાના બંધનમાં પડેલી પ્રાણશક્તિની મજબૂત ગાંઠ ઘણી જ નડે છે. કારણ કે ભુદ્ધિ, હ્રદય વગેરે સૂક્ષ્મ કરણો પોતાનાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ પારખી કાઢી તેને દૂર કરવાને રાજપ્રયત્નથી તત્પર અને છે તોપણ પ્રાણશક્તિ પોતાની ગાંઠ દીલી કરવા સાફ ના પાડે છે. મતલબ કે, એ કરણોમાં વાપેલી પ્રાણશક્તિ પાશવતાનો અશ હોવાથી તેમનાં જ્ઞાનને સક્રિય કરે છે તથા છેતરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ પ્રમાણે પોતે ના પાડીને તેમની તપઃશક્તિને પણ કુટિત કરે છે

સાક્ષીત્વવાળો મનોમય પુરુષ : તેનું મહત્ત્વ

તેટલા મટે મનોમય પુરુષ પોતે કામનામય મનથી વિખૂટા પડીને તેની જોડે એકના કરવી જોઈએ નહિ. તેણે તો કહેવું જોઈએ કે “આ મહેનત કરી બાથોડીઆં મારનાર, દુઃખ

ચિત્ત અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ

સહન કરનાર તથા આનંદ પામનાર, પ્રેમ અને તિરસ્કાર અનુભવનાર, આશાનિરાશાનું રમકડું, ક્રોધ અને બપનો ભોગ તથા પ્રાણશક્તિ અને લાગણીઓના આવેગોને વશ વર્તનાર પશ્વશ પ્રાણી તે હું નથી; એ બધું તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારપ્રધાન મનમાં અને ચિત્તમાં કાર્ય કરતી પ્રકૃતિનું પગિણામ છે ” એ પ્રમાણે કરવાથી મન પોતે આવેશો, લાગણીઓ વગેરેમાંથી પાછું ફરે છે, અને પોતે સાક્ષીરૂપે સર્વ ક્રિયાઓને જુવે છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સતત અભ્યાસ કરવાથી અંતરમાં પાછા બે વિભાગો પડી જાય છે એક બાજુ ચિત્તમાં પ્રકૃતિની જૂની ટેવ પ્રમાણે લાગણીઓ, આવેશો વગેરે આવ્યા કરે છે, અને બીજી બાજુ તે સર્વ ક્રિયાઓથી તટસ્થ રહીને જોનાર સાક્ષીરૂપે મનોમય પુરુષ પશુ હોય છે. તે સર્વ ક્રિયાઓને જુએ છે, તેમનો અભ્યાસ કરે છે તથા તેમને બગાડ સમજે છે છતાં પોતે તેમનાથી તદ્દન નિર્લેપ ગ્રહે છે મનોમય-પુરુષ જાણે મનની રંગભૂમિ ઉપર પોતાનાથી જુદી વ્યક્તિઓની ક્રિયા અને તેમનો નાટક થઇ ગયો હોય નહિ તેમ તેમને જુવે છે. શરૂઆતમાં તે નાટકમાં પોતે ધણો રસ લે છે એટલું જ નહિ પરંતુ જૂની ટેવ પ્રમાણે ઘડીઘડીમા પોતે તે નાટકના પ્રયોગ જોડે એકતા કરવા પશુ મડી જાય છે. પરંતુ ત્યાર પછી રહેતેરહેતે તે સંપૂર્ણ શાંતિથી અને નિર્લેપપણે એ નાટકને જોઇ શકે છે, અને હવે તે પોતે પોતાની નીરવ

ચેતનાના અનંત આનંદને અનુભવે છે. પહેલાંના કલ્પિત આનંદ અને અસત્ય દુઃખોનું મિથ્યાત્વ જોતાં તેને પોતાના ચિત્તમાં ચાલી રહેલા નાટકમાં સુખદુઃખ બોગવનાર અજ્ઞાન બાળકના પ્રત્યે હાસ્ય આવ્યા વિના રહેતું નથી। મનોમય-પુરુષ કેવળ સાક્ષીરૂપે એ નાટકનો દૃષ્ટા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પોતે એ નાટકનો સૂત્રધાર હોઈ પોતાની અનુભવતિથી તે નાટકને ચાલવા દેવાની, અગર તો, બંધ કરવાની, શક્તિ પણ તે ધરાવે છે એમ પણ તે અનુભવે છે. જ્યારે એ કાર્યોમાંથી પુરુષ પોતાની અનુભવિતા પાછી ખેંચી લે ત્યારે એક નવો જ અનુભવ સાધકને થાય છે. તેનું ચિત્ત સામાન્ય રીતે શુદ્ધ અને પ્રતિકાર્ય વિનાનું થઈ રહે છે, અને આવેશો, લાગણીઓ વગેરે તેમાં આવે છે તો પણ અંતરમાંથી ઉત્પન્ન થવાને બદલે બાહ્ય બદારથી આવના સંસ્કાર હોય એવું લાગે છે. ચિત્ત એ બદારના સંસ્કારો પ્રત્યે શરૂઆતમાં પ્રતિકાર્ય કરે છે ખરું તથાપિ એ બાહ્ય સ્પર્શો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરવાની ટેવ પણ ધીમેધીમે ધસાઈ જાય છે, અને ક્રમેક્રમે સર્વ આવેશોના દમવાઓથી ચિત્ત મુક્ત થઈ જાય છે, આશા અને ભય, દર્શ અને રોક, રાગ ને દ્વેષ, આકર્ષણ તથા નિરસ્કાર, સતેષ, અસતેષ, ઉત્સાહ, નિરાશા, ઉદ્વેગ, ધૃષ્ટા, ચગમ વગેરે સર્વ આવેશો અને લાગણીઓ આપણા મુક્ત થયેલ અંતઃગતમાંથી છૂટી જાય છે.

ચિત્તના શમન પછી કરણોનું રૂપાંતર

એ પ્રમાણે ચિત્તના આવેશોનું સંપૂર્ણ શમન થઈ ગયા પછી તેમનું સ્થાન કઈ વસ્તુ લે છે? એ પ્રશ્નના જુદા જુદા ઉત્તરો છે. જો આપણે ઇચ્છીએ તો તે સ્થાને સંપૂર્ણ સ્થિરતા, મૌન યાને નીરવતા અને ઉદાસીનતાને સ્થાપન કરી શકીએ. સામાન્ય રીતે ચૈત્ય-પુરુષને એ અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે તો પણ આપણી સાધના માટે એ સ્થિતિને આપણે અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે સ્વીકારી નથી. અર્થાત્ પુરુષ પ્રભુ, અથવા તો સ્વરાટ્, થાય છે અને પોતાની તપઃશક્તિનો તે પ્રયોગ કરે છે. ચૈત્ય-પુરુષના સત્ય ભોગને યા તો આનંદને, અસદ્ ભોગવૃત્તિને ઠેકાણે સ્થાપન કરવો જોઈએ. એ તપઃશક્તિ પુરુષની છે. પુરુષ તપઃશક્તિ વાપરે છે, — તેનો અમલ પ્રકૃતિ કરે છે. આપણી અપૂર્ણ પ્રકૃતિમાં કામના અને વાસના, આવેશ અને ઈચ્છા રૂપે જે બધું હતું તેનું રૂપાંતર થઈને તે સ્થાને શુદ્ધ જ્ઞાન અને ગાદ પ્રેમ, આનંદ અને અદ્વૈત સ્થાપન થાય છે. આપણુ કામનામય મન જે સ્થાન ખાલી કરીને જતું રહે છે તેને સ્થાને આપણે અંતરાત્મા આવીને જિગજે છે. આપણી લાગણીઓના વિશુદ્ધ થયેલા ખાલી પાત્રમાં — ચિત્તમાં — મધુરતા અને કૃપાશના મિશ્રણવાળા આવેશોને બદલે દિવ્ય પ્રેમ અને આનંદનો સોમરસ ટંકાટંક લરાય છે. આવેશો —

કલ્યાણ અને શુભ કરવાના આવેશો સુધ્ધા — પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિને ખોટી રીતે રજુ કરે છે આપણામા જે દયાની લાગણી છે તેમાએ સ્થૂલ ધૃણાની અશુદ્ધિ ગંહી ગમેરી હોય છે. આપણે દયા ખતાવીએ છીએ તેનું કાગણ વસ્તુતઃ એ જ હોય છે કે આપણા હૃદયમા ખીજઓના દુઃખ આપણે સહન કરી શકતા નથી એવી નિર્નળ દયાની લાગણીનો પણ ત્યાગ કરીને તેને ખદલે આપણે દિવ્ય અનુકંપા સ્થાપન કરવી જોઈએ. એ દિવ્ય અનુકંપા સર્વ વસ્તુઓને જોશે, તેમને સ્વીકારશે, ખીજઓનો ભાગ પણ તે ઉઠાવશે, તથા ખીજઓનું દુઃખ મટાડવાને અને તેમને સહાય કરવાને નિશ્ચયિત તે તરફ રહેશે, તો પણ તે દુનિયા ના દુઃખો પ્રત્યે અહંતાપ્રધાન વૃત્તિથી ખળવો કરીને, અથવા તો સર્વ પદાર્થોના આદિ કારણને, કે વિશ્વની બ્યવસ્થાને દોષ દઈને, નહિ પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક અને પ્રભુના હથિયાર તરીકે તેનો આરિભાવ કરવા માટે જ દયા ખતારશે. જે પ્રમાણે નિર્નળ દયાનો ત્યાગ કરવાને આગળ કહેવામા આવ્યું તે જ પ્રમાણે કામનાપ્રધાન અને વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાને ઝખના કરનાર, તથા આનંદમા ક્ષોભ લાવનાર અને દુઃખમા હાલી જનાર, પ્રેમનો પણ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ એના પ્રેમને મદ્યે આપણે શાત, સમ અને સર્વ-ગ્રાહી, મુક્ત પ્રેમભાવ સ્થાપન કરવો જોઈએ, — એ પ્રેમ-ભાવ ખાલ સજોગોથી સ્વતન્ત્ર હોય છે એટલું જ નહિ

ચિત્ત અને મનનાં બંધનો માથી મુક્તિ

પરંતુ પોતાના પ્રેમપાત્ર તરફથી કેઈ પણ જાતના બદલાથી કે બદલાના અભાવથી લેશ માત્ર પણ વિકાર પામતો નથી. એ પ્રમાણે આત્માનાં કરણોની સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યે આપણે નવું વળણ સ્થાપન કરીશું. એ સર્વ કરણોની પૂર્ણતાનો સંપૂર્ણ વિચાર આપણે આત્મસિદ્ધિના વિષયમાં કરીશું.

ખરી સમતા

નિષ્કર્મ સ્થિતિ અને કર્મપ્રગયણતાનો પ્રશ્ન આપણે આગળ ચર્ચા ગયા છીએ. તે પ્રમાણે ચિત્તમાં એક બાજુ શાંતિ અને ઉદાસીનતા તથા બીજી બાજુ સક્રિય આનંદ અને ક્રિયાત્મક પ્રેમનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચવા જેવો છે સમતા પામે છે, — નહિ કે ઉદાસીનતા : ક્રિયામાં ગહેલા આનંદ તથા પ્રેમને આપણે સમત્વના પાયા ઉપર ગ્રહીને જ પ્રાપ્ત કરવાના છે, ઉદાસીનતાવડે નહિ. તિનિદ્રા અર્થાત્ સહન કરી લેવાની શક્તિ, નિષ્પક્ષપાતી ઉદાસીનતા અને શાંત સમર્પણ વગેરેની મદદથી સુખ અને દુઃખની લાગણી થયા વિના, સમતાપૂર્વક, આપણે હર્ષશોકના કાગણોથી પણ થઈ શકીએ. પરંતુ એ સ્થિતિ હજી ખરી સમતા નથી. એ તો માત્ર ખરી સમતાની સ્થાપના માટેની પ્રાથમિક ભૂમિકા હોઈ જ્યાં સુધી એ સમતા પ્રેમ અને આનંદનું વારાત્મક સ્વરૂપ મારણુ કરે નહિ ત્યાં લગી તે પૂર્ણ થઈ મનાય જ નહિ. ઈન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારોને વશ વર્તનાર મનને સૌન્દર્યસાર

પરમાત્માનો સમાન રસ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, હૃદયમાં તેમજ અન્યત્ર સર્વ સ્થળે સમાન પ્રેમ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેનામાં આવરી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ સુદૃઢ પ્રાણમાંયે એ રસ, પ્રેમ અને આનંદ વ્યાપી જવો જોઈએ પરંતુ એની ભાવાત્મક પૂર્ણતા તો મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ આવે છે જ્ઞાનયોગમાં તો આપણે પ્રાથમિક હિંદેશ કામનામય મન તથા આવેશ અને વિકાગમય ચિત્તમાંથી વિરક્ત થઈને જે મોક્ષ મળે છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો છે

વિચારમાંથી કામનાઓને બાતલ કરવી

વળી, કામનામય મનને વિચાર કરવાના કરણમાંથી આપણે બાતલ કરવું જોઈએ તેમ કરવાનો સાગમાં સારો ઉપાય એ છે કે પુરુષે પોતે અભિપ્રાય, વિચાર વગેરેથી અનગ થઈ જવું એ પ્રમાણે કેવી રીતે કરવું તે આપણે પૂર્ણ શુદ્ધિના વિષયની ચર્ચા વખતે જોયું પણ હતું જ્ઞાન પ્રાપ્તિની જે જે સાધનાઓ અત્યાર સુધીમાં આપણે વર્ણવી તે બધી ખરૂં જોતા તો શુદ્ધિ અને મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની જ પદ્ધતિઓ છે એ શુદ્ધિ અને મુક્તિને લીધે જ અતિ આત્મ-સાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે તેમ ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતા આત્મસાક્ષાત્કારને લીધે એ શુદ્ધિ અને મુક્તિમાં પણ વધારો થતો જાય છે અત્યાર સુધી બીજા કાણોની માન્યતા જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે તેનો જ ઉપયોગ કરીને આપણે

વિચારશક્તિથી પણ અન્ય ચર્ચ શકીએ છીએ વિચારશક્તિને પહેલાં તે શરીર, પ્રાણ અને મનની જોડેની એકતાનો નાશ કરવા માટે પુરુષ વાપરે છે, પરંતુ તેના એ હેતુ સરતા જ તે વિચારશક્તિના સામો અર્થ કહે છે, “હું આ વિચારશક્તિ પણ નથી વિચાર કે વિચારક નથી તેમ તત્ત્વવેત્તા એ નથી આ બધા વિચારો, અભિપ્રાયો, તરંગો, તર્કો, અનુમાનો, શુદ્ધિના પ્રયાસો, તેની પસંદગીઓ, સસયો, દૃઢપ્રત્યક્ષી મતભ્યો તથા બીજાના દોષ કાઢવાની ટેવ એ કાંઈ હું નથી એ બધું તો પ્રકૃતિમા આવી રહેલું પ્રકૃતિનું જ કાર્ય છે” આ પ્રમાણે કરવાથી વિચાર તથા તપશક્તિનો ઉપયોગ કરનાર મન યાને વિચારશક્તિ અને, સક્ષીરૂપે તટસ્થ રહેનાર મન યાને અતઃકંથુ એ બન્ને વચ્ચે ભેદ પડે છે પુરુષ તો કેવળ સાક્ષીરૂપ જ બની રહે છે તે પોતાના મનમા કાર્ય કરી રહેના વિચારોને તથા તેના નિષ્ક્રિયને નિહાળે છે ખરે, પણ તે તેમનાથી વિખૂટો રહીને તટસ્થતાથી જ નિહાળે છે એ પ્રમાણે અતઃકંથુની ક્રિયા ચાલતી હોય છે તેના પ્રત્યેથી તે પોતાની અનુભૂતિ પાછી ખેંચી લઈ પોતાના સ્વામીત્વનો ઉપયોગ કરે છે, એટલે પરિણામે ચિત્ત અને મનની ક્રિયાઓ તથા શુદ્ધિનું કાર્ય વગેરે બંધ પડે છે, અને તે પુરુષ પોતે વિચારશક્તિના બંધનમાંથી છૂટો થઈ સંપૂર્ણ શાંતિ ભોગવવાને શક્તિમાન થાય છે

શક્તિનો ઉપયોગ અને વિજ્ઞાનની જાગૃતિ

પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તો પુરુષે પોતાની પ્રકૃતિના ધંધર તરીકે પોતાનું કાર્ય ફરીથી પોતાના હાથમાં લેવું જોઈએ. વિજ્ઞાન જાગૃત થતા પહેલાં તો તેણે સંપૂર્ણ નીરવતા, કેવળ શાંતિ સેવવાની જરૂર છે. આત્માને આપણે એવા મૌનમાં, એવી શાંતિમાં જ જોઈ શકીશું, નહિ કે વિચારોમાં! મતલબ કે, તે સ્થિતિમાં આત્માનું આપણને જ્ઞાન થશે, ખાલી વિચારો જ માત્ર તે નહિ આપે. એમ કરતાં આખરે મનો-મય-પુરુષમાંથી મનના મૂળ પ્રત્યે આપણી મતિ થશે. પરંતુ આ મુક્તિ મેળવવા માટે પણ સાધકે છેવટની મુક્તિ સંપાદન કરવી જોઈએ, અને તેને માટે અંતઃકરણમાં યાને સૂક્ષ્મ દેહમાં લપાઈ રહેલી અહંતાની જાવનામાંથી બિલકુલ છૂટવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૯ મું

અહંતામાંથી છૂટકારો

અહંતાનું અંતિમ સત્ય

પોતાની પ્રગતિશીલ ઉત્ક્રાંતિમાં ચિન્મય અહંતાની ઉત્પત્તિ એ વિરાટ - જીવનનો સૌથી પ્રથમ અને મહાન ઉદ્યોગ છે અને અહની માંડને છોડવી એ દ્વિતીય જીવનનો આસ્વાદ લેવાની એક માત્ર શરત છે. આ બેવડી ક્રિયાને સાધારણ રીતે “પતન” અને “પુનરુદ્ધાર” તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. ધર્મ અને મીમાંસાના મતભેદ અનુસાર અહંતાની ઉત્પત્તિ અને તેમાંથી થતી મુક્તિને જુદી જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. જુદા જુદા વિચારભેદોમાં બે પ્રકાર મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. તેમાંના એકને આપણે “વ્યવહાર,” અર્થાત્ ઉપયોગિતાના પૂજક, એવું નામ આપી શકીએ. તેઓ માનસિક, શારીરિક કે ગ્રાહ્યની અહંતાને,

વ્યક્તિમાં કે સમષ્ટિમાં, સંપૂર્ણ રીતે સતોષવામાં જ જિંદગીને
અનિમ આદર્શ માને છે, અને તેઓ એથી વધુ ઉચ્ચ
આદર્શ સ્વીકારતા નથી બીજા મતને આપણે ‘ધાર્મિક,’
અર્થાત્ આધ્યાત્મિક,—અને ધાર્મિક કહી શકીએ. તેઓ
આત્માના, અથવા તો જીવનના કાર્મિક પણ ઉપાયે અતિમ
તત્ત્વના કલ્પાણને અર્થે અહંતાને જીતવી એ કેવળ આવશ્યક
ગણે છે. જે પ્રમાણે ઉપર આપણે જે મત જણાવ્યા તે
પ્રમાણે અહંતા પ્રત્યે પણ જે ભુલું ભુલું દર્શિષિદુઓ હોઈ
શકે. ઐદિક સુખવાદ,—અથવા જડવાદ,—પ્રમાણે પણ
દેહના અને મનના મૃત્યુ સાથે મગણ પામનાર માનસિક
અહંતા આપણા મનનો એક જમ માત્ર છે એમ મનાય છે
એ વિચારના અને એ નીતિના પાયામાં સિદ્ધાંત એ હોય
છે કે સનાતન પ્રકૃતિ સમસ્ત માનવજાતિમાં કાર્ય કરી રહેલી
છે. એટલે વ્યક્તિની અંગત સાર્થકતાને નહિ પરંતુ સમસ્ત
માનવજાતિની સાર્થકતાને તે જીવનના—વ્યવહારના—નિયામક
તરીકે સ્વીકારે છે. બીજો વાદ પ્રાણુશક્તિ તરફ પક્ષપાતી
છે, એ વાદ તો સચેતન અહંતાને ભાવી શક્તિના પ્રતિનિધિ
અને પ્રકૃતિના ઉત્તમોત્તમ પરિપાક તરફ ગણીને તેની
મહત્તાની રજૂતિ કરવામાં અને તેના સતોષની પાછળ જ
મંજા રહેવામાં જિંદગીને અતિમ આદર્શ માને છે આ
રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની ભુદી ભુદી પદ્ધતિઓ, અને
માર્ગો વચ્ચે—ભુદા ભુદા દર્શનોમાં,—માનવમાં રહેલા

અંતિમ તત્ત્વને વિશે ધણો મનભેદ પડે છે. જૌદ્ધમનવાદીઓ આત્મામાં, અહંતામાં કે વિરાટ-પરાત્પર એવા કોઈ પણ તત્ત્વમાં માનના નથી; ત્યારે અદ્વૈતવાદીઓ વ્યક્તિમાં રહેલા જીવાત્માને જ સ્વદેહસ્વરૂપ માનીને માયારૂપ વૈયક્તિક જીવનનો ત્યાગ કરવામાં જ મોક્ષ રહેલો છે એવું કહે છે. ખીજા કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ વિરાટ પુરુષમાં અનેકતા વ્યક્ત કરવાના પાયા તરીકે, અથવા તેા વિરાટથી ગૌણ, જનાં જુદી અને જડરી, વ્યક્તિ તરીકે, જીવાત્મા સનાતન છે એવું સ્વીકારે છે.

અહંતાથી પર રહેલું તત્ત્વ

ઉપર જણાવેલા જુદા જુદા અને વિરોધી અભિપ્રાયો-માંથી સત્યના શોધક સાધકે પોતાના જીવન માટે કયું સત્ય પેતે સ્વીકારે છે તેના નિશ્ચય કરવો અર્થાત્ તે પોતે “જ્ઞાન” શાને કહે છે તેના નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે, કારણ કે યોગનો અંતિમ હેતુ અને તેનું સ્થાન એ નિર્ણયના ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનયોગમાં અસ્તિત્વની ખરી તાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શોધ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ચૈતન્યની સત્ત્વ ભૂમિકા તથા સર્વ વસ્તુઓનો અન્યોન્ય વાસ્તવિક સંબંધ જાણી લાઇ અજ્ઞાન, પાપ, ક્રોધ વગેરેથી મુક્ત થઇ, પરાત્પર પરબ્રહ્મમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરવું અને તેને અનંતની સાથે સંવાદિ બનાવવું એ જ્ઞાનયોગનો

અતિમ હેતુ છે માનવની શુદ્ધ અહતાને સંતોષનામા દાષ એવી દિવ્યતાની ધનિશ્રી, કિંવા દૈવી પરાકાષ્ટા, કે મુક્તિ હોષ શકે નહિ એ તો નિર્વિવાદ છે અહતાપ્રધાન વૃત્તિ માથી વ્યક્તિની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે જ નૈતિક પ્રગતિ અને ઉન્નતિ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ શાંતિ, શુદ્ધિ અને આનંદ પણ ત્યારે જ મળે છે અર્થાત્ જેમ જેમ આપણે અહતાના બધેનામાથી મુક્ત થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે વિશાળતર જીવન, મહત્તર અસ્તિત્વ અને ઉચ્ચતર ચેતનાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ એવું અનુભવથી જણાય છે એટલે બપહાઈમા બપહાઈ દર્શન પણ અહતાને સંતોષવાનો જે આદર્શ સ્વીકારે છે તે, — એટલે કે, વ્યક્તિની પૂર્ણતા, તેની સાર્થકતા અને તેની વૃદ્ધિ, — પણ અહતાને સંતોષવાથી નહિ પરંતુ અહતાથી પર રહેલ કોઈ ઉચ્ચતર તત્ત્વમા ઉત્થાન કરવાથી જ સારામા સારી રીતે સાધી શકાય છે

વ્યક્તિત્વ અને સમષ્ટિ બન્નેથી પર તત્ત્વ

માનવજાતિની પ્રગતિ અને સુખને માટે અહતાને ગૌણ ગણવાનો જે વિચાર અત્યારની દુનિયાના વિચારોમા અને નીતિની પદ્ધતિઓમા અઘરથાન ભોગવે છે તે પણ એ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ લાવી શકે તેમ નથી માનવજાતની પ્રગતિ ફરતાફરતી જાયડીઓની લાખી હાર જેવી છે, અને

માનવઆત્માને તેમાં નિશ્ચયાત્મકતા અગર નક્કર જમીન દેખાતી નથી. વળી, સમગ્ર માનવજાતિની ચેતના પણ કાંઈ વ્યક્તિની ચેતના કરતાં વધારે સ્થાયી, વધારે શાંતિપ્રદ, આનંદમય અને મુક્તિપ્રદ હોતી નથી. તે તો ઉલટી વધારે પીડિત, અશાંત અને તમાચ્છાદિત હોય છે. માનવને તેના જીવનમાં જ્ઞાન, શાંતિ, મુક્તિ અને ચૈતન્યની ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થવાની હોય તો એટલું તો નક્કી જ છે કે તે વ્યક્તિથી અને સમષ્ટિથી પર એવી કોઈ ભૂમિકામાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વળી, માનવમાં પોતાની અહંતાની આહુતિ આપી સમસ્ત માનવજાતિની સેવા કરવાનો જે બળવાન અને વેગપૂર્ણ જીવસૈા પ્રગટે છે તેનું મૂળ પણ અહંતાની કે માનવજાતિની ચેતનામાં નથી, પરંતુ એ જન્મેથી પર રહેલા કોઈ આધ્યાત્મિક, ગહન, તત્ત્વનું તે પરિણામ છે. આપણે એ પરાતપર આદિની શોધ કરવાની છે એ અનંત, પરાતપર સત્ ચૈતન્યમાં સમષ્ટિની અને વ્યક્તિની અહંતાનો આદિર્ભાવ કેવળ ગૌણ છે.

બ્યવહારમાં જે પ્રેરણાઓ અસરકારક નીવડે છે તેમની પાછળ કાંઈક ને કાંઈક સત્ય કાર્ય કરી રહેલું હોય છે જેનો અન્ય - વ્યાવર્તિક આધ્યાત્મવાદ અસ્વીકાર કરે, ઇન્કાર કરે, યા તો તેને ઉતારી પાડે એ બનવાજોગ છે, પરંતુ એનું પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર હોય છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્ને

પરાતપર જિર્ણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ છે એટલે તેમની પૂર્ણતાને પણ પરમ અનંત સત્ - તામા માધક વાસ્તવિક સ્થાન હોવું જોઈએ — પ્રભુની સર્વસનામા તેનો પણ કાંઈ ઉચ્ચ હેતુ સમાયલો હોવો જોઈએ — પ્રભુના અનંત જ્ઞાનદમા એ સૂરની મિતારટ પણ જરૂરની હોવી જોઈએ — અર્થાત્ વ્યક્તિ અને વિગટ એ કાંઈ નકામા ઉત્પન્ન થતાં નથી એ બે ગૌણ ચેતનાઓની સાર્થકતા યાને વ્યક્તિની તથા માનવજાતિની પૂર્ણતા અને સનોપ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પરાતપર વિરાગ અને વ્યાપક જિર્ણ ચૈતનાના તેઓ આવિર્ભાવ છે તેને આપણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ હવે આ સંજ્ઞે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે વ્યક્તિને અથવા તો માનવજાતિને અહતારથી પણ થતાનો માગ તૈયાર કરી આપી તેમના સત્ય સ્વરૂપનું તેમને દર્શન કરાવવું તથા તેમાં જીવન ગાળતા શીખવવું એના કમતા માનવજાતિની વધારે મોની સેના અને તેની પ્રગતિનો વધારે સગીન પાવો હોઈ શકે જ નહિ એ પ્રયત્ન કરવામા પણ સનાતન આત્માની શોધ પ્રત્યક્ષ જ સિદ્ધિ મળે છે આધુનિક વિચારો અને આદર્શવાદ પરોપકારવૃત્તિવાળો સમાજની ઉત્થિતિનો આદર્શ આપણી સમક્ષ મૂકે છે તેની સિદ્ધિ માટે પણ પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિની ધીમી ગતિમા મર્યાદિત ન રહેતા સનાતન પરાતપરની શોધ કરવી એ જ સારામા સારો ઇનાજ છે

અકુંતાનો ખરો પાયો જીવાત્મભાવ

જ્ઞાનયોગની સાધના કરનારે આધ્યાત્મિક દર્શનના અને ધર્મોના જ ચીથામા નવો આદર્શ અને નવીન ધ્યેય પોતાની નજર આગળ ગણીને જવાનું છે એમ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે પરંતુ તેણે એ માર્ગમાં ક્યા સુધી આગળ જવું એ પ્રશ્ન બાકી રહે છે અત્યાર સુધી આપણે જે વિચાર કર્યો તેમાં શરીર, પ્રાણ અને મનને વળગી રહેલી અહતતાનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે એવું આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોયું અદના એ બધાને વળગીને કહે છે, “હું અમુક શરીર, પ્રાણ અથવા મન, છું” સાધકે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે આપણે “હું કર્તા છું” એવા કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ પોતે જ સર્વ કર્મોનો કર્તા છે એ સત્ય સ્વીકારીને તેની તપ શક્તિ જ પ્રકૃતિ રૂપે આપણામાં કાર્ય કરી રહી છે એમ અનુભવવું જોઈએ એ અનુભવ કર્મયોગનું પણ પ્રથમ પગથીકે ગણાય હવે જ્ઞાનયોગમાં આપણે તેનાથી પણ આગળ જઈને આપણા કર્મો અને આપણા આવિર્ભાવ કરવાના સાધનો પણ આપણો આત્મા નથી એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થશે કે હવે બાકી શું રહે છે? શરૂઆતમાં તો એ મધી અહતતાઓના પાયારૂપ એક સામાન્ય “અહ” બાકી રહે છે તે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર “હું આ છું” એમ માની આસક્ત થતો નથી, અથવા તો સમષ્ટિ માથે એકતા કરીને તેના ઉપર પણ તે આસક્ત રહેતો નથી

પરંતુ, બાકી રહેલી એ સામાન્ય અહંતા પોતે પરિમિત છે અને શારીરિક, પ્રાણમય અને માનસિક ક્રિયાઓ તેના પરિમિત સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું અનુભવે છે. તે પોતે તો એ બધી ક્રિયાઓથી ભિન્ન છે એવો અનુભવ કરે છે,—બીજા પદાર્થો જોડે તે એકતા કરી શકતો નથી. અત્યાર સુધી જે બીજી પરિમિત અહંતાઓ પોતાનામાં હતી તે બધી પ્રકૃતિની લીલા ઉપર આધાર રાખનાર હતી એવી સાધકને પ્રતીતિ થાય છે; પરંતુ હમણાં જે સામાન્ય અહંતા જણાવી તે પુરુષના ઉપર આધાર રાખતી હોય પ્રકૃતિની લીલાની પાછળ ગહેવા મનોમય પુરુષમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, “હું શરીર, પ્રાણ અથવા મન છું” એવો ભાવ તે ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરંતુ “હું મનોમય અહંતા છું અને મારા ઉપર શરીર, પ્રાણ અને મનની ક્રિયાઓને આધાર રહેશે છે.” એવું તે માને છે. જ્યાં સુધી ઉપર જણાવી તેની અહંતા પણ અવશેષ ગહે છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ મુક્તિ મળી છે એમ માની શકાય નહિ, કારણ કે અહંતામય જીવન એટલો ટેકો મળે તો પણ અમારી લાંબને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે અલગત, એ અહંતામાંથી વેગ અને સામર્થ્ય કમી થયા દરે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વિસાળ, શુદ્ધ, અને વધારે સ્થિતિસ્થાપક પણ થઈ દરે વર્ગી એ જુમિકા પ્રાપ્ત કર્યાથી મુક્તિ નજીક આવેલી ગણાય. તો પણ અત્યાર સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી એ તો ચોક્કસ આપણે તો પુરુષના ઉપર

જેનો આધાર છે એવી અહંતાને છોડીને આગળ વધવાનું છે, તથા એ અહંતા જેની છાયા છે તે પુરુષનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ આપણે મૂળ પદાર્થ યાત્રે તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને કેવળ છાયારૂપ જે દેખાય છે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે.

જીવાત્માનું સ્વરૂપ અને અંતિમ આધ્યાત્મિક આદર્શ

એ તત્ત્વને આપણા દિદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવ અથવા “જીવાત્મા” કહે છે. તે જ માનવનું ખરૂં વ્યક્તિત્વ અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી માનસિક અહંતા તે “જીવ” નથી. વળી તે “જીવ” કાંઈ પ્રકૃતિની ટેવથી, ક્રિયાઓથી કે નિયમોથી, — શારીરિક, પ્રાણમય કે માનસિક અહંતાની પેઠે — ગ્રાહ્ય જતો નથી. જીવ તો આધ્યાત્મિક તત્ત્વ હોઈ પ્રકૃતિથી પર છે. એ જીવ પ્રકૃતિના કાર્યોને અનુભવિત આપે છે, તેની સર્વ સ્થિતિ પરિસ્થિતિઓને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરે છે, અને શરીર પ્રાણ અને મનનું જે બધારણ પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેને તે ધારણ કરીને ટકાવી રાખે છે. પરંતુ જીવાત્મા પોતે વિરાટ આત્માનું એક પ્રતિબિંબ માત્ર છે : તે વિરાટ અને પરાત્પર જેણે પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો વિશ્વમાં અને આત્મામાં વ્યક્ત કર્યા છે તેનો અંશ છે. પરાત્પરે પોતાના અસ્તિત્વનો અંશ માત્ર ગુણ રૂપે વિશ્વમાં અને વ્યક્તિમાં પ્રગટ કર્યો છે. એ

પરાત્પર આપણા જીવાત્માનો પણ આત્મા છે, તે એક છે, અનિર્ચયનીય છે આપણે તે પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, — તે અનત ચેતનામા આપણે વિદ્યાર કરવો જોઈએ આટલે સુધી એકમતવાળા ઉપદેશકો આગળનો વિચાર કરતા જુદા પડે છે, જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ સર્વે અતિમ લક્ષ્ય તે પરાત્પર પુરુષ છે એટલું તો બધા જ સ્વીકારે છે વળી માનુષી પ્રકૃતિમાથી, અથવા માયાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અહતામાથી જીવાત્મા મુક્ત થાય તો તે પરાત્પરને પામી શકે એ પણ બધા સ્વીકારે છે હવે અદ્વૈતવાદીઓ કેવળ જ્ઞાનમાર્ગના ઉપર ભાર મૂકી જીવાત્માએ પરબ્રહ્મમાં પૂરેપૂરું પાછા ફરી તેમાં જ લય પામી જવું જોઈએ એવું માને છે, ત્યારે દ્વૈત ચા તો વિસિષ્ટાદ્વૈત મતવાળાઓ ભક્તિના માર્ગનો સ્વીકાર કરે છે અને નિમ્ન પ્રકૃતિની અહતાનો તથા ઐહિક જીવનનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે, તો પણ માનવઆત્માની ઉચ્ચતમ સાર્થ તા બૌદ્ધમત વાદીઓની પેઠે અહતાનો કેવળ નાશ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્તિમાં અથવા તો અદ્વૈતવાદીની પેઠે કેવળાદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર પ્રરામા નહિ, પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ અને તેના આનંદ અને વિચારમાં મગ્ન એવા સનાતન અસ્તિત્વને પ્રાપ્ત કરવામાં મહેનત છે એમ તેઓ માને છે

અદ્વૈતની અગત્ય

પૂર્ણયોગના સાધકને માટે કાંઈ ગૂંચવણો ગ્રહેતી નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે નીકળેલા શોધક તરીકે તેણે જ્ઞાનયોગની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને વિશાળ, સર્વગ્રાહી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી જોઈએ, અને તે પણ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનાં ગૂંચળાં-ઓમાંથી નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કારરૂપે. હવે સર્વ આધ્યાત્મિક અનુભવોનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિખર, યાને સર્વ સાક્ષાત્કારોમાં શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત્કાર, તો વ્યક્તિનું વિશ્વ અને વ્યક્તિથી પર એવા બ્રહ્મ જોડેનું કેવલ અદ્વૈત જ છે; તે બ્રહ્મ વ્યક્તિ અને વિશ્વની પર છતાં બનેલો આધાર છે. ગમે તે માર્ગ સ્વીકારે તો પણ એ સાક્ષાત્કાર કરવો એ તો સાધકનું અંતિમ ધ્યેય હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી કર્મયોગી કેવળ પોતાનાં કર્મમાં અને તપશ્ચક્રમાં જ નહિ પરંતુ પોતાની ચેતનામાં અને આત્મામાં પણ પરમાત્મા જોડે એકતાને પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી કર્મયોગ સાર્થક, સપૂર્ણ, અને સિદ્ધ થયો ન ગણાય. અસમત, કર્મયોગી પોતે કર્તા છે એવા કર્તૃત્વાભિમાનથી છૂટે છે ખરો, પરંતુ દૈતભાવથી અને પોતે હથિયાર છે એવી કંચુની માન્યતામાંથી તે છૂટી શકતો નથી અર્થાત્ પોતે જુદો છે અને પ્રભુનું હથિયાર માત્ર છે એવી માન્યતા તેનામાંથી જતી નથી. પ્રભુના સેવક અને હથિયાર તરીકે પોતાના માર્ગમાં સાધનાની

શરૂઆત કરે, પરંતુ કર્મચોગીના સર્વ પ્રયત્નને અતિ તો તેણે પોતાના સેવ્ય અને ઉપાસ્ય પ્રભુની જોડે એકતા પ્રાપ્ત કરવી જ જોઈએ. વળી જ્યાં સુધી પ્રભુથી યુગલની પેઠે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનો બેદ દિવ્ય અદ્વૈતની મસ્તીમાં લપ્ત પામતો નથી ત્યાં સુધી ભક્તિયોગ પણ પૂર્ણ થયો માની શકાય નહિ. જ્ઞાનયોગ તો એ અદ્વૈતને જ પોતાનું લક્ષ્ય ગણીને તેના પ્રત્યે જ સીધેસીધો માર્ગ લે છે, અને સૌહાર્યુબક્તની પેઠે તેના પ્રત્યે જ આકર્ષાય છે. એટલે જ્ઞાનયોગની શરૂઆતમાં તો શારીરિક, પ્રાણમય અને મનોમય અદ્વંતામાંથી મુક્ત થઈ જવું એ આપણી પ્રથમ જરૂરિયાત છે. ત્યાર પછી મનોમય પુરુષની અદ્વંતાનો સાક્ષાત્કાર કરી આપણે જીવાત્માનો, આપણા માનવવ્યક્તિત્વના પ્રભુનો, અનુભવ જ્ઞાનયોગમાં કરીએ છીએ. દરે, એ પ્રમાણે પોતાની જાતને પરમાત્માને અર્પણ કરી દેવી એ આગળનું પગથિયું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી માનવનો જીવાત્મા સર્વ - વિરાટ - જોડે એકતા પ્રાપ્ત કરે છે : પરિમિત અને સાન્ત અપરિમિત અને અનંત બને છે.

અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર

ઉપર આપણે અદ્વંતાનો જે લપ્ત વર્ણવ્યો તે આખરી છે, કારણ કે અદ્વંતાને પાયામાંથી જ અને જડમાંથી તે ઉગેલી નાખે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં મનને એક અનંતના ઉપર બંધી

વખત એકાગ્ર કરી રાખવાથી અને તેના ચૈતન્યમાં આપણું ચૈતન્ય અર્પણ કરી દેવાથી એ પરિણામ સધાવ છે. મનને એ પ્રમાણે એકાગ્ર કરવાનું કાર્ય શરૂઆતમાં, ન્યારે શારીરિક, માનસિક અને પ્રાણુની અહંતાઓ મજબૂત અને ચંચળ હોય છે, તથા આપણામાં અચાંત ગૂંચવાડો અને નડતર કરતી અશુદ્ધિ ન્યારે પૂરનેસમાં હોય છે ત્યારે, ધણું જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે; પરંતુ એ ત્રણે અહંતાઓનો નાશ કર્યા પછી અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કરણોને શુદ્ધ કર્યા પછી, તે ધણું જ સરળ અને સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કેવળ શુદ્ધ અને પવિત્ર થયેલી વ્યક્તિની ચેતનામાં તે એક, અનંતની પવિત્રતા, અનંતતા અને શાંતિ સ્વચ્છ, નિર્મળ સરોવરમાં આકાશના પ્રતિબિંબ પેઠે અભિરુદ્ધ પડે છે. ત્યાર પછી મિંબ અને પ્રતિબિંબ બન્નેનું મિલન, અચાંત નિર્વિકારી શાંત, વિરાટ, ચૈતન્ય, અને એક સમયે વિકારી એવા વ્યક્તિની ચેતના વચ્ચે આવી રહેલા અંતરનું ઉલ્લસન, એક અશક્ય લાગતું નથી! કેટલીક વાર, તો પૂરેપૂરી શુદ્ધિ થયા પહેલાં પણ, જો હૃદય અને મનમાં રહેલાં અહંતાના બંધનો શિથિલ થઈ ગયાં હોય તો, જીવાત્મા પોતાના મુખ્ય બંધનો તૂટવાને પરિણામે એકદમ એક અનંત રૂપી આકાશમાં પક્ષીની પેઠે ઉડી જઈ પોતે વિરાટ-વિશ્વાત્મા જોડે એકતા પામે છે અને ત્યાંથી પરાતપર-જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાનો અભિલાષી બને છે. એવે સમયે આપણી ચેતનાને બંધનમાં રાખનાર

કેદખાનાની દિવાલો એકદમ તૂટીને ધસી પડે છે, અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ, કાલ અને દિશાના ખ્યાલો, પ્રકૃતિના નિયમો અને કાર્યો, વગેરે સઘળું ઓગળી જાય પામી જાય છે - અને જીવાત્મા એકદમ અમર, સનાતન, અનત થઈ જાય છે। એ સાક્ષાત્કાર પછી જીવાત્માની દૃષ્ટિની નિશાની તરીકે સનાતનમા કેાઈકે સ્થલે શાંતિ, મુક્તિ અને આનંદથી પુલકિત સંગીતનો સ્વર માત્ર જ અવશેષ રહે છે।

અશુદ્ધ અંતર દશા : અહતાનો લય

જ્યારે માનસિક ચેતનાની બરોબર શુદ્ધિ થઈ હોતી નથી ત્યારે શરૂઆતમા એવી મુક્તિ સાધકને તાત્કાલિક અને અધુરી લાગે છે મુક્તિ પછી જીવાત્મા પાછો અદ્યપ્રધાન જીવનની અધોગતિમા આવી પડે છે, અને વિરાટ ચેતન્ય પાછું લુપ્ત થઈ જાય છે ખરૂં જોના એ પ્રમાણે બને છે ત્યારે આપણી નિમ્ન માનુષી પ્રકૃતિ અને એ જીર્ણ ચેતના વચ્ચે વાદળાઓ આવી જાય છે, અથવા તો પડો પડી જાય છે એટલે પ્રકૃતિ પોતાની જૂની ટેવ પ્રમાણે પાછી કાર્ય કરવા માડે છે, - અલમત, એ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારના દબાણમાં રહીને એ જૂના કાર્યોને જીર્ણ ચેતનાની કે સાક્ષાત્કારની અનુમતિ મગેલી હોતી નથી, તો પણ જૂની અહતાના મગ્ધ પછી બાકી રહેલું તેનું પ્રેત જૂની ટેવોનું શુદ્ધ યાત્રિક પુનરાવર્તન કર્યા કરે છે, અને આધારમા ગંદી ગયેલી અપવિત્રતા

અને અંજાન તેને મદદ આપે છે. એ અપવિત્રતા દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલાં વાદળાંઓ આવ-જા કર્યા જ કરે છે. પૂર્ણયોગમાં આવી આંતર દશા ઘણી વાર લાંબા કાળ સુધી ચાલે છે, કારણ કે પૂર્ણયોગને માટે આધાર પણ પૂર્ણ રીતે તૈયાર થવો જોઈએ. સર્વ સમયે, સર્વ સ્થિતિમાં અને સંજોગોમાં—કર્મમાં કે અકર્મમાં—સાધકે પરાતપર ચૈતન્યમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરવું જોઈએ. વળી સમાધિમાં કે નિશ્ચય શાંતિમાં જ એ અનુભવ સાધકને પ્રાપ્ત થાય એટલું જ બસ નથી, પરંતુ જાગૃતમાં કે સમાધિમાં, નિષ્ક્રિય કે ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં, તેણે બાહ્યોસ્થિતિની સતત સમાધિમાં જ રહેવું જોઈએ. જ્યારે આપણે આધાર શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે ત્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થિર થઈ શકાય છે. વિરાટ—વિશ્વાત્માના સ્પર્શથી તેની જોડે એકતા પામેલો અથવા તે પરાતપરના સ્પર્શથી મુગ્ધ થયેલો જીવાત્મા પ્રકૃતિના જૂના અભ્યાસને લીધે પોતાના આધારમાં જે કાંઈ અપવિત્રતા આવે છે તેના પ્રત્યે ઉદાસીન * ભાવે શાંતિથી જીવે છે. તેની માનુષી પ્રકૃતિમાં થતા ત્રણે મુશ્વેનાં કાર્યથી તે જરા પણ ડગતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ દુઃખ અને શોકના હુમલાઓથી પણ તેની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ ઉપર

* ઉદાસીન એટલે આધ્યાત્મિક “બેપરવાહ”—જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થયા પછી આત્માની નિર્વિસ્ત સ્વતંત્રતા.

મુદ્દલે અસર થતી નથી છેવટે, એ બેની વચ્ચે કાંઈ પણ પ્રકારનો અંતરાય નહિ હોવાથી આધ્યાત્મિક વિરાટ શાંતિ વ્યક્તિની અશાંતિને તથા વિકારને વશ કરે છે. આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે એમ ચારે બાજુએથી અનંત અને નિશ્ચલ શાંતિમાં આત્મા પોતાનું સામ્રાજ્ય બેગલે છે।

પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો આદર્શ : માયાવાદનું મૂળ

પરંપરાથી જે જ્ઞાનયોગ આપણા હિંદુસ્તાનમાં સ્વીકારાય છે તેનો અંતિમ હેતુ કાંઈ ઉપર ગણાવી તેવી રીતિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી. તે યોગમાં તો ઊર્ધ્વ અને અધો બન્ને ચેતનાઓમાંથી છૂટા થઈને અનિર્વચનીય, નિરપેક્ષ, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ અંતિમ લક્ષ્ય મનાય છે. પરંતુ જ્ઞાનયોગનો અંતિમ હેતુ ગમે તે હોય તો પણ શરીર-આત્મામાં તેનું એક પરિણામ તો સાધકે અનુભવવું જોઈએ, અને તે જ નિરપેક્ષ શાંતિ. કારણ કે જ્યાં સુધી આપણામાં પ્રકૃતિનું જૂનું કાર્ય તદ્દન શાંત પડ્યું નથી ત્યાં સુધી આત્માની ઉન્નત ભૂમિકાનો અથવા તો દિવ્ય કર્મેનો પાયો ચણાવો અશક્ય નહિ તો પણ મુશ્કેલ તો છે જ. આપણી સામાન્ય પ્રકૃતિ કર્મમાં પ્રેરાય છે તે અગ્નિવસ્ત્રિનપણે અને અશાંતિમય દયાણુ થવાથી : પ્રભુ કેવળ સ્વતંત્રતાથી અને અગાધ શાંતિમાંથી પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે. એટલે વિશ્વાત્મા જોડે એકતા પામેલો જીવાત્મા પ્રથમ તો નીરવતાને પ્રાપ્ત કરે છે। તે

મૃદત્વ, પ્રશાંત અને નિષ્ક્રિય થાય છે ! શરીર, ઇન્દ્રિયો કે મન વગેરેમાં જે કાંઈ કર્મો થાય છે તેને જીવાત્મા સાક્ષી રૂપે નિહાળે છે ખરો, પરંતુ પોતે તેમાં સક્રિય ભાગ લેતો નથી કે તેને અનુમતિ આપતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેની જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ સુદ્ધા રાખતો નથી. કર્મ થાય છે પરંતુ કર્મ કરનાર કોઈ કર્તા હોતો નથી; કોઈને પણ તેનું બંધન હોતું નથી — જીવાત્માના ઉપર તે કર્મની જવાબદારી પણ હોતી નથી. જો કોઈ પણ પ્રકારના અંગત કાર્યની જરૂર પડે છે તો જીવાત્મા પોતાની જૂની અહંતાનું ખોખું ઊંચું કરી પોતે જ્ઞાના, ભક્ત, મેદક કે હથિયાર રૂપે તે કાર્ય કરે છે, પરંતુ એ અહંતા કેવળ ખોખું જ છે; એમાં કાંઈ દમ હોતો નથી. એ પ્રમાણે અહંતાનો ટેકો ન મળે તો પણ ઘણી વાર પ્રકૃતિના પહેલાંના વેગને લીધે જ કર્મો થયે જાય છે. તેનો કર્તા કોઈ પણ હોતો નથી. કારણ કે જે આત્મામાં જીવ પોતાનો લય કરે તે અકર્મ હોય છે, અગાધ શાંતિમય હોય છે. કર્મયોગને અતે સાધકને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય જો ખરો, પરંતુ તેને પ્રભુનું જ્ઞાન થવાનું બાકી રહે છે. કર્મયોગમાં શાંત નિષ્ક્રિય પુરુષ અને સક્રિય પ્રકૃતિ એ બે જ તરવો અનુભવાય છે. પ્રકૃતિ પોતાનો વ્યવહાર સજીવ પદાર્થો જોડે નહિ, પરંતુ એક આત્મામાં રહેલાં કેવળ નામ અને રૂપોની જોડે જ કરે જો એવો અનુભવ સાધકને થાય છે, એ સર્વ નામ અને

રૂપો આત્મામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે ખરાં, પરંતુ આત્મા તેમને સત્ય તરીકે સ્વીકારતો નથી. જીવાત્મા ઘણી વાર આ સાક્ષાત્કારથી પણ આગળ વધી શકે છે. આ વિશ્વમાં જે બધું દેખાય છે તેના અભાવરૂપે, આત્માના સત્ય સ્વરૂપ, પાછળને તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ બ્રહ્મમાં અનિર્વચનીય શાંતિ અને સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ હોય છે એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના પાયારૂપ જે સત્-તા છે તેનો પણ તેમાં અભાવ થઈ જાય છે. અથવા તો, અનિર્વચનીય તત્ત્વ જોડે આત્મા એકતા કરી શકે છે; કારણ કે તે તત્ત્વમાં આ વિશ્વ તથા એમાંની કોઈ પણ સત્-તા અસ્તિત્વ સુધ્ધાં ધરાવતી નથી. પરંતુ આપણા મનને કેવળ સ્વમના જેવી જ લાગે છે. અરે આપણને આવતાં, અથવા તો આપણે કંઈપી શકીએ તેવાં સ્વપ્ન કરતાં પણ વધારે અસત્ય અને અવાસ્તવિક, વિશ્વ તથા તેના પદાર્થો આપણને બ્રહ્મમાં લાગે છે! એટલે વિશ્વની નરી અવાસ્તવિકતા યાને મિથ્યાત્વ દર્શાવવા માટે “સ્વપ્ન” એ શબ્દ પણ વધારે નિશ્ચયાત્મક બાવાત્મક લાગે છે. મનુષ્યનું મન જ્યારે પોતાના બંધનો વટાવીને પર થઈ જાય છે ત્યારે એવા સાક્ષાત્કારો થાય છે અને તેમના ઉપર જ માયાવાદનો ઉદાત્ત સિદ્ધાંત રચાયો છે.

માયા પછીનો આધ્યાત્મિક અનુભવ : નાગાયણુનું
દર્શન અને વિશ્વલીલા

ઉપર જે “સ્વપ્ન” અને “માયા” વગેરે વિચારો દર્શાવ્યા તે બધા જીવાત્માએ નવીન સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તેની આપણા બાકી ગ્હી ગયેલા મનોમય અસ્તિત્વના ઉપર થતી અસરકારક છે. અને જીવાત્માના બૃનકાળના અભ્યાસને લઈને, અને જીવન પ્રત્યેના દર્શિનિદુ અનુસાર, તેના ઉપર જૂના માનસિક સમયો જે દુઃખ ધારે દાવા કરવા મળે છે તેમનો ઇન્કાર કરવાને માટે એ વિચારો ધણા ઉપયોગી છે ખરૂં જોના પ્રકૃતિ જાતે એ પ્રમાણે સ્વપ્ન અથવા માયારૂપી સંસાર ગ્હી શાન્તી નથી, અથવા તો પોતાની જ મતિથી કર્મમા પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી આત્મા જ પ્રકૃતિનો અધિકારી છે, તેની અનંત નીગવતામાથી આ બધું વિરાટ કર્મ રહુરે છે, શુદ્ધ, સૂચ્ય જેવો લાગતો બ્રહ્મ પોતે જ અનંત કર્મના ઐશ્વર્યમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે ! પૂણ્યગિગના સાધકે આ અનુભવને દેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તેનો માર્ગ આપણે આગળ જોઈ લઈશું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે જીવાત્મા પોતે નિરાટને સ્વીકારે અને પોતે વિશ્વમા છે એવું અનુભવવાને બદલે પોતાનામા વિશ્વ આવી ગહેહું જોવા માંડે ત્યાર પછી જીવાત્માનું સ્થાન કયુ રહેશે અથવા તો અહંતાનું સ્થાન કઈ વસ્તુ લેશે એ પ્રશ્ન અહીં ઉદ્ભવે

છે. અત્યગત, વિરાટ-ચૈતન્યને કાર્ય કરવાને માટે એક પ્રકારનું બીજું કાયમ રહેશે ખરૂં. તો પણ અહંતાની ભાવના નહિ રહે, કાચુ કે સર્વ વસ્તુઓમાં સાધકને તે એક જ દેખાશે. પ્રત્યેક પુરુષ એ અનંતબ્રહ્માં અનેક સ્વરૂપોમાંનું એક સ્વરૂપ, અથવા તો એક જ બ્રહ્મની જુદી બાજુ અને જુદી સ્થિતિરૂપ જણાશે! બ્રહ્મ જોડે બ્રહ્મ જ વિભક્તો જણાશે—સર્વત્ર એક જ નરનારાયણનું દર્શન થશે! પ્રભુની એ વ્યાપક લીલામાં અહંતાને વશ ચૈતનામાં પડી ગયા સિવાય દિવ્ય પ્રેમનો સબંધ પણ અનુભવી શકાય છે. માનવપ્રેમની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સ્થિતિને બે જુદા દેહમાં એક જ આત્માના અનુભવરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દિવ્ય પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર પણ એવો જ હોય છે. વિશ્વમા સર્વ વસ્તુઓના અતિમ સત્યને ઉઘટાવી નાખનાર અને જ્યાં ત્યાં પ્રવૃત્તિને વંટોળીએ! પેદા કરનાર અહંતા વિશ્વલીલાને માટે જોઈએ જ એવું કંઈ નથી કારણ, વાસ્તવિક રીતે તો એક અદૈત, બ્રહ્મ પોતે જ પોતાના ઉપર કાર્ય કરી રહ્યો છે,—તે પોતે જ પોતાની જોડે લીલા કરી રહ્યો છે—એક રૂપે પણ તે અનંત છે! સર્વ રૂપે પણ તે

* નરનારાયણ — નાગાયણસ્વરૂપે પ્રભુ પોતે મનુષ્યજાતિ જોડે એકતા કરે છે, તે જ પ્રમાણે નરરૂપે મનુષ્ય પ્રભુ જોડે એકતા કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

અનંત છે । ત્યારે જીવાત્મા વિશ્વગોલાના એ અતિમ સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે ॥ અને તેમા જ જીવે છે, ત્યારે કર્મ કરવા છતાં અને નિમ્ન માનવપ્રકૃતિ ધારણ કરવા છતાં પણ તે પરમાત્મા જોડે એક રહી શકે છે । ત્યાર પછી તેને બંધન ગ્રહેતું નથી અને માયા નાશી નથી. આમ થાય ત્યારે જીવ આત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે અને અહંતામાયી મુક્ત થાય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

વિરાટનો સાક્ષાત્કાર

આત્મા અને વિશ્વનો પરસ્પર સળધ આત્મ
લાવની અમ્બહતા વિશ્વજીવનનું મિથ્યાત્વ

મૃત પ્રાણ અને શરીરની અહતાનો ત્યાગ કરવાથી
આપણે નિત્ય આત્મા સિનાયની બધી વસ્તુઓથી પર થઈ
ચક્રીએ છીએ એમ કરવામા મુખ્ય હેતુ એ છે કે આપણા
મનમા આત્મા વિશે જે ખોટા ખ્યાલો બધાવના હોય છે તે
દૂર થઈ જાય, કારણ કે એવા ખોટા ખ્યાલોથી આપણે દૂર
અને નશ્વર દુનિયાના ક્ષુ અને નશ્વર પદાર્થ જોડે એકતા
કરીને નિમ્ન પ્રકૃતિ જોડે તાદાત્મ્ય કરીએ છીએ. વળી
આપણે આત્મા છીએ પુરુષ સ્વરૂપ છીએ, નિત્ય છીએ
એવો સાક્ષાત્કાર પણ આપણે મરવો જોઈએ તથા આપણા
ખરા સ્વરૂપમા જ્ઞાનપૂર્વક જીવન ધારણ કરતા શીખવું

જોઈએ. જ્ઞાનમાર્ગની સાધનામાં એ દેવ એકલો નહિ તો પણ મુખ્ય તો હોવો જોઈએ. પરંતુ મનાનન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લઈએ, તથા ચિરકાળને માટે આપણે એ આત્મસ્વરૂપ બની ગઈએ, ત્યાર પછી પણ એક જોખ દેવ બાકી ગઈ જાય છે: તે એ કે જે મનાનન આત્મસ્વરૂપ આપણે છીએ તેની અને આપણા સાચા વ્યક્તિત્વની તથા આ વિકારી વિશ્વની જોડે સત્ય સંબંધ સ્થાપન કરવો. અર્થાત્ અત્યાર સુધી આપણે જે વિકારી સ્વરૂપને જ આપણા સત્ય જીવન તરીકે સ્વીકારના હતા, અને જેને આપણી ઉત્તમોત્તમ દશા માનના હતા તેને બદલે નિત્ય આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને તેની અને સંસારની જોડે સાચો સંબંધ સ્થાપન કરવો. ખરેખરો સંબંધ જો બાધવો હોય તો તે સંબંધ બે વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે હોય તો જ નબી શકે એક સત્ અને ખીણું અસત્ એ બે વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ કેવી રીતે સંભવે? શરૂઆતમાં તો આપણે નિત્ય સનાતન આત્માને કેવળ ઈન્દ્રિયજન અને એક અત્રાત્રવિક્તા નહિ તો પણ વિચારના એક જુદા પેઢે આપણા સસારી જીવનથી ધણો દૂર અને દુઃપ્રાપ્ય તો ગણીએ છીએ, કારણ કે કાલના પ્રવાહમાં વિકાર પામતા મન, પ્રાણ અને શરીરથી પર, કેમ જુદો જ વસ્તુ આપણે છીએ એવો ખ્યાલ કુદગતી રીતે જ આપણને આવી શકતો નથી. જ્યારે આપણે એ નિમ્ન પ્રકૃતિમાંથી છૂટા થઈએ છીએ ત્યારે આપણા માનસમાં જુદા જ પ્રકારની અનિશ્ચયોક્તિ

આવી જવાનો સભવ ઉપરિચિત થાય છે અર્થાત્, આત્મા અને જગત વચ્ચેના સંબંધ વિશે આપણે ખોટો ખ્યાલ બાધી બેસવાનો ભય હોય છે આત્માના નિત્ય સનાતન સ્વરૂપનો વધારે ને વધારે સાક્ષાત્કાર કરતા આપણે પેતે તદ્દુપ જ હીએ એવો નિશ્ચય આપણા મનમાં થતો જાય છે, અને ધીમે ધીમે પોતે કેવળ આત્મસ્વરૂપ જ હીએ એવી દૃઢ પ્રતીતિ બધાંધને જગત તથા માનવજાતિ આપણાથી સુદૂર, — અનાસ્તવિખ્તાઓ છે માયા છે એમ લાગે ■ કારણ કે એ બેભાનનો અનુભવ આપણા નરીન આત્મસાક્ષાત્કારથી તદ્દન ઉત્કટો હોય છે આપણે પોતે એ દૈતની દશામાંથી આગળ વધ્યા હોઈએ છીએ — આપણી ચેતનાનું ઉત્થાન પણ થયેલું હોય છે — એટલે માનસનું એક પ્રકારનું સ્પાતઁ થઈ જાય છે ત્યાર પછી આપણને એ દૈતની દશા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોય એવું લાગતું નથી શરીર પ્રાણ અને મનની અદ્વતામાંથી વિમુખ થતી વખતે જો આપણે કેવળ એક સનાતન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આદર્શ — મુખ્ય આદર્શ તરીકે જ નહિ પરંતુ એક માત્ર અને સર્વ માફી આદર્શ તરીકે — દષ્ટિ સમક્ષ ગાખ્યો હોય તો ઉપર જે અતિશયોગિ જણાવી તે સાધકમાં ખાસ કરીને પ્રગટ થવાનો સભવ છે એ આદર્શ રાખવાથી સાધક મનોમય દોરમથી એકે કૂદકે શુદ્ધ સનાતન આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે ખરો — પરંતુ એ બેની વચ્ચે જે સીડી ■ તેનો ખ્યાલ

તેને આવતો નથી. એટલે એક વાર પ્રાપ્ત કરેલી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાંથી દુઃખકારક પતન થયા સિવાય શરીર, પ્રાણ અને મનના જીવનનો તે ફરીને શીકાર કરી શકે નથી.

**આત્માથી જડ તત્ત્વ સુધીની જીવનની સરણી : ભૂત-
માત્ર ભેડે અદ્વૈત**

પરંતુ આત્મા અને જગત વચ્ચે સનાતન, ગાઢ અને વાસ્તવિક સંબંધ રહેલો છે; એ બે વચ્ચે કાંઈ કુદાવી જવાનું અપરિહાર્ય અંતર નથી. આત્મા અને રથૂલ જગત, યાને, એના અને જડ પદાર્થ, એ બન્ને ત્રણેયર ક્રમસઃ ગોઠવાયેલી અસ્તિત્વની સીડીનાં બે છેડે આવી રહેલાં બે પગથિયાં છે. એટલે એ બે વચ્ચે એવો વાસ્તવિક સંબંધ હોવો જોઈએ જેથી કરીને નિત્ય, સનાતન બ્રહ્મ આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધ અને અવિકારી રહેવા છતાં, વિશ્વને પોતાનામાં જ ધારણ કરી શકે. એ સનાતન બ્રહ્મ ભેડે જે આત્મા અદ્વૈતને પામ્યો હોય તે પણ અજ્ઞાનવડે જગતમાં ખૂંપી જવાને બદલે બ્રહ્મની પેઠે એકતા સાથે અનેકતાને ધારણ કરવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ. આ બે વચ્ચે જે સંબંધ છે તેને આપણે,—આત્મા અને મૂર્તાની—,આત્મા અને ભૂતમાત્રનું સનાતન અદ્વૈત એવું નામ આપી શકીએ. એ અદ્વૈત પણ મુક્ત થયેલા આત્માએ, ઈશ્વરની પેઠે, ભોગવવું જોઈએ,—અને તે પણ

શુદ્ધ, અવિકારી આત્માના સાક્ષાત્કાર સાથે સંપૂર્ણ આત્મ-
પ્રાપ્તિ થવા માટે સાધકે આત્મા અને પરમાત્મા જોડે અદ્વૈત
પ્રાપ્ત કરવું બસ નથી,—પરંતુ જૂતમાન જોડે પણ તેણે
તેવું જ અદ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ. વ્યક્ત જીવનથી ભરેલું
વિશ્વ, તેમ જ માનવજાતિઓથી ભરેલું જગત આપણે પ્રથમ
ત્યાગી દૃષ્ટએ જીએ, કારણ કે આપણે તેની જોડે અજ્ઞાનના
બંધનથી બધાયલા હોઈએ છીએ, અને ભેદભાવને વશ વ્યક્તિ-
ત્વને લીધે કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલું અસત્ય જીવનમાં વિરોધો,
વિસવાદો, અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કરતું હોય છે પરંતુ સત્ય જ્ઞાન
થવા પછી એ બે વચ્ચેનો સાચો સબધ આપણને માફૂમ
પડે છે અને તેથી સર્વ પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને આત્માના
સનાતન ચૈતન્યમાં આપણે સ્વીકારવા જોઈએ,—અને તે પણ
તેમના અને આપણા આત્માનું તાદાત્મ્ય જાણીને, નહિ કે,
પોતાની, જુદી અલગ પ્રધાન વ્યક્તિતા જાળવી રાખીને

વિરાટનો સાક્ષાત્કાર

ઉપર જે વિચારો જણાવ્યા તેનો સાર એ છે કે શુદ્ધ,
પરાતપર, સત્, - કાલાતીત, દિશાતીત, સ્વયંબૂ એવું ચૈતન્ય
પ્રાપ્ત કરવાની સાથે સાથે જ સાધકે વિરાટ ચૈતન્યનો સ્વીકાર
કરવો જોઈએ તથા વિગટમય થવું જોઈએ અનંત પોતે
વિશ્વરૂપે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થના ઉપાદાન અને આદિ
કારણ રૂપે કાર્ય કરે છે એનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો

જોઈએ. પ્રાચીન વેદાંતીઓ આ સાક્ષાત્કારને “આત્મામાં સર્વ જૂનોનું દર્શન”* અને “સર્વમાં આત્માનું દર્શન” કહેતા. વળી જે આત્મામાં વિશ્વની ઘટનાનો આદિ ચમત્કાર ફગીને ઉપજ્યો છે તેને વિશે ઉપનિષદ કહે છે કે તેના યોગીને મન તો “તેનો પોતાનો આત્મા જ સર્વ જૂત રૂપ થઈને વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો હોય છે” આપણી પરિમિત અહંતાને દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે કેવા પ્રકારનો સબંધ વિશ્વ સાથે બાંધવો તેનો ખ્યાલ આપણને ઉપર જણાવેલાં ત્રણ સૂત્રોમાં મળી આવે છે. એ પ્રકારનું અનંત ચૈતન્ય આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ; અને સર્વ જોડે ઉપર જણાવી તેવા પ્રકારની એકતા સ્થાપન કરવી જોઈએ.

સર્વ સાથે અદ્વૈત : સર્વમાં એક આત્મા જોવાનો અવગ્રાસ

મનોમય પુરુષ હાંધ આપણા આત્માનું સાચું સ્વરૂપ નથી, - એ તો તેનું એક કાર્ય માત્ર - તેનો આભાસ માત્ર - છે. આપણો આત્મા વિરાટ છે, અનંત છે. અર્થાત્, તે સર્વના આત્મા સાથે એક છે અને પ્રાણી માત્રમાં વસી

* યત્તુ સર્વાણિ મૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપश्यति ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિનુશ્ચ્યસને ॥૬॥ ધર્શ૦

યસ્મિન્યર્વાણિ મૂતાન્યાત્મૈ વા મૂદ્ધિજ્ઞાનતઃ

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપश्यતઃ ॥૭॥ ધર્શ૦

રહેલો છે. આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરની ચેતનાની પાછળ જે અનંત આત્મા છે તેજ માનવ માત્રમાં તેમનાં મન, પ્રાણ અને શરીરની ચેતના પાછળ આવી રહેલો છે. એટલે આત્માને પ્રાપ્ત કરીને પછીથી તે સર્વેની સાથે પામી એકતા કરવાને આપણે સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરાઈશું. એ અદ્વૈત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણું મન અંતઃગમે નાંખે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જે આપણે છડી લગામ મૂકીએ તો મન પોતાનું ધાર્મ્ય કરવા ખાતર જ્ઞાનને અજ્ઞાનના પડદાથી ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. મન પોતે એ સત્ય દર્શન અને સત્ય જ્ઞાન પ્રમાણે પોતાનામાં ફેરફાર કરીને તેને અનુસાર વર્તવાને જરા પણ પ્રયત્ન કરતું નથી. પરંતુ યોગનો અભ્યાસ કરવામાં આપણે જે સાચી રીતે આગળ વધ્યા હોઈશું તો શુદ્ધ મન અને પવિત્ર હૃદય થયા પછી જ આપણને આત્મસાક્ષાત્કાર થશે અને વિશુદ્ધ યોગેષ મન ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રત્યે નિષ્ક્રિય, અનાવરિત રહે છે. ખીલું એ પણ છે કે પગિમિત્ર નામ-રૂપાત્મક દેખાવ માત્રથી અંજાઈને દ્વૈત પ્રધાન, - બેદભાવવાળા વિચારો કરવાને બદલે એકતાના સનાનન, સંવાદિ સૂત્ર પ્રમાણે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પણ મનને પાડી શકાય છે. તાત્પર્ય કે સાધકે મનને ધ્યાન અને એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરાવી સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો જુદા જુદા છે એવો ખ્યાલ કરવાને બદલે સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક આત્મા વ્યાપી ગયો છે, તથા તે સર્વે એક આત્માના પ્રતિનિધિ.

છે એવો જ વિચાર કરવાનો સાધકે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. અત્યાર મુધી શરીર, ગ્રાણી અને મન વગેરેની અદંતામાંથી વિમુખ થવાનું સાધકને કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એકલી એ ક્રિયા કરીને સાધકે અટકી જવું જોઈએ નહિ. પૂર્વગિમના સાધકે ઉપર જાણાવેલી બંને ક્રિયાઓનો એકીસાથે અભ્યાસ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અદંતામાંથી પોતાની જાનને એકી લેવાને પરિણામે સાધકને તેના અંતરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે અને ખીલવો જોડે આત્માની એકના અનુભવવાથી તેને પોતાની જ્ઞાનની ગણાતી વસ્તુઓમાં પથ તેનું જ દર્શન થશે. સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં એક જ વિગટ પુરુષ, પ્રજુ-ષ્ણ-વ્યાપી રહ્યો છે એ અભ્યાસથી શરૂ કરીને વિરાટચેતનાની પાછળ રહેવ પરાત્પરને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ એ માર્ગે જતા કેટલીક ખાસ અડચણો નડવાનો સંભવ હોવાથી જનતાં મુધી ઉપર જાણાવેલી બંને ક્રિયાઓનો સાધકે એકીવખતે અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વિરાટના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિકાઓ

સર્વવ્યાપી ષ્ણનો જે અનુભવ ઉપર જાણાવ્યો તેના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિકાઓ પડી શકે તેમ છે. પ્રથમ, સર્વ પ્રાણીઓ જેમાં જીવન ધારણ કરી રહ્યાં તેવા વિરાટ આત્માનો અનુભવ. પ્રજુ પોતે અનંત વ્યાપક સ્વરૂપે,

સ્વયંભૂ, શુદ્ધ ચેતન્ય રૂપ છે. તે કાળ અને દિશાનાં બંધનોમાં પડેલો નથી. પરંતુ કાળ અને દિશા બંનેને પોતાના અસ્તિ-
ત્વને પ્રગટ કરવાના સ્વરૂપ તરીકે તે દેખાવી રાખે છે. તે
પોતે સર્વે વિશ્વો કરતાં પણ વિશેષ અને વિશાળ હોઈ
પોતાની સ્વયંભૂ, અનંત સત્-તા અને ચેતનામાં સર્વને
સમાવી શકે છે. છતાં તે પોતાના સરજેલા કે પોતે ધાગ્યું
કરેલા પદાર્થવડે યા તો પોતાના રૂપાંતરવડે બંધાતો નથી.
કારણ કે તે સ્વતંત્ર, - મુક્ત, - અનંત અને સર્વમાં આનંદ
સ્વરૂપે રહે છે. એક પ્રાચીન ઉપમા પ્રમાણે આકાશ જેમ
સ્વર્ પદાર્થોને ધાગ્યું કરે છે તે પ્રમાણે તે વિરાટ સર્વ
પ્રાણી પદાર્થોને પોતાની ચેતનામાં ધારણ કરે છે. શરૂઆતમાં
વિગટનો વિચાર સાધકને કેવળ કલ્પનામય અને અગ્રાહ્ય
જેવો લાગે છે, - અને તેથી જ તે અનંત વિરાટના ઉપર
એકાગ્રતા - ધ્યાન - કરી શકતો નથી. પરંતુ આકાશપ્રજ્વળનો
વિચાર એ ધ્યાન કરવામાં ધણો સહાયજીવ થાય છે. વિરાટને
સ્થૂળ આકાશરૂપે જ નહિ પરંતુ બૃહત્ સત્-તા રૂપે,
ચેતનારૂપે અને આનંદના આકાશરૂપે જોવાથી સાધક પોતાના
મનથી તે અનંત વિગટને જોઈ શકે છે અને મનથી તેને
પ્રાપ્ત કરીને પોતાના આત્મા સાથે તેનું અદ્વૈત સાધી શકે
છે. એ પ્રમાણે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાથી મન વિજ્ઞાનમાંથી
ઉતરી આવતા સત્યના પ્રવાહને ઝીવવાને તૈયાર થઈ રહે
છે, અને એ જ્યોતિ - પ્રવાહને લીધે સાધકની દષ્ટિમાં સમૂચો

ફેરફાર થઇ જાય છે એ પ્રમાણે જેમ જેમ દૃષ્ટિનો ફેરફાર સિદ્ધ થતો જાય છે — અને તેવધારે સમગ્ર અને સુદૃઢ બની ચેતન્યમાં વધારે ને વધારે સમય ટકી ગહે છે. — તેમ તેમ આપણું જીવન તેના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામી જશે. અર્થાત્, આપણે જેનું દર્શન કરીએ છીએ તદ્રૂપ બની જઇશું. આપણી ચેતના ફક્ત વિગટ જ નહિ, પણ વિરાટથી પર — પરાત્પર, અનંત થઇ જશે. તે પછી મન, પ્રાણ અને શરીર એ અનંત ચૈતન્યમાં ફક્ત આદોત્તનરૂપે, ગતિરૂપે, જણાશે; અને આત્મા તો અનંત ચૈતન્ય જોડે તાદાત્મ્ય કરી લઇ પામશે એ સાક્ષાત્કારમાં આપણને જણાય છે કે જગતરૂપે જગતનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ — એક માત્ર અનંત આત્મા જ સર્વત્ર વિદ્યસ્તી રહ્યો છે. એ આત્માની અનંતતામા તેના પોતાના સચેતન આધિર્ભાવનાં રૂપોનો સમર્થ, વિગટ-સવાદ પ્રગટે છે.

નામરૂપાત્મક વિશ્વનું સત્ય

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે એ વિશ્વ-સવાદ જે નામ અને રૂપને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે તે નામ અને રૂપોનું શું ? તે બધા શું કેવળ ચિત્રના જ જેવા ખાલી નામરૂપાત્મક, અર્થાત્, વાસ્તવિકતા વિનાના, નિર્જીવ, સુદ્ર જ લાસવાનાં ? એક સમયે જાણે તે બધા આપણને બળ્ય, સમર્થ અથવા તો સુદર લાગ્યાં હોય, પરંતુ હવે તો તેઓને તદ્દન નકામા ગણીને તેમનો ત્યાગ જ કરવાનો રહે છે કે શું ? ના, એમ

નથી. સર્વને પોતાનામાં સમાવનાર વિરાટ આત્માના પ્રથમ સાક્ષાત્કારને પરિણામે એવી ત્યાગવૃત્તિ પેદા થઈ આવે એ શક્ય છે, પરંતુ અનંત વિરાટમાં પણ જે અનંતનાઓ રહેલી છે તેમની ઉપેક્ષા કરીએ તો જ એ પરિણામ આવે. એ નામરૂપો કાંઈ વિરાટ - મને ઉત્પન્ન કરેલાં ખાલી નામ અને રૂપો જ નથી. ખરું જોતાં, એ બધાં ય આત્માએ પોતે જ્ઞાનપૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલાં તેનાં પોતાનાં જ સ્વરૂપો છે અર્થાત્, જે પ્રમાણે આપણામાં આત્મા છે તે જ પ્રમાણે સર્વમાં પણ તે જ આત્મા છે અને તે પોતાના ભિન્નભિન્ન આવિર્ભાવને જાણે છે, તેની ગતિના ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, અને પોતાનાં સર્વે રહેઠાણોમાં તે આનંદપૂર્વક વસી રહ્યો છે. ધડામાં જેમ આકાશ વ્યાપી રહ્યું છે છતાં પણ તે ધડાને ધાગણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે વિરાટ પણ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે છતાં પણ તેમને પોતાનામાં ધારણ કરે છે — અલગત, સ્થૂલ રૂપે નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક રીતે એ વિરાટ જ પ્રત્યેક નામ-રૂપનું સત્ય સ્વરૂપ છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલા એ વિરાટનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આપણે જાને તે વિરાટનું દર્શન કરવાનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ જૂતમાત્રમા તે વિરાટને આપણા આત્મારૂપે જાણીને આપણે પોતે તદ્દપ થઈ જવું જોઈએ. આપણી શુદ્ધિના અને હૃદયના સર્વે ખોટા ખ્યાલોને અને વિરોધોને બાજુએ મૂકીને પ્રભુ સર્વ પદાર્થો-માં વ્યાપી રહ્યો છે અને તે જ સર્વ પદાર્થોનું અંતિમ સત્ય

છે તથા ઘટઘટમાં યાનપૂર્વક વસનાર આત્મા છે એ સત્યને આપણે સ્વીકારવું જોઈએ,—અને તે કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ નહિ પરંતુ સાક્ષાત્કારને પરિણામે સ્વીકારવું જોઈએ. જોથી આપણી મનોમય ચેતનાનું પણ તેની દિગ્ધ લીલામાં રૂપાંતર થઈ જાય.

વિરાટનો આવિર્ભાવ : આપણું શરીર, પ્રાણ અને મન વિરાટ છે.

ઉપર જણાવેલો આત્મા સર્વ પ્રાણી પદાર્થથી પર તેમ જ વધારે વ્યાપક હોવા છતાં આપણા ચૈતન્યમાં તો બધાંની જોડે તેનું અદ્વૈત હોવું જ જોઈએ તે વિરાટ સર્વને પોતાનામાં ધાગણ કરે છે, સર્વમાં વસી ગયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે પોતે કેવળ આત્મ-સ્વરૂપે નહિ પરંતુ નામ, રૂપ, ક્રિયા કર્તા,—મન, પ્રાણ અને શરીરના અધિવાસીરૂપે પણ સર્વમાં રહેલો છે એવો સાક્ષાત્કાર આપણે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. પ્રથમ સાક્ષાત્કારને અતિ આપણે જે જે પદાર્થનો ત્યાગ કરી તેનાથી દૂર જતા હતા તે સર્વેની સાથે પણ, ઉપર જણાવ્યો તેવો સાક્ષાત્કાર થવા પછી, આપણે સત્ય સંબંધથી જોડાઈએ છીએ. આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરનો આપણે ત્યાગ કર્યો હતો કારણકે તે આપણું સત્ય સ્વરૂપ ન હતું પરંતુ હવે તે બધાને આપણે

વિરાટ આત્માના રૂપો તરીકે સ્વીકારી શકીશું, — તથાપિ તે આપણી વ્યક્તિક સંકુચિતનાના અર્થમાં નહિ આપણા મનને એક છટી, અનડી, વ્યક્તિગત ક્રિયા તરીકે નહિ જોતા વિગટ — મનની એક ક્રિયા તરીકે જ આપણે સ્વીકારીશું. વળી, આપણા પ્રાણને પણ પ્રાણસક્તિના, જ્ઞાનનુષંગોના અને કામનાના અગત કાર્ય તરીકે નહિ પરંતુ વિગટ — પ્રાણની એક મુક્ત ક્રિયા તરીકે જ આપણે જોઈશું. શરીરને પણ આત્માના પિંગ્વ તરીકે ગણવાને બદલે તેના એક ગૌણ સાધનરૂપ જ ગણીશું. શરીર પર ધાગણ કરેલા કપડા જેમ શરીરથી જુદાં છે, તેમ આત્માએ ધાગણ કરેલું શરીર આત્મા થી કેવળ નિરાળું હોવા છતાં વિગટ તત્ત્વનું તો તે પણ એક સ્વરૂપ જ છે, — વિરાટ — દેહનો એક જીવન પુટ ■ એવું આપણે અનુભવીશું. દ્વકામાં, વિરાટપૃથ્વીનું ચૈતન્ય આપણા દેહના ચૈતન્ય સાથે એક થયેલું લાગશે. યોગરહમ કાર્ય કરી રહેલી વિવિધ શક્તિઓ કેમ જાણે આપણી પોતાની જ શક્તિઓ ન હોય એમ કાર્ય કરતી જણાશે વિગટના હૃદયના ધમકારાઓ અને તેની ઈચ્છાઓ આપણા પોતાના હૃદયને તેના દિવ્ય આનંદ જોડે તાનમદ્દ કરી નાખશે, અને વિગટ — મનનો વિચાર — પ્રવાહ આપણા પોતાના મનમાં વહી આવતો જણાશે તેમ જ આપણી પોતાની બુદ્ધિનો પ્રવાહ સમુદ્રના મોઝા પેડે તે વિગટ — સમુદ્રમાં ઉઝળી ગયેલો અને તેની સાથે અદૈત રૂપ પામેલો જણાશે બુદ્ધિથી પર એવા સના

નન સત્યને પામીને સર્વ મન, સર્વ પ્રાણ, અને સર્વ દેહને
પ્રેમપૂર્વક પોતાનામાં સમાવનાર, એ અદ્વૈત વિજ્ઞાનમય સત્યની
જ્યોતિને અને આધ્યાત્મિક આનંદના ધન્યકારને લઈને
આપણી અંદર રહેવા પ્રભુની સાર્થકતા થઈ ગણાય. વિરાટ-
ની સમગ્ર એવના જોડે સાધકની સપૂર્ણ એકતા થાય છે.

વિરાટનો આત્મા અને આવિર્ભાવરૂપે સાક્ષાત્કાર

પરંતુ આપણે તો વિગટનો તેની સત્-તા અને તેના
આવિર્ભાવ બન્નેમાં સ્વાકાંગ કરવાનો છે, એટલા માટે આપણુ
જ્ઞાન પણ પૂર્ણ અને સમગ્ર હોવું જોઈએ એટલે કવચ
શુદ્ધ ચિન્મય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને ખેસી ગ્રહે નહિ
આણે. આપણે તો આત્મા જોટવા જોટવા સ્વરૂપોમાં આવિ-
ર્ભાવ પામે છે, જોટલી જોટલી રીતે તે વિકાસ પામતો જણાય
છે અને વિશ્વના જે જે વિગટ સ્વરૂપોમાં પોતાની જાતને
વ્યક્ત કરે છે તે સર્વેનો પણ આપણે વિરાટ આત્મા તરીકે
સાક્ષાત્કાર કરવો જ જોઈએ મતઘન કે, આત્મજ્ઞાન અને
વિશ્વજ્ઞાન બન્ને પ્લહજ્ઞાનના બાપક ક્ષેત્રમાં એક થઈ રહેવા
જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૧ મું

આત્માની અસિદ્ધિજ્ઞાના પ્રકારો

આત્મજ્ઞાનમાં ભૌતિકજ્ઞાનનો અભાવેશ

જ્ઞાન યોગના માર્ગમાં આપણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીએ તે આત્મા આપણી આધ્યાત્મિક અને માનસિક સ્થિતિ તથા ક્રિયાઓની પાછળ રહીને તેમને દેખી ગયે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે જ આત્મા ત્રિગટ - વિશ્વસ્વરૂપ અને પગલપગ પરબલ હોઈ વિશ્વમાં જુદે જુદે રૂપે આરિર્ભાવ પામી રહ્યો છે એટલે કરીને, સત્-તાતા જુદા જુદા ગુણોનું જુદા જુદા પ્રકારોનું અને વ્યક્ત વિશ્વના તત્ત્વોનું જ્ઞાન પણ આત્મજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે ઉપનિષદમાં જ્ઞાની વ્યાખ્યા આપતા એક સ્થળે યસ્મિન્ જ્ઞાને સર્વે વિજ્ઞાત મયતિ — “જેને જાણવાથી આખું વિશ્વ જાણી શકાય તેનું નામ જ્ઞાન” એવું કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ પણ ઉપર જણાવેલા ત્રિયાગમાં આવી જાય છે આત્માનો સાક્ષાત્કાર પ્રથમ શુદ્ધ

સત્-તા તરીકે કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેના આવિ-
ર્ભાવના પ્રકારો આપોઆપ માલુમ પડી આવે છે. સાક્ષાત્કાર
યના પહેલાં પણ તર્કશક્તિ વડે સત્ શું છે તે સંબંધી
નિર્ણય કરીને, બુદ્ધિવડે તેનું પૃથક્કરણ કરીને, અસ્તિત્વ
તથા વિશ્વને જાણવાનો પ્રયત્ન આપણે કરી શકીએ છીએ
ખરે પરંતુ એ પ્રકારની તાર્કિક સમજૂતીને આપણે ‘જ્ઞાન’
કહી શકીએ નહિ વળી કેવળ જ્ઞાન અને દર્શનદ્વારા
આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તો પણ જ્યાં સુધી આપણા સંપૂર્ણ
અંતઃગતમાને તે સાક્ષાત્કાર થાય નહિ ત્યાં સુધી—અર્થાત્,
આત્મા જે સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરે તેની જોડે આપણું સમગ્ર
જીવન એકતાને પામે નહિ ત્યાં સુધી, આપણે તેને ‘સાક્ષાત્કાર’નું
નામ આપી શકીએ નહિ પુરુષોત્તમ પ્રભુને સંપૂર્ણપણે
જાણવો એ યોગશાસ્ત્રનો હેતુ છે, તેની સાથે એકતા સાધવી
એ યોગની કલા છે, જેથી કરીને આત્મામા જ આપણે અસ્તિત્વ
ધારણ કરી શકીએ, અને તે ઉચ્ચ જીમિકામાંથી જ કર્મો
કરીએ, અને આપણા આત્માના અસવ સ્વરૂપમા જ નહિ
પરંતુ આપણી પ્રકૃતિના સક્રિય ધર્મમા પણ આપણે પગતપર
પ્રભુની સાથે એકતા પામીએ તેનું જ નામ યોગ સર્વ
પ્રાણીઓ અને પદાર્થો પોતાના નિજ કળ્થોદ્વાગ, અપૂર્ણ
કિંવા સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે, તે પુરુષોત્તમનો આરિભાવ કરવા
મંથી રહ્યાં છે. ઉત્તમોત્તમ સત્યને યાને પુરુષોત્તમને
જાણવો, તેનું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેની સાથે સવાદિ

જીવન ગાળવું એ સન્ય એનના યાને સમ્યક્ - રિયલિટી પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રથમ શરત છે. આપણા સમગ્ર આધારદ્વારા, આપણી સર્વે અનુભૂતિઓદ્વારા, તથા કર્મોદ્વારા એ સત્યને અને સંવાદને વ્યક્ત કરવો એ સન્ય જીવન - સમ્યક્ જીવન - ગાળવાની શરત છે

બુદ્ધિથી પર સત્ય જ્ઞાન: સમષ્ટિ તથા વ્યક્તિમાં
અનંત

પરંતુ માનવ હજી બુદ્ધિપ્રધાન પ્રાણી છે, એટલે તેને માટે પુરુષોત્તમનું અને તેના આધિભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ કંઈ સહેલું નથી. કારણકે ઉત્તમોત્તમ સત્ય તથા તેના આધિભાવના પ્રકાર મનથી પર છે. બુદ્ધિને તથા મનને જે તત્ત્વો અસ્તિત્વના પરસ્પર વિરોધી છેકાઓ જેવા જણાય છે તથા જે વિચારો અને તત્ત્વો મનને છેક જ વિરોધી અને પરસ્પર ધાનક જેવા જણાય છે તે બધાની તાર્કિક એકતા ઉપર જ આધિભાવના એ પ્રકારોનો આધાર રહેલો છે. મનથી પર વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં તે બધાં એક જ સત્યનાં પરસ્પર ન્યૂનતાપૂર્વક સ્વરૂપો છે. આત્માને આપણે એકી વખતે એક અને અનેક એ બન્ને સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. વળી સર્વેની એકતાને પણ તેનામા જોઈને પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતિમ સ્વરૂપ પણ તેજ છે એવો સાક્ષાત્કાર પણ

કુવો જોઈએ: સર્વના સગવાગાની એકતા તથા પ્રત્યેક વસ્તુના અતિમ તત્ત્વનો અમેદ અનુભવો જોઈએ અને તેનાથી પણ પર, પગતપરૂપે પણ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કુવો જોઈએ: એ પગતપર એકતા અને અનેકતા બન્નેથી પર છે દિશા, કાલ અને પગિચ્છિનિને આધીન હોઈ દેદના અને મનના દેખીતા બંધનોમા જકડાયેલી હોવા છતાં દરેક દરેક વ્યક્તિ દિવ્ય છે, આત્મસ્વરૂપ છે, પ્રભુનું જ પ્રતિનિધ છે જેમ નાનીમોટી વ્યક્તિ દિવ્ય છે તેમ દરેકદરેક નાની-મોટી સમષ્ટિ પણ દિવ્ય છે, અર્થાત્ સમષ્ટિમા પણ ભિન્ન ભિન્ન પગિચ્છિતિ અનુસાર પ્રભુ પોતાનો આવિર્ભાર કરી રહ્યો છે દરેક વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ પોતાની જાતને પોતાના અતરંગમા જેવી જાણે છે તેવી, અથવા તો, મહાગથી બીજાને જેવી દેખાય છે તેવી જ જો આપણે તેને જાણ્યા કરીએ તો વાસ્તવિક સ્વરૂપમા તેને આપણે કદી પણ જાણી શકીશું નહિ પરંતુ જો તેને પ્રભુસ્વરૂપે -આપણા પોતાના આત્મા-રૂપે, જુદા જુદા સંજોગોમા અને પ્રકૃતિના ગુણોમા જુદી જુદી રીતે આવિર્ભાર પામનાર એક જ આત્મારૂપે જાણી શકીએ તો જ આપણે સમષ્ટિને મયાર્થ જાણી કહેવાય ત્યાં સુધી આપણા અતરંગને એ એકતામા સર્વ બેટોનો ભય કરવાનો અભ્યાસ પણો નથી ત્યાં સુધી આપણું જીવન સત્ય-મય થયું નથી એમ સમજવું કારણકે આપણે વાસ્તવિક એકતામા જીવન ધાગણું કરતા નથી સર્વને એક, સમગ્રના

ભાગ, - એક સમુદ્રની લહરીઓ, - ગણવામાં ખરી એકતાની ભાવના સમાતી નથી, પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થને તેના સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં, તેમજ વિવિધ પદાર્થના સમૂહને પણ, ન્યારે પ્રભુસ્વરૂપે જાણવામાં આવે ત્યારે જ એકતા સંપૂર્ણ થઈ ગણાય. વળી તે પ્રત્યેક પદાર્થ અને સકલ વિશ્વને આપણુ પોતાનું જ સ્વરૂપ ગણી શકીએ ત્યારે તે અભેદની ભાવના સિદ્ધ થઈ ગણાય.

વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં રહેલું સત્ય : આત્માને અને તેના
આધિભાવને જાણવાની અગત્ય

અને છતાં, અનંતની માયા એવી અટપટી છે કે એક અર્થમાં જોવા જતા સર્વ પદાર્થો સમૂહના જુદા જુદા વિભાગો જ છે, - એક જ સમુદ્રનાં મોગાંઓ છે! અરે! કેવળ જુદી અને સ્વતંત્ર સત્ - તાઓ છે એવી દ્વૈતમય દ્રષ્ટિ પણ સમૂહ સત્ય અને પૂર્ણજ્ઞાનને માટે અગત્યની બને છે. આત્મા તો સર્વમાં એક સ્વરૂપે જ હોય છે તો પણ વિશ્વમાં સીધાને અર્થે તે જુદાં જુદાં અનંત જીવનાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, અને તે જીવ આપણી વ્યક્તિતાઓના અને તેની અભિ-વ્યક્તિના ઉપર અધિષ્ઠાતા તરીકે અનંત યુગો સુધી આધિપત્ય બોમ્બે છે. આપણા નિરંતર વિકારી વ્યક્તિત્વની પાછળ સતત એક રહેનાર, જીવાત્મા, છે અને તેજ આપણુ ખર

અમિત છે આપણા સાચુ અમિત, જ્ઞાત્રા, — અદ્વતાની પેઠે પરિમિત હોતુ નથી, પરંતુ અનંત હોય છે ખરૂં જોતા, જ્ઞાત્રા એને પોતાની ગર્ભ્ય ભૂમિકા ઉપરથી નીચે ઉતરી સ્વેચ્છાપૂર્વક બંધનો સ્વીકારનાર અનંત અનેક બીજરૂપ અનંત, મુક્ત અને અમિત વિનાના આત્માઓનો, — એક વિગત — પ્રકૃતિની કિસાઓને પોતાની અદ્વ પ્રતિનિધિત કરનાર અનેક પુરોનો સામ્યમતમાં સ્વીકાર કરનાર આત્મા છે તેમાં પણ એ જ સત્ય રહેલું છે કેવનાદૈતના માયાવાદની અને બૌદ્ધમતના શૂન્યવાદની તાર્કિક અતિશયોક્તિ સામે, વિગિષ્ટાદૈતનો જે મત જાઓ થયો તેમાં પણ આત્માના અમિતનો અને તેની ભિન્નતાનો સિદ્ધાંત જુદી ગીતે આરી ગયો છે અર્થ — બૌદ્ધ અને અર્થ — સામ્ય મતના મિશ્રણ જેવા પ્રાચીન મત પ્રમાણે વિશ્વમાં બાપી ગહેના શાન નિષ્ક્રિય પુરુષ ઉપગત રૂક્ત પચમહાભૂતો અને જડ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો અને તેમનું મિશ્રણ જ બાકી ગહે છે એ પચ મહાભૂતો અને પ્રકૃતિના ત્રિગુણો મિથ્યા માને અસત્ — ક્રિયા તે શાત, નિષ્ક્રિય પુરુષમાં પ્રતિનિધિત થાય છે, અને પુરુષના ચૈતન્યને લીધે ચિન્મય સજીવ, હોય તેરી દેખાય છે જના એ નિષ્ક્રિય અને શાત પુરુષમાં અનંત ધ્વજનું સંપૂર્ણ સત્ય સમાધિ જતુ નથી મન પ્રાણ અને શરીરના એક જન્મથી બીજા જન્મ સુધીમાં બદલાતા વિકારી તત્ત્વોનો સમૂહ એ મર્ત આપણુ ખરૂં સ્વરૂપ નથી અર્થાત્,

આપણા જીવનમાં કેઈ સમયે પણ ખરો આત્મા, જીવનને માનપૂર્વક ધારણ કરનાર કેઈ વ્યક્તિવાન, આપણા વિચારી રહ્યાની પાછળ હોતો જ નથી એ વિચાર બરાબર નથી પ્રકૃતિથી સર્વ પ્રકારે અમાધિન અને ઉદાસીન રહેનાર, શુદ્ધ, નિષ્ક્રિય પુરુષ વિના બીજી કાઈ પણ સત્ય જીવનમાં નથી એ વિચાર ખોટો છે આપણા માનસિક, પ્રાણમય, અને શારીરિક વ્યક્તિત્વમાં થતા સતત વિકારોની પાછળ આપણા જીવનમાં વાસ્તવિક અને નિર્વિકાર શક્તિ જીવાત્મા રૂપે આવી ગયેલી છે તે જીવાત્માને આપણે જાણવો જોઈએ અને અનંત બ્રહ્મ પોતાની તપશ્ચક્તિ અનુસાર, તેની સનાતન મિત્ર - ક્રિયામાં આપણી પ્રકૃતિદ્વારા પોતાનો આવિર્ભાવ કરે તેવા માટે આપણે તે જીવાત્માને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ

શુદ્ધાદૈતના ભક્તિમાર્ગનું સત્ય

અસ્તિત્વ એ એક, સનાતન અને સર્વ વસ્તુના અધિવાન રૂપ આત્માના અનંત સબધોનું બનેલું છે તેને આપણે સ્વીકારીએ તથા દૈત જેનું મૂળ અદૈતમાં - એક સનાતન આત્મામાં - રહેલું છે તેનો તથા, અદૈત તથા દૈતના સબધોને ટકાવી રાખનાર પ્રકૃતિના યાને શક્તિના અસ્તિત્વનેયે સ્વીકારીએ તો પછી આપણને સર્વ પ્રાણીઓની એમતાનો તીવ્ર ઈન્કાર કરનાર અને આત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે

અપગ્રિહાર્ષ બેદ સ્થાપન કરનાર દર્શનો અને દ્વૈતમતવાદી ધર્મોમાં પણ કાંઈક સત્ય તો રહેલું છે એમ જરૂર જણાઈ આવશે. દ્વૈતમત માનનારા ધર્મોમાંના અસંગ્રહારી ધર્મો સ્વર્ગ અને એવા બીજા સુખભોગો ભોગવવાનો અઘાનપૂર્ણ આદર્શ પોતાના અનુયાયીઓ આગળ રજુ કરે છે, તો પણ એ ધર્મનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ગહન રહસ્ય એક ભક્ત કવિના ધરમથુ, છતાં સમર્થ, રૂપકમાં આપણને રૂપરૂપ જણાઈ આવે છે તે કવિ પરમાત્માના આલિંગનનો આનંદ સનાતન યુગો પર્વત ભોગવવાના માનવઆત્માના હકનું સમર્થન કરીને કહે છે કે “મારે સાકર થઈ જવું નથી. મારે તો સાકર ખાવી છે” સર્વમાં વ્યાપી રહેલા એક આત્માના અદ્વૈત ઉપર આપણે ગમે તેટલો ભાર મૂકીએ તો પણ ભક્તના એ ઉદ્ગારને આધ્યાત્મિક વિવાસવૃત્તિની અભિક્ષાવા તરીકે, અથવા તો, અતિમ સત્યના શુદ્ધ અને હિચ્ચ સ્વરૂપનો અઘાન અને આસક્ત આત્માએ કરેલા નિષેધ તરીકે તો આપણે ન જ ગણી કાઢવો જોઈએ. ઉદ્ધૃત, એ ઉદ્ગારના ભાવાત્મક સ્વરૂપમાં આપણને અસ્તિત્વનું ઊંડામાં ઊંડું અને ગહન સત્ય છુપાઈ રહેલું માલુમ પડે. વાચ્યા તેને વર્ણવી શકતી નથી, અને માનવબુદ્ધિ તેને પાર પામી શકતી નથી છતાં તેને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી હૃદયમાં ગ્રહેલી છે. અને આત્મજ્ઞાનીનું અભિમાન કેવળ નિરપેક્ષ અદ્વૈતના ઉપર ગમે તેટલો ભાર મૂકે તો પણ ભક્ત હૃદયની

એ અભિલાષાને અને તેમા રહેલા સત્યને તે દૂર કરી શકશે નહિ પરંતુ એ તો ભક્તિયોગની પરાકાષ્ટાની વાત યર્ષ, અને ભક્તિયોગનું વર્ણન કરતા આપણે તેના વિશે વધારે વિચાર કરીશું

પૂર્ણયોગનું દૃષ્ટિબિંદુ

પૂર્ણયોગનો સાધક પોતાના આદર્શ અને સાક્ષાત્કારને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા શીખશે પ્રભુના સનાતન આધિભાવના અનેક પ્રકારો અસ્તિત્વમા હોય તે અનેક ભૂમિકાઓમા પ્રભુ પોતાની જાનને પ્રગટ કરે છે, તેમ જ પોતાની જાતને પ્રાપ્ત કરે છે, -મેળવે છે આધિભાવના પ્રત્યેક પ્રકારમા કાષ્ઠક હેતુ રહેલો હોય છે, અસ્તિત્વની પ્રત્યેક ભૂમિકાને તેની સાર્થકતા હોય છે અને તે પણ ઉચ્ચતમ શિખરની અને સનાતન અદ્વૈતની વિશાળતામા સિદ્ધ થાય છે આપણે તો આપણા વ્યક્તિત્વમાથી તે એક અનત આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો છે, કારણકે આપણા બધા અનુભવોનો પાયો જીવાત્મા છે જ્ઞાનને અતિ આત્મા જોડે તાદાત્મ્ય થાય છે, કારણકે દ્વૈતવાદીની માન્યતા છતાં, આત્માનું સંપૂર્ણ અદ્વૈત પણ શક્ય ■ તે અદ્વૈતને લીધે આપણે પરમાત્મામા મગ્ન થઈ શકીએ છીએ અને વ્યક્તિત્વના સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈ વિરાટના મધનોમાથી પણ છૂટી જઈએ છીએ એ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે અથવા તો

શુદ્ધ ચિન્મય અસ્તિત્વને માટે જ લાભદાયક છે એવું કાંઈ નથી.

દૈત્ય - દૈતની એકતા

કર્મયોગની ઉત્તમમાં ઉત્તમ જુમિકા આપણી તપઃશક્તિ-
ને પ્રભુની દિવ્ય તપઃશક્તિ જોડે સર્વ કર્મોમાં એક કરવાથી
પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ બક્તિયોગની પરાકાષ્ટા પણ પ્રેમ અને
બક્તિભાજન પ્રભુ જોડે હૃદયપુષ્કલિત એકતામાં મગ્ન
થવામાં સમાયલી છે. પરંતુ વિશ્વમાં દિવ્ય કર્મો કરવા માટે
જીવાત્મા, દિવ્ય મહાશક્તિના કેન્દ્રરૂપે, પ્રભુનાં પ્રેમ અને
જ્ઞાન જોડે એકતા કરીને તૈયાર થાય છે તથા વિશ્વની
અનેકતા પર પોતાની જાતને રેસાવે છે. વળી, એ પ્રભારે
આપણા આત્માનું પરમાત્મા જોડે અદ્વૈત સાધીને આપણે
ખીન માનવ-અધુરો જોડેની આપણી એકતાને - તાદાત્મ્યને
પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. અર્થાત્, આપણી પ્રકૃતિમાં તે એકતા
કેન્દ્રરૂપે જીવાત્માને જાગવી રાખીને સર્વ પ્રાણીઓ અને
પ્રભુ સાથે એક પ્રકારનો અદ્વૈતમાં પણ દૈતનો સંબંધ
આપણે રાખી રાખીએ છીએ. આપણે ત્યારે અજ્ઞાન હતા
અને અદ્વૈતની ભાવના આપણા મનને કેવળ એક વિચાર
માત્ર, એક અભિવાધ્ય માત્ર હતી, ત્યારે આપણે જે સંબંધ
ઈશ્વર તથા વિશ્વ જોડે હતો તેના કરતાં આ નવો સંબંધ
તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો હતો. એવા જીવનમાં આત્માનું અદ્વૈત
એ તો અસ્તિત્વનો નિયમ થઈ રહેશે અને દૈત તો કેવળ

બે-ત્રે વિવિધ આનંદ લેવા પૂરતું જ ગહેમે અદ્વૈતાને વળગી ગહેનાર દૈતની ભૂમિમાં ઉતર્યા સિવાય, કિંવા, સર્વ બેદોને ટાળીને ફરજ અદ્વૈતને જ પ્રાપ્ત કરવાની એકવચાવી કામના પ્રત્યે આસક્ત થયા સિવાય આપણે દૈતના તથા અદ્વૈતના સામસામા હેઠઝોના વિરોધોને પગલપર પુરુષોત્તમની અનંતતામાં ટાળી શકીશું અને તે બન્નેને આનંદથી વધારી લઈશું.

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર : ક્ષર અક્ષર ઉત્તમ

આપણા મામાન્ય વ્યક્તિત્વથી આપણો જીવાત્મા અને આત્મા બન્ને જુદા છે આપણું વ્યક્તિત્વ કાંઈ હમેશા અવિચારી હોતું નથી તે પોતે મૌનિય ચેતના નથી પરંતુ ચેતનાના સ્વરૂપનો વિકાસ છે, સતની શક્તિ નથી પરંતુ સતતા વિવિધ નિભાગોની લીના છે, અસ્તિત્વનો આનંદ ભોગવનાર ભોખ્તા નથી, પરંતુ આનંદને પ્રાપ્ત કરીને દૈતમાં ગહેલા જુદા જુદા સબધોદ્ધાગ આનંદની ખોજમાં પડેલી કામના છે આપણે તેને ‘પુરુષ’નું નામ આપી શકીએ પરંતુ તે ક્ષર છે – અક્ષર નથી પ્રભુના અસ્તિત્વની ભૂમિકા અને તેના કાર્ય પરત્વે ગીતા પુરુષના ત્રણ નિભાગ પાડે છે ક્ષર, અક્ષર અને ઉત્તમ એ ઉત્તમ ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી પર હોઈ, બન્નેને પોતાનામાં સમાવે ॥ જ્યારે આપણે પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં સ્થિત થઈએ છીએ ત્યારે આપણે શાત નિષ્ક્રિય નિર્વિકારી અને સમ એવા

અક્ષરને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વર્ગી શક્તિમાંથી, ચેતન્યની લીલામાંથી તથા આનંદની સોધમાંથી નિવૃત્ત થઈ આપણે શુદ્ધ, સનાતન અને સમાન એવા સ્થિર અક્ષર ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે તે શક્તિનો તથા આનંદનો - બનેનો - પાયો છે. પુરુષોત્તમ - પ્રભુ એ અક્ષરદ્વારા અનાસક્ત રહીને આપણા વિશ્વને ધારણ કરે છે અને તેની લીલાનો આનંદ ભોગવે છે. આપણા વિશ્વમાં જુદા જુદા વિકારી સંબંધો જોને લીધે શક્ય બને છે તેવા સર્વે વિકારી વ્યક્તિત્વના સમુદયનું મુળ કારણ ક્ષરમાં રહેલું છે. હવે મનોમય પ્રાણી ક્ષરમાં જીવન ધારણ કરે છે એટલે તે વિકારવશતાના પ્રવાહમાં તણાવે જાય છે, — પરંતુ તેના આત્મામાં સનાતન શાંતિ, શક્તિ કે આનંદનું સામ્રાજ્ય હોતું નથી. હવે અક્ષરમાં સ્થિત થયલા જીવાત્મામાં એ સર્વ શક્તિઓ હોય છે એ સાચું, તથાપિ એ સસાગ્રમાં કાર્ય કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જોના આત્મા પુરુષોત્તમમાં સ્થિર થઈ શકે છે તે સનાતન શાંતિ, શક્તિ અને આનંદને ભોગવેના હોઈ વિશાળ ચેતનામાં વિદરે છે. તેનું આત્મજ્ઞાન અને તેની આત્મશક્તિ કાંઈ વ્યક્તિત્વનાં સ્વરૂપોથી મર્યાદિત થઈ જતી નથી. છતાં પણ વિશ્વમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ કરવા માટે એ સર્વેને તે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વાપરે છે. એ રૂપાંતર કાંઈ આત્માની પ્રકૃતિમાં થયલા રૂપાંતરનું પરિણામ નથી હોતું, પરંતુ પુરુષોત્તમની મુક્તિ અને

પોતાના અસ્તિત્વના સત્ય, દિવ્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યાનું પરિણામ છે.

સગુણ નિર્ગુણનો ભેદ : તેનાથી પર પુરુષોત્તમ

ઉપર જે વળુ પુરુષો વચ્ચે ભેદ વર્ણવ્યો તેની સાથે સંબંધવાળો ખીલો પણ એક ભેદ આપણાં દર્શનમાં જોવામાં આવે છે. એ ભેદ તે સગુણ અને નિર્ગુણનો ભેદ. મુરોપના તત્ત્વવેત્તાઓ અને પ્રભુનું વ્યક્તિત્વવાળું અને બિનંગત સ્વરૂપ કહે છે. આપણાં ઉપનિષદોમાં એ ભેદ કેવળ સાર્પેક્ષ છે એવું સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રભુને નિર્ગુણો ગુણી — “નિર્ગુણ છતાં સગુણ” કહેવામાં આવ્યો છે. અહિં આપણને બે તરવો, બે મૌલિક સ્વરૂપો, આગળ પડનાં જણાઈ આવે છે. એ બન્નેના વિરોધો પરાત્પર પુરુષોત્તમમાં શમી જાય છે. વાસ્તવિક રીતે એ ભેદ વેદાંતમાના નીરવ, નિષ્ક્રિય, બ્રહ્મ અને સક્રિય અથવા સગુણ — બ્રહ્મને મળતો આવે છે. એક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા જતાં આખું વિશ્વ આપણને બ્રહ્મના અનંત ગુણોના અનંતવિધ આવિર્ભાવ રૂપ જ જણાશે. તે પોતાની સચેતન તપ સક્તિદ્વારા ચૈતન્યના સ્વરૂપોને તથા વિશ્વના અસ્તિત્વને ટકાવી ગાળનારા સર્વ ગુણોને ધારણ કરે છે : વિગટ ચેતનાની લાક્ષણિકતાવાળા અભ્યાસોનું, અને સક્રિય ચેતનાની સક્તિનું — ગુણોનું — સ્વરૂપ પણ તે ધારણ કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મ તેના એકાદ ગુણથી, કે સર્વ-

ગુણના સમૂદયો પણ, બંધાતો નથી ગુણોની અનંત શક્તિના તેને બાધ કરી શકતી નથી. તે પોતાના સર્વે ગુણોથી પર છે અને તેમનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર પણ છે. નિર્ગુણ એટલે કાંઈ ગુણનો અભાવ માત્ર નથી, અથવા તો, તે ગુણોને ધારણ કરી શકતો નથી એમ પણ નથી. ખરૂં જોતાં તો, નિર્ગુણ પોતે જ સગુણ તરીકે વ્યક્ત થઈને અનંત ગુણોને ધારણ કરે છે. તે પોતાની નિરપેક્ષ સત્-તામાં સર્વને ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. નિર્ગુણ ગુણોથી સ્વતંત્ર છે એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે તેમનાથી પર છે. જો તે ગુણોથી પર ન હોય તો પછી તેને અનંત કહેવાય પણ કેવી રીતે? પોતાના જ ગુણોથી ઈશ્વર બંધાય તો પછી તે ઈશ્વર કેમ કહેવાય? એ પ્રમાણે થાય તો પ્રકૃતિ જ સર્વોપરિ ગણાય, અને પુરુષ એ તેના હાથનું રમકડું જ થઈ રહે! સનાતન બ્રહ્મ સગુણતા કે નિર્ગુણતાથી, વ્યક્તિત્વથી કે બિનગુણતાથી બંધાતો નથી. તે પોતે તો અનિર્વચનીય, અદ્વિતીય હોઈ, પોતે તે પોતે જ છે. આપણી ભાવાત્મક કે નિષેધાત્મક વ્યાખ્યાઓનાં બંધનથી તે હમેશાં પર હોય છે.

નિર્ગુણ અને સગુણના સાક્ષાત્કારનો પ્રકાર ભેદ

આપણે કદાચ અનંતની વ્યાખ્યા ન આપી શકીએ, પરંતુ આપણે તેની સાથે અદ્વિત તો સાધી શકીએ ખરા. બધી વાર એમ કહેવામાં આવે ॥ કે સાધક નિર્ગુણ, વ્યક્તિ-

તાથી પર, ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકે પરંતુ તે સગુણ ઈશ્વર થઈ શકે નહિ એ વિચાર કેટલેક અંશે સાચો છે, કારણકે કોઈ પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિતરીકે, આખા વિશ્વની માલિક બની શકે જ નહિ પરંતુ આપણી સત્-તાને આપણે સાકારમાં કે નિગાકારમાં, ધારીએ ત્યારે, લઈ જઈ શકીએ અર્થાત્, આપણે એ બંનેમાં ચેતનાને ધારણ કરીને બંનેમાં આપણા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પરંતુ તેના માર્ગ જુદા જુદા છે. નિર્ગુણ જોડે આપણા આત્મ ચેતન્યને એક કરીને આપણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, ત્યારે સગુણ જોડે આપણી પ્રકૃતિને, કિંવા, આપણા ક્રિયાત્મક જીવનને, એક કરીને આપણે તાદાત્મ્ય સાધી શકીએ પ્રભુ પોતે સનાતન શાંતિ, સમતા, અને નીરવતામાંથી પોતાની જાતને અનંત, મુક્ત, ક્રિયાઓમાં સનાતન કાળથી રહી ગયો છે, અને તે પોતાના ક્રિયાત્મક સગુણ સ્વરૂપમાં અનંત ગુણોની વિધવિધ જાતો સ્વતંત્રપણે, ગૂંથી રહ્યો છે. આપણે પણ તે શાંતિ, સમતા અને નીરવતાને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ પરંતુ સાથે સાથે, પ્રભુ પોતે, કોઈ પણ ગુણથી બંધાયા સિવાય સર્વ ગુણોમાં પ્રભુના કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે, આપણી જાતને છૂટથી રેવવાની શક્તિ પણ આપણે મેળવવી જોઈએ ફેર માત્ર એટલો જ કે પ્રભુ પોતે સર્વ વસ્તુઓના કેન્દ્રમાં — સર્વ પ્રાણીપદાર્થના હૃદય — કેન્દ્રમાં — રહીને કાર્ય કરે છે, ત્યારે આપણે તેની તપ શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમ કાર્ય

કરે તેનાવડે કર્મમા સચાનિન ચવાનું છે પ્રભુ કથાને આંત્રીન નથી પરંતુ વ્યક્તિનો જીવાત્મા તેના પોતાનામા રહેલા પુરુષોત્તમને શબ્દે ગહે છે વળી જોટલા પ્રમાણમા વ્યક્તિ પ્રભુને સપૂર્ણપણે શબ્દ થાય છે તેટલા પ્રમાણમા તેની શક્તિ અને મુક્તિ પણ નિરપેક્ષ થઈ વધતી જાય છે

યુરોપનો “Personal God” – વ્યક્તિ તરીકે પ્રભુનો ખ્યાલ અને હિંદુમા સંપ્રદાયનો વિચાર

સાકાર અને નિરાકાર – સંપ્રદાય અને નિર્ગુણ – વચ્ચે હિંદુમા જે ભેદ છે તેનો જ ભેદ અંગ્રેજીમા Personal અને Impersonal વચ્ચે છે પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોમા અર્થની જે પરિમિતતા છે તે હિંદુના દર્શનમા અઘાત છે યુરોપના ધર્મો પ્રભુના જે વ્યક્તિ – સ્વરૂપને માને છે તેનું વ્યક્તિત્વ માનવના જેવું હોય છે બીજી રીતે, તેનામા સર્વ શક્તિમાન પણ અને અર્વચના હોય ■ તો પણ પોતાના ગુણોથી એ પ્રભુ મર્યાદિત હોય છે યુરોપીયનોનો પ્રભુના વ્યક્તિ – સ્વરૂપનો ખ્યાલ હિંદુઓમા શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુનો અથવા તો, કાલી, દુર્ગા વગેરે માતાઓનો ઈષ્ટ દેવતા તરીકે જે ખ્યાલ છે તેને ઘણો મળતો આવે છે બર જોતા લક્ષિત સેવા કરવા માટે પ્રત્યેક ધર્મ પોતાના ભાવ અને વિચાર પ્રમાણે પ્રભુનું જુદું જુદું વ્યક્તિ – સ્વરૂપ ગણુ કરે છે કતન કરતા છતા

પણ જે દયાળુ છે, અને વિનાશ કરીને પણ જે રક્ષા કરે છે એવી જદા પ્રેમાળ અને મગવદાતા, ચંડી-કાલી-જેમ કરુણાળુ વિષ્ણુના કરતા જુદી છે. તેજ રીતે, કૃષ્ણનનો દૂર અને સખ્ત પ્રભુ સેન્ટ ફાસીસના મધુર અને પ્રેમળ પ્રભુના કરતાં જુદો છે સર્વનો વિનાશ કરનાર, અવધૂત મહાદેવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા બનેના કરના જુદા છે : બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ કરુણા અને પ્રેમથી પ્રેરાઈ પ્રાણીનું, જીવનનું અને સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરે છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે પ્રભુ વિષે જે વિચારો ઉપર જણાવ્યા, તે અનંત, સર્વશક્તિમાન, સૃષ્ટા અને વિશ્વના શાસકની વ્યાખ્યા કરવા માટે ઘણા પરિમિત અને સાપેક્ષ છે સાકાર પ્રભુ, માને પુરુષોત્તમ ભગવાન પોતાના ગુણોથી મર્યાદિત થતો નથી તે અનંત-ગુણુ છે, ગુણાતીત પણ છે. તે સર્વ ગુણોનો સ્વામી-અધિષ્ઠાતા-હોઈ સ્વેચ્છા પ્રમાણે તેમનો ઉપયોગ કરે છે વ્યક્તિની ઈચ્છા તથા જરૂરને મનોપરા માટે અનંત પ્રભુ વિવિધ નામોમા અને રૂપોમા પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે આ કારણને લઈને સામાન્ય યુરોપીય માનસને વેદાતના કે સાખ્ય દર્શનથી જુદો એવો દિદુ ધર્મ સમજવામા આવેલી બધી મુશ્કેલી નડે છે. કારણકે સગુણ પ્રભુને અનંત ગુણનાજો તે કદી શકતું નથી આ રીતે પુરુષોત્તમ ભગવાન એક વ્યક્તિ નહિ, પરંતુ એકમાત્ર વ્યક્તિ છે,—સર્વ પ્રકારની વ્યક્તિઓનું મૂળ છે. પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ અને વાસ્તવિક સત્ય એજ છે

પુરુષોત્તમ - પ્રભુનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

પુરુષોત્તમનું -, પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું, પૂર્ણયોગમાં સ્થાન નક્કી કરવા માટે લક્ષિતયોગનાં પ્રકરણો સારામાં સારું સ્થાન છે. એટલે અહિં તો માત્ર એટલો ઇશારો કરવો બસ છે કે પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું સ્થાન પૂર્ણયોગમાં છે અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ તે સ્થાને તે કાયમ રહે છે. પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વને, - પુરુષોત્તમને, પહોંચવાનાં ત્રણ પગથિયાં છે. પ્રથમમાં વિસિષ્ટ રૂપ, યા તો વિસિષ્ટ ગુણોવાળાં પ્રભુનાં સ્વરૂપ - અર્થાત્ ઇષ્ટદેવતા, તરીકે, તેને કલ્પવામાં આવે છે. સાધક વ્યક્તિનાને અને પ્રકૃતિને ભગવાનનું એ સ્વરૂપ ગમે છે. તેથી તે ઇષ્ટ દેવતાને પસંદ કરે છે. બીજામાં ભગવાન જ એકમાત્ર અને વાસ્તવિક વ્યક્તિ તરીકે સાધકને દેખાય છે : પ્રભુ સર્વ વ્યક્તિ સ્વરૂપ છે એવું અનુભવાય છે, તે અનંત - ગુણમય અને છે. ત્રીજામાં, વ્યક્તિતાના વિચારની અને ઘટનાની પાછળ, તેના મૂળ તરીકે, જે સત્ય આધી રહેલું છે તેને સાધક પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપનિષદમાં વિશેષણ વિનાના એક જ શબ્દ 'સ' - "તે" વડે તેનો નિર્દેશ કરેલો છે. ત્યાં સાકાર અને નિરાકાર, - સગુણ અને નિગુણ - વિષેના આપણા વિચારો એક મિંદુમાં મળે છે, અને પ્રભુની નરી દિવ્યતામાં એકરૂપ થઈ જાય છે. કારણકે નિરાકાર કાંઈ વિચારનું અમૂર્ત સ્વરૂપ, અશરીરીતત્ત્વ યા તો કેવળ

એક ચેતનાવસ્થા કે શક્તિ કેરળ નથી, — જેમ આપણે પોતે કેવળ વિચાર, તત્ત્વ, સ્થિતિ કે શક્તિ નથી તેમ માનવ બુદ્ધિ એ વિચારો માગ્ધત પ્રબુના તરફ ગતિ કરે છે. પરંતુ સાક્ષાત્કારમાં એ વિચારોનું ઉત્પલન થઈ જાય છે વધારે ને વધારે ઉચ્ચ ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરતા આખરે આપણે એક પ્રકારના લાવાત્મક શૂન્યમાં સર્વનો, — નિશ્ચનો પણ, — લય થતો નથી અનુભવતા, યા તો કોઈ અનિર્વચનીય સ્થિતિમાં નથી જઈ પડતા અતે તો, આપણે પરાત્પર પુરુષોત્તમની ચેતનાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ એ પગત્પર વ્યક્તિતાની વ્યાખ્યાથી પર છે છતાં સર્વ પ્રકારની વ્યક્તિતાના મૂળમાં તે રહેલ છે

પુરુષોત્તમમાં સગુણ નિર્ગુણનો સમન્વય

ત્યારે આપણે તે — પરાત્પર — મા આપણી ચેતનાને ધારણ કરીએ છીએ ત્યારે તેના બને પાસાઓ — સગુણ અને નિર્ગુણ — ને પણ આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ચેતનાની કોઈ પદ્મ અવસ્થામાં, અનત નિર્ગુણતામાં, સ્વયં જ ચિતિમાં સ્વયં જ આનંદમાં આપણે અક્ષર નિર્ગુણને ધારણ કરીએ છીએ અને વ્યક્તિમાં રહેલ જીવાત્માદ્વારા પુરુષોત્તમ — એટલે વ્યક્તિ સ્વરૂપ દિવ પ્રબુ પોતાની ક્રિયા પ્રકૃતિનો આધિભાવ કરે છે આપણા વિગટ અને પગત્પરની સાથે જે સમય છે તેની મારફત આપણે તેના વ્યક્તિ સ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત

કરીએ છીએ તેના નામ અને રૂપની માગફત પણ તેની
 ત્રેડે આપણે સમર્થ સ્થાપન કરી સફળીએ છીએ ઉદાહરણ
 તરીકે, આપણે પ્રેમનું કાર્ય જીવનમાં કરવાનું હતી તે પ્રેમના
 પ્રભુ તરીકે આપણે તેને શોધીશું, સેવીશું અને જીવનમાં
 વ્યક્ત કરીશું પરંતુ સાથે સાથે અન્ય સર્વે નામરૂપોમાં
 પણ આપણે સમગ્રરૂપે તેનો સાક્ષાત્કાર કરીશું, અને આપણા
 પ્રત્યે તેનું જે સ્વરૂપ અભિમુખ હતું તેને જ અનંત પ્રભુ
 માની લેવાની જૂથ નહિ કરીએ

પ્રકરણ ૧૨ મું

સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર

તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ

પુરૂષના જે પ્રકાર આગના પ્રકરણમાં આપણે વર્ણવ્યા તે બધા એકદમ અમૂર્ત અને કેવળ વિચારમય લાગવાનો સભવ છે અર્થાત્ તે બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પૃથક્કરણ કરવા માટે ઉપયોગી દરો પગલુ સાધના કરનાર સાધકને ઝાઝા ઉપયોગી નથી એમ લાગવાનો સભવ છે પગલુ એ બેદૃષ્ટિ પણ આપણી શુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે અકારણ છે પ્રાચીન સમ્પ્રદાયો અને આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિનો ખાસ સિદ્ધાન્ત જ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ સમય માળવા મટિની એક બધા પ્રમાણની રમત, શુદ્ધિની ઝીણવટનો આનંદ, કિંવા તર્કવાદને ખાતર તાર્કિક સત્યની શોધ તરીકે કદી પણ ગણાવુ બેધએ નહિ, પરંતુ અસ્તિત્વના મૂળમાં કાર્ય કરી રહેના

સત્યોની આપણી મર્ફ સક્રિયોદ્ધાગ શોધ કરીને તે મળ્યો.
 ને જીવનમાં આપણા નિષામક તરોફે સ્વીકૃતિવા તેનું જ નામ
 ખરે તત્ત્વજ્ઞાન નર્મદાગ અને પૃથક્કરણતિદ્ધાગ સત્યો.
 સાક્ષાત્કાર કરનાર આખ્યશાસ્ત્રની રીને જ્ઞાનની એક જાણુનો
 સાક્ષાત્કાર થાય છે યોગમાં તે સત્યોનો સમન્વય કરી તેમનો
 વ્યવહારમાં અને અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે,
 અને તે જ્ઞાનની બીજી જાણુ છે એ મન્ને માર્ગે માનવ
 પોતાના જીવનમાંથી અમત્યનો ત્યાગ કરી, અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત
 થઈ સત્યમય જીવન ગુરુતરી થકે છે માનવ પગત્પર -
 પુરુષોત્તમને જાણી થકે તેમ છે એટલે તેને માટે અધિકારી
 બનવું એ વિચારમય - મનોમય પુરુષનો આદર્શ હોવો
 જોઈએ વિચારદ્ધાગ મદત્તમ - સૌથી મદ્દાન - સત્યની શોધ
 કરવી જોઈએ અને જીવનમાં તેને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે
 મથવું જોઈએ

જ્ઞાનયોગનો અતિમ ઉદ્દેશ અને તેની ઉપયોગિતા

આપણે જે જ્ઞાનયોગને વિશે ચર્ચા કરીએ છીએ, તેની
 અગત્ય અહીં આપણને જાણાય છે અસ્તિત્વના જે જે મૂળ
 તત્ત્વોદ્ધારા પ્રભુ પોતાનો અવિર્ભાવ કરી રહ્યો છે તેમનું
 જ્ઞાન - તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવું એ જ્ઞાનયોગનો અતિમ આદર્શ
 છે આપણા અસ્તિત્વનું અતિમ સત્ય જે અનંત અદ્વિતમાં
 જ આવી ગહેલુ હોય, અને તેમાં જ સંપૂર્ણ વિશાળતા,

જ્ઞાન, સામર્થ્ય, આનંદ ગ્રહેવા હોય તથા આપણામાં ગ્રહેવાં
અજ્ઞાન, નિર્મળતા, રોક, મેદ ઇત્યાદિ બંધનો વિશ્વમા દૈત
જોવાને પગિલામે, યાને જુદા જુદા અનંત જીવો ૫૦૨૫૦
સમક - ક્યદ કુગી રજા છે એવી માન્યતાને પગિલામે જ,
ઉદભવતા હોય તો તો એ અસભ્ય અને અજ્ઞાનમાથી છૂતીને
સભ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ રોધી દાઢવો એ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ
તત્ત્વજ્ઞાનનું અને આપણનું કાર્ય છે, એટલું જ નહિ ૫૦૩
તે કાર્ય સૌથી વધારે બચ્ચાર, ઉપયોગી અને પ્રત્યક્ષ હોઈ
તદન વાસ્તવિક મનાવું જોઈએ વળી, આપણા માનસમા,
યાને ચિત્રમા, જે ગુણોની, અર્થાત્ પ્રકૃતિના તરવોની,
હીના ચાલી રહી છે તેના અજ્ઞાનમય કાર્યમાથી તે એક
અનંત સ્વભાવથી જ ૫૦ હોય તો, અને આપણા જીવનના
સર્વે દુખો અને ક્ષેપો કેવળ પ્રકૃતિની હીનાને આપણે
આધીન હોઈએ તે કાગળે જ ઉદભવતા હોય, — અર્થાત્ શુભ,
અશુભ, પાપ, પુણ્ય, જ્ય પરાજ્ય, દર્પ, રોક, સુખ, દુઃખ
વગેરે દ્વંદ્વોને આપણે આધીન હોઈએ તે પ્રકૃતિને હીધે એ
વિચાર સાચો હોય, તો પછી પ્રકૃતિના મુણેથી પર થઈ
જવું અને તેમનાથી પર ગ્રહેવા એક, અનંતની સન્નાતન
શાંતિમાં રિપત થવું એ જ બચ્ચાર આપણ નથી શું? વળી,
વિકારી, વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે આસક્ત રહેવાને હીધે આપણે
આત્માને વિષે અજ્ઞાન હોઈએ, અને તે અહતાના બંધનને
હીધે જ આપણને અતર્ગમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થતી ન હોય,

એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે બીજાઓ તોડે, અને જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં પણ, સાંનિધી રહી શકતા ન હોઈએ, તો આપણને જાણાશે કે વ્યક્તિત્વથી મુક્ત એવું એક ચૈતન્ય જોમાં એ સર્વ દુઃખ, અજ્ઞાન અને મિથ્યા પ્રપત્નોનો કેવળ અમાર છે — કારણકે તે ચૈતન્ય પોતે સનાતન અદ્વૈતમાં રિયત હોઈ એકમૂર્તામય છે, — તેને પ્રાપ્ત કરવું તથા એ દુઃખ-શોક વિનાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ મનુષ્યના સર્વ પ્રપત્નોનું ધ્યેય યમ્મ રહે તો તેને આપણી શુદ્ધિ “વ્યવદાશપણા”નું નામ આપવાની અનુમતિ આપી શકે કે નહિ!

સર્વ શુદ્ધોથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ; તેને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર

મન અને શરીરદ્વારા પોતાના સર્વ સંબંધોની અને પ્રપત્નોની ખરી કૃત્રી શોધવા માટે મથી રહેલી પ્રકૃતિના કલ્પથી આપણને પર લઈ જનાર, સર્વશુદ્ધોથી મુક્ત એવું અદ્વૈત, વ્યક્તિતાથી પર બિનંમન એવી ચૈતના જરૂર અસ્તિત્વમાં છે. પ્રાચીન ઉચ્ચતમ સાક્ષાત્કાર તો એવો પણ છે કે એ સત્ને પ્રાપ્ત કરવાથી જ — અર્થાત્ તે નિરપેક્ષ, એક, શાંત, આત્મનિર્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી જ માનવને ચિર-રથાવી — કારણકે સ્વયંબૂ — શાંતિ અને આંતર મુક્તિ મળી શકે. એ સત્ આપણા માનસિક અને પ્રાણમય જીવનથી સદા પર રહેલું છે. યાનયોગનો પ્રથમ, અને એક અર્થમાં લાક્ષણિક અને તાત્ત્વિક, ઉદ્દેશ એની પ્રાપ્તિ જ છે. પરંતુ

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે એ હેતુ પ્રથમ છે પરંતુ એક માત્ર હેતુ નથી : તે હેતુ આવશ્યક છે છતાં સંપૂર્ણ નથી. સર્વ સંબંધોનો, વ્યક્તિત્વનો, તથા અનેકતાનો ત્યાગ કરીને સંબંધોથી પર, વ્યક્તિત્વથી મુક્ત અને નિરાકાર, એક અનંતને પ્રાપ્ત કરતાં જ માત્ર આપણને શીખવે તો તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ ન ગણી શકાય. જ્ઞાનને પગિણામે જીવનના સંબંધોની સમગ્ર સીધાનું, અનેકતાના સમસ્ત વિકારોનું, અને વ્યક્તિઓના પરસ્પર કાર્ય પ્રતિકાર્યનું તથા સંઘટ્ટનું રદસ્થ, તેની આવી, આપણને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. વળી જે જ્ઞાન કેવળ માનસિક વિચાર કે ખ્યાલ આપે છે, પરંતુ સાક્ષાત્કાર કિંવા અંગત અનુભવવડે તેને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવતું નથી તે ખરું જ્ઞાન નથી એ જ્ઞાનની કુંચી આપણે કાંઈ નકામા શોધી રહ્યા નથી. એ કુંચી શોધીને આપણે વ્યવહારને તે અંતિમ સત્યથી નિયત કરી શકીએ, અનેક વિરોધોની પાછળ આવી ગહેલી એકસૂત્રતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે સર્વેના પગિણામરૂપ દુઃખ-શોકને દૂર કરી શકીએ, તેમ જ વિશ્વમાં જે જુદા જુદા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેમની અંતિમ એકતાનો આદર્શ આપણે જાણી શકીએ એ આપણો ઉદ્દેશ છે. આખા વિશ્વનું હૃદય અત્યારે કેવળ શાંતિ જ નહિ પરંતુ સાર્થકતા અને અસંકાગ્ક આત્મજ્ઞાનનાં પરિણામો મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. એ સિદ્ધિનો શાંતિ સનાતન પાયો છે, સાર્થકતાનું સ્વભાવિક વાતાવરણ છે.

ખરો સાક્ષાત્કાર કયો ? : તે એક અનંતની ખૂણી

વળી વિવિધતા, વ્યક્તિત્વ, ગુણ અને સંબંધોની હીનાનું ખર્ચ ગદસ્ય જે જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય, તે જ્ઞાનમાંથી વ્યક્તિથી સ્વત્ર એરી તટસ્થ મિનંત્રન એવના અને વ્યક્તિત્વનું, નિર્મુલ્યનું, તથા ગુણમાં જે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે સગુણનું અને અસ્તિત્વની એકતા અને અનેક ગુણવાળા અનેકતાની તાત્ત્વિક એકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એ દ્વિ વચ્ચે મોટો ભેદ પાડનારું જ્ઞાન-આપણી તર્કવાદપ્રધાન વિવેકશક્તિને બંને ગમે તેટલું શુક્તિપગ્નસર જણાય, અથવા તો દેવના અનુભવને ગમે તેટલું સતોષકારક લાગે, તો પણ તે કદી પણ અતિમ જ્ઞાન કદી શકાય નહિ. સર્વ વસ્તુઓની સમઘનાથી પર છતાં પણ સર્વને પોતાનામાં સમાવી શકે એ જ ખર્ચ અત્યંત હોઈ જ્ઞાનદ્વારા તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ જે એકતા સર્વથી દૂર નામે, સર્વનો સ્વીકાર કરવાને અશક્ત હોય, સર્વને પોતામાં સમાવી લઈ શકે નહિ તે ખરી એકતા નથી કાગ્યુકે વિરાટમાં પોતાનામાં, અથવા તો પગાપર પુરુષ અને વિગટ વચ્ચે, એવું દુસ્તરૂં દેત કદી પણ હોઈ શકે નહિ એવું દેત આપણને જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ લાગે છે એમને તે અનુભવ અને આત્મસિદ્ધિથી પણ વિરુદ્ધ જ હોવું જોઈએ જે સાક્ષાત્કારની પગાકાષ્ટમાં ઉપર જણાયેલો તેવો ન તરી શકાય એવો અતર જે તત્વો વચ્ચે ગદી જતો હોય, તથા

તે બે પૈકી એકને સ્વીકારીને બીજાનો ત્યાગ કરવાથી જ તેની સિદ્ધિ થાય તેમ હોય,—અર્થાત્ તે બંને એકતામાં લય પમાડી શકાય તેમ ન હોય,—તો તે સાક્ષાત્કાર અતિમ નથી એમ સમજવું. ગમે તો વિચારદ્વારા, અથવા તો વિચારથી કે મનથી પર રહેલી દૃષ્ટિદ્વારા, કે પછી જે સાક્ષાત્કારને જ્ઞાનયોગની ઉત્તમોત્તમ દશા તરીકે ગણવામાં આવે છે તેનાદ્વારા, આપણે તે સર્વ તૃપ્તિકર અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ છે તેટલા માટે આપણે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી તે એકતાનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, તેનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ અને તેમાં જ આપણે જીવન ધારણ કરવું જોઈએ. તે એકનું વિચારમાં, દૃષ્ટિવડે, અને અનુભવમાં જ્ઞાન થતા આપણને જાણાઈ આવે છે કે તે એક છે છતાં પણ અનેકમાં આવિર્ભાવ પામતાં તેની એકતા નષ્ટ થતી નથી; તે ગુણોના બંધનથી મુક્ત છે છતાં, અનંત ગુણોને ધારણ કરી શકે છે, તે પોતાની અંદર સર્વ સંબંધોને ધારણ કરે છે અને તેમને એકત્ર કરે ■ છતાં નિરપેક્ષ - કેવળ છે, તે અમુક એક વ્યક્તિરૂપ નથી છતાં સર્વ વ્યક્તિરૂપ છે, કારણકે તે સર્વરૂપ છે અને જ્યાં તે એક માત્ર સચેતન સત્ - તા છે ! આપણે જે વ્યક્તિત્વના મથકને આપણે પોતાની જાત ગણીએ છીએ તેને માટે તો પોતાની ચેતનાદ્વારા પરમાત્મા બેઠે એકતા સાધીને તેની દિવ્ય પ્રકૃતિને પોતાનામાં પ્રગટાવવી તે આદર્શ ઉચ્ચ અને આશ્ચર્યકારક જ્યાં સંપૂર્ણ તર્કસિદ્ધ,

તેમ જ સૌથી વધારે ઉપયોગી અને વ્યવહારુ છે. આપણા વ્યક્તિત્વની, - અને આપણા વિરાટ જીવનની તે જ અંતિમ પૂર્ણતા છે. વ્યક્તિ અને વિરાટ વચ્ચે કાંઈ અપરિહાર્ય વિરોધ નથી : ઉત્કૃષ્ટ આપણો આત્મા અને વિશ્વનો આત્મા, યાને વિરાટ, એ બંને એક જ છે એવો એક વાર અનુભવ થયા પછી તો તે બંને વચ્ચે સંપૂર્ણ, ગાઢ, એકતા પ્રગટે છે

સર્વવ્યાપી સચ્ચિદાનંદ : તેનો સાક્ષાત્કાર

આપણે ઉપર જે વિરોધી દ્વંદ્વો જોયા તે વાસ્તવિક રીતે તો પરાતપર પુરુષના આવિર્ભાવ માટેના આવશ્યક સંજોગો છે, કારણકે તે પરાતપર સર્વની પાછળ આવી રહેલો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ દેખીતા પરસ્પર વિરોધી સંજોગોમાં પણ સર્વમાં તે વ્યાપી પણ રહેલો છે. એ સર્વેના સામાન્ય ચિન્મય તત્ત્વને વિચારની સગવડ ખાતર સચ્ચિદાનંદ - સત્ ચિત્ અને આનંદ - કહેવામાં આવે છે. એ ત્રણે તત્ત્વો અવિભાજ્ય રૂપે સર્વત્ર આવી રહેલાં છે; તેમાંનું એક પણ છૂટું નથી. તથાપિ આપણા મન અને તેના અનુભવમાં આપણે સચ્ચિદાનંદમાં પણ ભેદ ઉપજાવી શકીએ એટલું જ નહિ પરંતુ તેનાં સ્વરૂપોને ભિન્ન પણ ગણી શકીએ મન “હું જોવાન હતો” એવો વિચાર લાવી શકે પરંતુ “હું જોવાન છું” એવો અનુભવ કદી પણ ન કરી શકે વળી તે “હું જિંદગીમાં કોઈ પણ પ્રકારના સુખ

મિનાનો - દુખી છું” એવો અનુભવ પણ કરી શકે છે
 હવે ખરૂં જોતાં એ અશક્ય છે, કારણકે આપણી જે વાસ્તવિક
 સત્-તા છે, સનાતન “હું છું” એવી અનુભૂતિ જેના
 વિશે ‘તે હતું’ એવું કદી પણ કદી શકાય તેમ નથી, તે
 કદી પણ ખેલાન કે ચૈતન્યગદિત હોતી જ નથી આપણે જે
 સ્થિતિને ખેલાન અવસ્થા, અથવા ચૈતન્યની ગેઠાજરી
 ગણીએ છીએ તે સ્થિતિ ફક્ત ખીજી સદા અથવા તો જુદી
 ચેતના છે અર્થાત્ ખેલાન અવસ્થા એટલે બાહ્ય પદાર્થોને
 પોતાનામાં સ્વીકારનાર આપણી માનસિક ચેતનાની સપાળી
 ઉપગ્રન્થ મોજી હેઠળ ગ્રહેતી અવચેતનામાં ફમકી મારે તે
 ઊંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા હોઈએ છીએ અને આજુમાજુ
 ના સ્પૂલ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોતું નથી તે વખતે આપણે
 જોડલા ખેલાન હોઈએ છીએ તેડલા જ નિદ્રામાં, મૂર્ચ્છામાં,
 ઘેનમાં અથવા મૃત્યુમાં પણ ખેલાન હોઈએ છીએ જે
 માણસે યોગના માર્ગમાં જગા પણ પ્રગતિ કરી હશે તે આ
 વિચાર સહજ સમજી જશે, — તેને ઉપરના વાક્યમાં રહેલો
 મર્મ સમજતા જરા પણ મુશ્કેલી પાશે નહિ, — કારણકે
 અનુભવથી તે વાત ડગલે ને ડગલે સિદ્ધ થાય છે અસ્તિત્વ
 અને ચૈતન્ય સાથે છે એ સમજવું તો રહ્યું છે પરંતુ
 અસ્તિત્વ અને જ્ઞાનદનો અભાવ એ બન્ને મ્હી પણ સાથે
 ન રહી શકે એ અનુભવવું જરા કપરું છે આપણે જેને
 દુખ, શોક અને જ્ઞાનદનો અભાવ ગણીએ છીએ તે ખરૂં

જોનાં અસ્તિત્વના સ્વાભાવિક આનંદનું જ વિપગિત સ્વરૂપ હોય છે. આપણા દ્વૈતભાવને પરિણામે જ તે જીવનમાં એવાં વિરોધી સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, કારણકે આપણા મનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડ્યાં જ તે વક્ર ચર્ચ ગય છે. પરંતુ એ માનસિક ચૈતન્ય એ કાંઈ આપણું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી. એ તો આપણા અનંત અસ્તિત્વના મદ્રાસાગરની સપાટી ઉપર ઉછળતા ચિત્-શક્તિના મોજાંના કુત્સિતરંગી શીથળ જેવું છે, અથવા બહુ બહુ તો, ક્ષણિક મોજાંના મર્યાદિત આકાર જેવું છે. એ અનંત અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આપણે માનસિક ચૈતન્યની સપાટી ઉપરથી ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવી જોઈએ. અર્થાત્ ચૈતનાની જાછરી સપાટીના અભ્યાસના બધનમાંથી, આપણા મનની ક્ષુદ્ર ચાવાકીમાંથી- આપણે દૂર જતા રહેવું જોઈએ — અને ત્યારે એવી ડૂબકી આપણે મારીએ હીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે આપણું માનસિક જીવન કેટલું તો જાછરૂં અને મનના મુખદુઃખના કાટાઓ કેટલા તો હાસ્ય ઉપજાવે એટલા નિર્મળ, અને એની ઘોચ કેટલી તો આછી હોય છે! એ અનુભવ થયા પછી જ આપણને સત્ એટલે ખરા અસ્તિત્વનો, - ચિત્ એટલે ખરા ચૈતન્યનો અને આનંદ સત્ય આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ચિત્-ચૈતન્ય એટલે શું ?

ચિત્ કિંવા દિવ્ય ચૈતન્ય એટલે આપણી માનસિક ક્રિયા નહિ. માનસિક ચેતના એ તો આપણા ચૈતન્યનું એક રૂપ, તેની નિમ્ન અને પરિમિત ગતિ યાને પ્રકાર છે. યોગમાં જેમ જેમ આપણી પ્રગતિ થાય છે, અને આપણી અંદર તથા અન્ય પદાર્થોમાં રહેતા આત્માને આપણે જાણતા થઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને જાણાય છે કે વનસ્પતિમાં, ધાતુમાં, પરમાણુમાં, વિદ્યુતના કણમાં તથા જડ સૃષ્ટિના એકેએક પદાર્થમાં ચેતના રહેલી છે. વળી, આપણને એ પણ જાણી આવે છે કે ચૈતન્યનાં એ સ્વરૂપો માનસિક ચૈતન્ય કરતાં ઠાઉં રોતે ઉતરતાં કે હલકાં નથી. બિલકુલ કેટલાંક જડ સ્વરૂપોમાં તો તે તદ્દન સપાટી ઉપર આવેલું નથી જણાતું છતાં તે વધારે સમર્થ વેગવાન અને વિશાળ હોય છે. પરંતુ એ સ્થૂલ અને પ્રાણુમય ચેતના શુદ્ધ ચિતિની સરખામણીમાં કેવળ પરિમિત અને પામર જેવી લાગે છે. એ બધાં ચૈતન્યનાં નિમ્ન સ્વરૂપો એક, અખંડ, અનંત ચૈતન્યે જ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરેલાં સ્વરૂપો માત્ર છે. આપણી પોતાની અંદર પણ સ્થૂલ અથવા જડ પદાર્થના જેવું જ સ્થૂલ ચૈતન્ય આપણા સ્થૂલ શારીરિક જીવનના પાયામાં આવી રહેલું છે. વનસ્પતિ જીવનના જેવું અવ્યક્ત પ્રાણુમય જીવન પણ આપણામાં છે. વળી આપણી આજીઆજી આવી રહેલી નિમ્ન પ્રાણી સૃષ્ટિના

જેવું ચૈતન્ય આપણામાં રહેલું છે. પરંતુ આપણામાં રહેલી એ બધી ચેતનાની દશાઓ વિવેકબુદ્ધિ તથા વિચારનાં માનસિક કાર્યોની સત્તા તથા એટલી બધી હોય છે કે આપણને માનસિક ચેતના સિવાય બીજી ભૂમિકાઓનું સ્વતંત્ર હોવાનું સરખું હોતું નથી. આપણી અંદર રહેલી ચૈતન્યની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પોતે શું કાર્ય કરે છે તે વધાર્થ જાણવાને આપણે ક્ષમણાં શક્તિમાન થતા નથી, તેથી બધી ભૂમિકાઓ આપણા મન ઉપર જે અપૂર્ણ, આંગીતૂટી અસર ઉપજાવે છે તે ઉપરથી જ આપણે મનદ્વારા તેમનું ઉપર-ચોટિયું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ. તો પણ આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે આપણામાં પાશવતા અને માનવતા બન્ને રહેલાં છે. પશુત્વ એટલે કેવળ અધ પ્રવૃત્તિ અને આવેશને વશ થઈને જ બુદ્ધિ, વિવેક વગેરેનો ઉપયોગ કર્યા વિના વર્તન કરવાની વૃત્તિ, અથવા ટેવવાળો ભાગ. વળી, આપણામાં વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનાર, તેમ જ પોતાની અનુભૂતિને જોનાર બુદ્ધિની શક્તિ પણ રહેલી છે. બુદ્ધિ આપણી અનુભૂતિઓને પોતાની જ્ઞાનજ્યોતિ સહિત સ્વીકારે છે અને કેટલેક અંશે તેમના ઉપર સંબંધ સ્થાપન કરે છે, તેમનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમનામાં ફેરફાર કરે છે માનવમાં રહેલી પાશવતા તેનામાં જે અધોમાનવ અંશ છે તેનાથી ઉપર - ચઢી-આતો - છે. પરંતુ પશુત્વથી પણ ઉતરતું કેવળ વાસના-મય ચૈતન્ય પણ માનવમાં છે. તેનું ઘણું ખર્ચ વર્તન કેવળ

અધ પ્રેરણા અને આવેશને લીધે જ થયાં કરે છે જેની ઉત્પાદક ચેતના જન્ય ચેતનાની તબે - તલસથી - આવી રહી હોય છે. વળી, એ અધોપાશવ ચેતનાનીયે નીચે એ વાસનામય ભૂમિકાથી યે ઉતરતી ચેતનાની એક ભૂમિકા રહેલી છે. મોગના અસાધારણ અનુભવો તથા જ્ઞાન આપણે જેમ જેમ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને જણાય છે કે શરીરની પણ એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ચેતના હોય છે. શરીરને પણ ટેવો, અધ પ્રેરણા, આવેશ, તપ શક્તિ વગેરે સઘળું હોય છે. એ બધા આપણા બીજા ભાગોથી નિગળાં હોવાથી ધારે તો તેઓ આપણા માનસના બીજા વિભાગો સામે વિરોધ પણ કરી શકે છે. આપણા જીવનના ઘણા ખરા વિરોધનું કારણ આપણી ચેતનાની સંકલ્પતામાં તથા ચેતનાના જુદા જુદા અને ભિન્ન પ્રકૃતિ ગુણવાળા લોકોના કાર્ય પ્રતિકાર્યમાં ગહેલું છે. કારણકે માનવ પણ ઉત્કાન્તિનું જ પરિણામ હોવાથી તેનામાં છેક સ્થૂલ શરીર અને નિમ્ન પ્રાણથી માંડીને ગોર્ધર્માં મન સુધીની ચેતનાની સર્વે દશાઓ આવી રહેલી છે.

મનથી ઉચ્ચ ચૈતન્યની દશાઓ : વિજ્ઞાન, મન,
પ્રાણ વગેરે ચૈતન્યનાં કાર્ય છે.

પરંતુ એ ઉત્કાન્તિ એટલે ખરું જેનાં આવિર્ભાવ છે.

એવે આપણામાં જેમ માનવથી હિતગતી ચેતનાની ભૂમિકાઓ
 છે તેજ પ્રમાણે માનવતાથી હાચેની ભૂમિકાઓ પણ ગહેલી
 છે એ હિતગત ભૂમિકાઓમાં ચિત્તિ, વિશ્વની ચિત્-શક્તિ
 બુદ્ધિ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યાં તેની પ્રકૃતિ પણ બુદ્ધ પ્રકારની
 હોય છે તેના કાર્ય કરવા માટેના મિદ્ધાતો, નિયમો અને
 સાધનો પણ બુદ્ધ હોય છે વેદવેદાન્તરિક્ષોની શોધ પ્રમાણે
 મનથી પણ જ્ઞાનમૂની અથવા તો, વિજ્ઞાનની ચેતનાની
 ભૂમિકા આવી ગહેલી છે એ ભૂમિકા તે સત્યની ભૂમિકા
 અર્થાત્ સ્વયંબોધિતિર્મય, અને સ્વયંસિદ્ધ યાને સત્ય,-
 સકલ્પની ભૂમિકા આપણી માનસિક બુદ્ધિ યાને વિવેક-
 શક્તિ આપણામાં ગહેલા પશુત્વને અને ઇન્દ્રિયજન્ય સસ્કા-
 રોને જેમ નીતિની ભાવનાથી અને બુદ્ધિના કાર્યથી નિયમમા-
 રાખે છે, તેમ એ જીર્ણ ચેતના આપણા મનની વિવેક
 શક્તિ, લાગણીઓ આવેશો અને સસ્કારો વગેરેને સયમમા-
 લાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને ઉપયોગ શુદ્ધ કરે
 છે જીર્ણ ચેતનામાં જ્ઞાનની શોધ કરવાની નથી હોતી, ત્યાં
 તો જ્ઞાનની સ્વયંપ્રાપ્તિજ હોય છે તપશક્તિ અને વિવેક
 બુદ્ધિ, અંધ પ્રેરણા અને આવેશ, કામના અને ઉપનિષ્ઠિ,
 વિચાર અને વસ્તુ એમની વચ્ચે એ જીર્ણ ચેતનામાં કશો જ
 ભેદ હોતો નથી એમાં તો એ સર્વ એકરાગ-સવાદિ-
 હોય છે તેમજ મૂળ, વિકાસ અને સિદ્ધિ એક હોવાને લીધે
 તેઓ વિરોધી હોતા નથી, ઉત્પાદ, સમકાલોત્પાદ, પરસ્પર

પરિણામકારક હોય છે. પરંતુ એ ભૂમિકાથી એ પર બીજી એવી ભૂમિકાઓ રહેલી છે જેમાં ચિત્ત પોતે આવિર્ભાવ પામે છે — વિશ્વમાં વિવિધ ઘાટ ઘડવા માટે તથા અનુભૂતિ લેવા માટે જે ચિત્ત — તત્ત્વનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ■ તેનું આદિ મૂલ અને મૌલિક પૂર્ણતા એ ચિત્તિમાં છે એ તત્ત્વમાં આપણી તપઃશક્તિ, જ્ઞાન, સંસ્કાર, અને આપણી બીજી માનસિક શક્તિઓ, તેમજ ઇન્દ્રિયો અને પ્રકૃતિના ગુણો સર્વે, સંવાદિ, સમકાલોત્થ, અને એકરસ થયલા હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચૈતન્યની એક જ સત્-તા અને શક્તિ રૂપ જ હોય છે સત્યતા લોકમાં, યાને ભૂમિકામાં, ચિત્તિ પોતે જ વિજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોમય ભૂમિકામાં મન પણ તે જ થાય છે અર્થાત્ તપ શક્તિ, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, લાગણી વગેરે સ્વરૂપે પણ તે જ ધારણ કરે છે. વળી પ્રાણમય કોષમાં તે જ પ્રેરણા, અભ્યાસ, આવેશ વગેરેનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યાં તે પોતે તો પોતાને વિષે અજ્ઞાન છે — નિદાન સપાટી ઉપર તો સચેતન નથી — એવું જ આપણને જણાય છે. સર્વ વસ્તુઓ ચિન્મય છે કારણ સર્વ સત્ છે; અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી પદાર્થો આદ્ય ચિત્તિની વિવિધ ક્રિયારૂપ છે કારણકે સર્વ આદ્ય સત્-તાની ક્રિયા માત્ર છે ।

સર્વવ્યાપી આનંદ

આપણે જ્યારે ચૈતન્યના એ મૂળ તત્ત્વને — એ આદ્ય

ચિનિને જાણીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ ત્યારે જ આપણને જાણાય છે કે તેનું દાર્દ આનંદ છે આત્માને જાણવો એટલે જ આત્માનંદ માણવો. આત્માનું અજ્ઞાન હોય એટલે આત્માનંદની મોઢી મારેના વધારેઓછા અસ્પષ્ટ પ્રયત્નમાં ગૂંથાય ચિન્મા સનાતન આનંદ સ્વયંસિદ્ધ હોય છે અને આપણે આમ જ જોઈ ગયા છીએ કે એ ચિત્ત સર્વ વિશ્વમાં પદાર્થના આદિ સ્વરૂપે વ્યાપી ગયું છે એટલે આનંદ પણ સર્વવ્યાપી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વિગતમાં આનંદની પ્રાપ્તિ મદન છે પ્રભુ સર્વગુણમય-સમૃદ્ધ તરીકે, અથવા ગુણગીન-નિર્ગુણ તરીકે, અથવા તે વ્યક્તિ તરીકે સાકાર, અથવા વ્યક્તિત્વથી પણ નિગકાર સ્વરૂપે સર્વને પોતાનામાં સમાવી દેનાર એક અદ્વૈતરૂપ અથવા એકમાથી આવિર્ભાવ પામતા અનેકરૂપે-ગમે તે સ્વરૂપે દેખાય તે પણ તે પોતે તે દશ આનંદમય છે, અને તે પણ સર્વાનંદમય છે! કારણકે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે આપણે પણ જો આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જ હોય અને આપણું સત્ સ્વરૂપ અને આપું વિશ્વ એ બંનેને આપણે વાસ્તવિક રીતે જાણવું જ હોય તે આપણે પણ એ વિરાટ-સર્વવ્યાપી આનંદને પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે વિરાટ આત્મા એને સત્ ચિત્ત આનંદનું જ સ્વરૂપ, તેથી જ્યાં જ્યાં વિરાટ પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે ત્યાં ત્યાં સત્ હોવાને કીધે ચિત્ત પણ હોય છે અને ચિત્તની સાથે આનંદ પણ અનિવાર્ય ગૂંથેલો હોય છે.

અજ્ઞાનનું કારણ : જીવાત્માની શરીર, મન જોડે એકતા

સમ્યક્દાનદનો જે સ્વભાવ ઉપર વર્ણવ્યો તેને જીવાત્મા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, કાળજી કે તે પોતાના અતિમ સ્વરૂપથી અને વિરાટ આત્માથી પોતાની મેળે જ વિખૂટા પડે છે અને પોતાના સ્વભાવના આકર્ષિક સ્થૂળ લક્ષણો અને સ્વરૂપો તથા પ્રકૃતિ સાથે એકતા કરે. પોતાનું મન, પ્રાણ અને શરીર એ જ પોતાનું અતિમ સ્વરૂપ છે એવું તે માની બેસે છે વળી, શરીર, પ્રાણ અને મનને વિરાટની વિરુદ્ધ ટકાવવાની તે ઇચ્છા રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિરાટ પણ જોના આધિર્ભાવ છે તેવા પરાત્પર પરમેશ્વરની સામે થઈને પણ તેમને ટકાવવા મથે છે. જ્યારે જીવાત્મા કોઈક ઉચ્ચ ભૂમિકાને ખાતર વિરાટમા પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને તેને ટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેનો પ્રયત્ન યથાર્થ છે પરંતુ જ્યારે તે વિરાટની વિરુદ્ધ જઈને પોતાની ક્ષણિક ખડ-ચેતનાને ટકાવવા મથે છે ત્યારે તેનો પ્રયત્ન વૃથા થાય છે કારણકે એ ખડ-ચેતના તો વિરાટનો અપૂર્ણ આધિર્ભાવ માત્ર છે અને એ બધી ખડ-વ્યક્તિતાઓનું એક ગૂંચળું કરીને જીવાત્મા પોતે એક દૃઢિમ, માનસિક અહતા બિલી કરે છે, તથા પોતે તે છે એવું માનીને તેની સેવા કરે છે, અને તેને જ ખાતર જીવન ધારણ કરે છે પરિણામ એ થાય છે કે વિરાટપગમાત્મા

જેનો અપૂર્ણ આવિર્ભાવ સમસ્ત જીવન છે તેને ખાતર અદ્વૈતા જીવન ધાગળ કુતી નથી! એનું જ નામ અત્ત નમય જીવન! એનું જ નામ અદ્વૈતાની ગુલામી! પ્રભુની સેવામાં ગાળેલું જીવન એ નથી. એ પતન કેરી રીતે થયું? અને શા મારે થયું? એ પ્રશ્નો ખરી રીતે સાખ્યમાજ પૂઠાવા લેખએ, યોગમાં નહિ. યોગમાં તો આપણે દ્વૈતભાવને લીધે ચેતનાની પરિમિતતામાં પડ્યા છીએ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને જ આગળ ચાલવાનું છે એ બધનને લીધે આપણને આપણા સત્ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, અને તેથી જ આપણા મન, પ્રાણ અને શરીર અજ્ઞાન, અચક્તિ અને દુષ્ટને વશ છે. અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારનો અભાર એ જ આપણા દુષ્ટ ખનુ મૂળ કારણ છે. અદ્વૈતની પ્રાપ્તિ એ સર્વ અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો ગમનાણું છે. જ્યાં છે એ અદ્વૈત વિગટ નોડે, તેમજ વિરાટદ્વારા જે પગાત્પર પુરુષોત્તમ આવિર્ભાવ પામી ગયો છે તેની નોડે, સાધવું નોંધએ મતલબ કે આપણી પોતાની જાતનો, તેમ જ સર્વ પ્રાણીપદાર્થનો, આત્મા આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે, એ આત્મા એટલે જ સસ્વિદાનદ!

પ્રકરણ ૧૩ મું

મનોમય સત્-તાની મુશ્કેલીઓ

કેવળ સત્ નહિ પરંતુ સમ્વિદાનંદ

જ્ઞાન યોગ માં પ્રથમ તો આપણે મન પ્રાણ અને શરીરથી પર એવા શુદ્ધ આત્માનો યાને સત્નો સાક્ષાત્કાર કરવો એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે પરંતુ હવે આપણે તે આદર્શ પૂરતો વિશાળ નથી એમ સ્વીકારવું પડશે કારણકે આપણે તો આત્માના યાને ઘટના મૂળ પ્રમાણેના અને સમ્વિદાનંદરૂપ ત્રિપુત્રીનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે ઘટનાનું અર્ રહસ્ય માત્ર તેના સત્ સ્વરૂપમાજ સમાર્પ જણ નથી, પરંતુ ચિત્તિ અને આનંદમા પણ તે ગહેતુ છે

સમ્વિદાનંદના સાક્ષાત્કારના બે પ્રકારો

વળી સમ્વિદાનંદના સાક્ષાત્કારના પણ બે પ્રકારો છે તે પૈકી એકમા નીચે નિષ્ક્રિય આત્મભાવમા નિમગ્ન

મ નો મ થ સ ત્-તા ની મુ રક લી એ

આત્મનૃમ, સત્, ચિત્ અને આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે એક, અપૌરુષેય, નિર્ગુણ, વિશ્વની અનંત હીસાથી કાંતો વિમુખ, કાંતો તેના પ્રત્યે ઉદાસીન, કે પછી તેનાથી વિરક્ત હોય છે. બીજામાં પણ તે જ સત્, ચિત્ અને આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરંતુ તે મુક્ત, પ્રજુ, અનંત અને શાંતિમાં સ્થિત રહીને ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને પોતાની સનાતન તપઃ-શક્તિમાંથી અનંત ક્રિયા અને અનંત ગુણોનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે. તે પોતાનામાં સર્વ વ્યક્તિઓને ધારણ કરનાર, વ્યક્તિનાથી પર, પુરુષોત્તમ છે. તે પોતાનામાં વિશ્વની અનંત હીસાને આસક્તિ વિના, તેમ જ અજાપણા સિવાય, ટકાવી રાખે છે. તે પ્રજુ વિશ્વનો સ્વામી હોઈ અનંત જ્ઞાનનાં અને આનંદના કિરણોનો અંબાર છે. તે વિશ્વને પોતાના આવિર્ભાવ રૂપે ધારણ કરે છે, પરંતુ વિશ્વ તેને ધારણ કરતું નથી; તે વિશ્વના ઉપર મુક્તપણે સામ્રાજ્ય ચલાવે છે, પરંતુ પોતે વિશ્વથી બંધાતો નથી. ધાર્મિક માણસો જે ઈશ્વરને માને છે તે, યા તો મીમાંસકો જેને સગુણ બ્રહ્મ કહે છે તે, આ નથી. જ્ઞા તો પરત્વે પુરુષોત્તમ છે જેમાં વ્યક્તિ અને અવ્યક્તિ, નિર્ગુણ અને સગુણ સર્વેનું સમાધાન થાય છે. તે પોતે તો પરત્વે રૂપે બન્ને સ્વરૂપોને પોતાનામાં ધારણ કરે છે, અને આવિર્ભાવને અર્થે બન્નેનો ઉપયોગ પણ તે કરે છે. મૂર્ચ્ચયોગના સાધકે આ બીજા પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર કરવાને પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ.

મન, પ્રાણ, શરીરને છોડીને પાછા તેમને સચ્ચિ
દાનદમા ધારણ કરવા

હવે આ દષ્ટિગિદ્ધથી નેતા આપણને જણાશે કે શુદ્ધ
નિષ્ક્રિય આત્માનો જે સાક્ષાત્કાર મન પ્રાણ અને શરીરથી
પગ થવાથી આપણને મળે છે તે કાંઈ અતિમ સાક્ષાત્કાર
નથી પરંતુ સર્વોત્કૃષ્ટ સાક્ષાત્કારને માટે ઉપયોગી પાયારૂપ
છે આથી કરીને મન, પ્રાણ અને શરીરની અહતામાથી
છૂટી આત્મા પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાની પ્રક્રિયા આપણે આદર્શ
સિદ્ધ કરવાને પ્રયાપ્ત નથી આપણે તો વધારે વિચાર અને
બાંધક તત્ત્વનો આશ્રય લેવો જરૂરનો છે જે પ્રમાણે આપણે
આપણી અસત્ય અહતામાથી અને વિશ્વની ક્રિયામાથી પાછા
ફર્યા અને સ્વયં જિન્મય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કર્યો તે જ પ્રમાણે
આપણા મન પ્રાણ અને શરીરને પણ આપણે બ્રહ્મના
સ્વયં સત્, ચિત્ અને આનંદમા ફરીથી ધારણ કરવા
જોઈએ વિશ્વની લીલાથી સ્વતંત્ર એવી શુદ્ધ આત્મ સત્
તાનો જ સાક્ષાત્કાર કરીને આપણે સતોષ માની સેવા જોઈએ
નહિ, પરંતુ સર્વ સત્, સમસ્ત વિરાટ પણ આપણું જ
સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર પણ મરવો જોઈએ વર્ણ કાલ અને
દિશાથી સ્વતંત્ર એવું અપૌરુષેય અનંત ચૈતન્ય એ જ આપણું
મૂળ સ્વરૂપ છે એટલું જાણવું બસ નથી પરંતુ કાલ અને
દિશામા ચેતના શક્તિ જે કાંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તેની સાથે

પણ આપણે અદ્વૈત સાધવું જોઈએ. જેવો આપણામાં અગાધ શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરવાની શક્તિ ઉપરાંત વિરાટમાં અનંત, મુક્ત આનંદ ભોગવવાની શક્તિ પણ હોવી જોઈએ, કારણકે તે સમ્વિદાનંદ છે, તે જાણ છે. સમ્વિદાનંદ કાંઈ કેવળ શુદ્ધ શાંતિ સ્વરૂપ જ નથી.

મનોમય ભૂમિકાની મુરકેલીઝો

જો આપણે વિજ્ઞાનમય ચેતનામાં સહેલાઈથી ઉત્થાન કરી શકીએ અને તેમાં આપણી ચેતનાને ધારણ કરી રાખીએ અને ત્યાંથી વિશ્વ, અસ્તિત્વ, ચૈતન્ય, કર્મ, શક્તિનું બહિર્ગર્ભન અને અંતરાભિમુખ ગતિ વગેરેનાં કાર્યોને વિજ્ઞાનની દિવ્ય શક્તિઓવડે જાણી શકીએ, તો ઉપર જે સાક્ષાત્કાર વર્ણવ્યો છે તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જરા પણ મુશ્કેલી નડતી નથી. પરંતુ માનવ મનોમય પ્રાણી છે; વિજ્ઞાનને તે પહોંચ્યો નથી. એટલે મનનો ઉપયોગ કરીને જ માનવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી તેને જે કાંઈ સહાય મળે તે સ્વીકારે તો પણ તેને શરૂઆત તો મનથી જ કરવી પડે છે. આપણે મનોમય ચેતનામાં રહેનાર છીએ તેટલા માટે જ શરૂઆતમાં આપણને મુશ્કેલીઝો નડે છે, અને યોગમાં પરિમિતતા પણ આવે છે એ જાનેને દૂર કરવાના જે ઉપાયો છે. ૧. પ્રભુની કૃપા, ૨. યોગનો સતત અભ્યાસ.

ધણું ખરૂં તો આ બે ઉપાયો સાથે સાથે જ કાર્ય કરતા હોય છે હવે આગળ વધતા પહેલા સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સમગ્ર સાક્ષાત્કાર, અને સોળે કળાનો આવિર્ભાવ સિદ્ધ કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનું આપણે અહિં દિગ્દર્શન કરીશું

મનોમય અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં ભેદ

સિદ્ધ થયેલ મનોમય ભૂમિકા અને સિદ્ધ આધ્યાત્મિક ચેતના એ બંને આપણા માનસની વ્યવસ્થામાં જુદી જુદી છે તે પૈકી પ્રથમ માનુષી છે અને બીજી દિવ્ય છે એ દિવ્ય ભૂમિકામાં અનંત સત્, અનંત ચિત્, અગાધ આનંદ અને વિજ્ઞાનમય ચેતનાનું અનંત, સર્વમાર્ગી સદાસક્ષીજ્ઞાન એ ચાર દિવ્ય તત્ત્વો આવી ગહેલાં છે બીજીમાં, મનોમય, પ્રાણુ-મય અને અન્નમય ચેતનાના ત્રણ માનુષી તત્ત્વો હોય છે ખ્હાગની પ્રકૃતિ જોતાં એ બે ભૂમિકાઓ પરસ્પર વિરોધી લાગે છે વિજ્ઞાનની દિવ્ય ભૂમિકામાં અનંતતા અને અમૃતત્વ છે, માનુષી ભૂમિકામાં જીવન કાળ, દિશા અને રૂપને લઇને પરિમિત મધ જાય ■ એ મર્ત્ય જીવન અમર બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે પોતાની અંદર જે આવિર્ભાવ પોતે જ પ્રગટ કરે છે તેનો સ્વીકાર કરીને તેનાથી પર રહેનાર અનંત ચેતના તે પ્રજ્ઞા માનવચેતના જડતાની નિદ્રામાંથી મુક્ત થયેલી છત્ર પોતે જે કરણો વાપરે છે તેમને વશ હોય છે વળી, તે શરીરની ચેતનાથી અને અહત્તાથી મર્યાદિત હોય

ખીન માણ્યો જોડે પોતાનો સનધ કાતો પ્રેમ અને સહાનુભૂતિવાળો કે પછી તિરસ્કાર અને વિરોધ રૂપે બાધે છે પ્રભુત્વ એટલે અખડ આત્માનંદ અને અખડ સર્વાનંદ, ત્યારે મન અને શરીરના માત્રાસ્પર્શોદ્ધાર આનંદને માટે આતુરતાપૂર્વક શોધ તે માનવતા પણ પગિણામે તો તેને સુખ, ઉદાસીનતા, અથવા દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે પ્રભુમા સર્વ જ્ઞાન માટે પર્યાપ્ત વિજ્ઞાનની જ્ઞાનશક્તિ અને સર્વ-ક્રિયા-સમર્થ વિજ્ઞાનની તપ શક્તિ રહેલી છે, ત્યારે માનવમા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે વસ્તુઓનો ઢુઢડે ઢુઢડો લઈને છેવટે તેને અન્યવસ્થિત રીતે એકદુ કળાગ અજ્ઞાન જ્ઞાન પ્રત્યે હાથ પસારતું હોય છે વળી તેની તપ શક્તિ પણ કેવળ ક્ષુદ્ર હોઈ તેના જ્ઞાનના પ્રમાણમા પોતાનો પણ વિકાસ કરવા તે પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ તેના અપૂર્ણ અને વિભક્ત જ્ઞાનના પ્રમાણમા તેને અપૂર્ણ અને પરિમિત તપ શક્તિ જ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રભુ પોતે એકતામા સ્થિત હોઈ સર્વ પગતપર તરવોનો તથા સમગ્ર વિશ્વનો માલિક છે ત્યારે માનવનો આધાર પરિમિત અહતા ઉપર ગ્રહેલો છે અને ભેતના ઉપર અને ખડોના ઉપર તથા મુરકેલી બરેના સાધાઓ અને જોખમાર એવી એકતા ઉપર તેનું પ્રભુત્વ હોય છે ત્યા પણ બંધનમા હોય ॥ એટલે કે પ્રભુત્વ અને માનવતા વચ્ચે એક આડો પડેલો આવી ગયો હોય એમ લાગે છે, અને તેને

લઈને માનવ પ્રભુત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રભુત્વને જાણી સુદ્ધા શકતો નથી.

મનથી પર પ્રભુત્વનો સાક્ષાત્કાર

એટલે મનોમય જૂમિકામાંથી માનવ જ્યારે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનો, યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરી પ્રભુમય થવાનો, પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો તેને એ પડેા ખસેડવો પડે છે,—

* હાકણ ઉઘાડવું પડે છે. પરંતુ એ ભગીચ પ્રયત્નમાં માનવ જ્યારે સફળ થાય છે ત્યારે તેને પ્રભુ વિચાર પ્રાણ તથા શરીરની ચેતનાથી ધણો જ ઉચે, દૂર આની રહેલો લાગે છે. માનવ તેને પોતાની કનિષ્ઠ જૂમિકામાંથી જુવે છે અને તેના પ્રત્યે જવાનો પ્રયત્ન કરવાને ઉત્સુક પણ બને છે પરંતુ તેની મુગ્ધ જ્યારે પાર નથી પડતી ત્યારે છેવટે તે પ્રભુને પોતાની નિઝ જૂમિકામાં આવવાને પ્રાર્થના કરે છે, પોતે ભક્ત થઈને રહે છે અને સાનદાશ્ચર્ય લક્ષિતવડે તેને પૂજે છે પ્રભુને તે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચી જૂમિકા તરીકે — સ્વર્ગ-લોક, સત્યલોક, કે નિર્મલ તરીકે — સ્વીકારે છે અથવા તો તે પ્રભુને પોતાનાથી તદ્દન જુદી જ સત્તા — નિધન, પોતાના

* ઋશોપનિષદમાં કહ્યું છે, હિરણ્યમેજ પાત્રેણ સત્યસ્યાપિ હિ મુક્તઃ. “સત્યનું મુખ સુન્દરના પાત્રને લીધે ઢકાઈ રહ્યું છે”

અત્યાગના અદ્યથી જુદી સત્તા — તર્કો રચીકારી તેને પ્રભુ તરીકે કાર્ધનામ આપી વ્યક્તિ કે અવ્યક્તિના તરીકે, સગુણ કે નિર્ગુણ તરીકે, શાંત અને હિંસાસીન કે ક્રિયાત્મક પ્રભુ અને સખા તરીકે સ્વીકારે છે. અર્થાત્, પોતાના વિચાર, સાક્ષાત્કાર કે તેની એક બાજુના દર્શનથી પ્રેરાઈને તે તેને 'ક્ષત્ર', "આત્મા", વગેરે નામો આપે છે અને તેની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરે છે : તેને સત્, અસત્, ટાઓ, નિહિત, શક્તિ, અજેય તર્કો પણ ઓળખે છે.

મનથી સમિચ્છદાનંદનો સાક્ષાત્કાર : પરિમિનતા

હવે જો આપણે સમિચ્છદાનંદનો મનથી સાક્ષાત્કાર કરવા માગીએ તો આપણે તેને આપણાથી પર, ઉચ્ચ અને એક પ્રકારે બાજુનાજુ પણ આવી રહેલો જોઈએ પરંતુ આપણી અને તેની વચ્ચે ભેદ આવી ગયેલો જણાશે, અને તે ભેદ પણ કેવો અગાધ ખાઈના જેવો હોડો અને પ્રત્યક્ષ, જેના ઉપર કાર્ધ સેતુ નથી યા તો સેતુ બાધી શકાય તેમ નથી. આપણે અનંત સત્તને જાણીએ છીએ, છતાં, તેને જાણનાર આપણું મનોમય ચૈતન્ય તો તેનાથી તદ્દન નિગળુ જ હોય છે. આપણે તેને નથી પ્રાપ્ત કરી શકતા કે નથી તેના સ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ શકતા. વળી આનંદપૂર્ણ અનંતતાનો આપણને પોતાના આત્મામાં તેમ જ વિશ્વમાં સર્વત્ર અનુભવ થાય તેટલા માટે આપણે તેને આપણી અંદર

આદવાન કરીને તેનું અવતરણ મ્હારી શક્તિ નથી આપણે તે બૂમા, અપરિમિત અનંત ચેતનાને અને શક્તિને જોઈ શકીએ છીએ ખગ, છતાં આપણું ચૈતન્ય તો તેનાથી નિષ્પ્રદ જ રહે છે, જ્યે તે અનંતમા સમાવણું છતાં, પરિમિત, મુદ્દ, નિરાશામય, તથા પોતાનાથી કંટાળેનું રહે છે અનંત ચૈતન્યમા જાગ્યેલાને તે શક્તિમાન નથી હોતું આપણને સમિધાનદમા અગાધ અને અખડ આનંદ જણાય છે પરંતુ આપણે કા તો અપગ પ્રકૃતિના સુખદુ ખના ગમમ્ડા જેવા જ રહીએ છીએ કે પગી ઉતાસીન થઈ તે દિવ્ય આનંદમા જાગ્યેલાને અસમર્થ થઈએ છીએ ! સમિધાનદમા પૂર્ણ જ્ઞાન અને તપશ્ચક્તિની એમતાવાળી વિરાનમય ભૂમિકા છે પરંતુ આપણા જ્ઞાન અને તપ શક્તિ બન્ને અપૂર્ણ, અશક્ત અને પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિ સાથે એકતા સાધવાને પણ અશક્ત રહે છે અથવા તો ધ્યાનની અવસ્થામા સાધક એ સ્વરૂપમા જાગ્યેલા પણુ લઈ શકે છે પરંતુ ધ્યાન છૂટતા જ તે પાછો પોતાની મૂળ સ્થિતિમા આવી પડે છે, એટલે તેનો સમિધાનદનો સાક્ષાત્કાર પણ અયોગ્ય થઈ જાય છે ! અર્થાત્ આપણે પાછા આપણી મુદ્દ માનવતામા જઈ પડીએ છીએ !

મનનો લય

એ બેતને તો આપણે હરકોઈ ઈનાજે દૂર કયે જ છૂટકો છે. તેમા પણ મનોમય પ્રાણી માટે જે શક્તિઓ રહેલી

છે. એકમાં તો સાધક મનોમય બુમિકામાં ગદીને મદાન સનત, દીર્ઘ, એકાગ્રતાવાળા, સમર્થ પ્રયત્ન કરીને પોતાની ચેતનામાંથી દિત્યાન કરી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ એ પ્રયત્નમાં તેજો મનોમય ચેતનાને હમેશને માટે, કે નિદાન થોડા સમયને માટે, દૂર કરી દધ પોતાપણુ ગુમાવવુ પડે છે,— તેને એ સમાધિમાં લઈ જઈ શકાય છે. એ કાચથી રાગ-યોગ અને બીજા કેટલાક યોગોમાં મમાધિની દશાને અનિ-શય અગત્ય અપાય છે સમાધિમાં મન પોતાના સામાન્ય, રમૂસ અને બાહ્ય કાર્યોમાંથી પાછું વળે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રથમ બાહ્ય કર્મેન્દ્રિયો અને અસ્તિત્વમાંથી પાછું જઈ અંતરની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓમાંથી પણ તે પાછું ફરીને વિગમ પામે છે. એ સમાધિની દશામાં મનોમય પુરુષને પ્રભુના સાક્ષાત્કારો થાય એ સંભવિત છે. પરંતુ એ બધાનો મૂળ આદર્શ તો એ જ છે કે મનનો તદ્દન ત્યાગ કરી તેનાથી પર થઈ જઈ ઉચ્ચ ચેતનાના સાક્ષાત્કારની સમાધિમાં એવા તો લય પામી જવું કે પછી મનની કે અસ્તિત્વની ભાવના જ બાકી રહે નહિ ! પરંતુ એ દશા * વીરલા જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તેમાંથી કોઈક જ પાછા ફરી શકે છે.

* વધારે માહિતી માટે જુઓ રાન્સેલ બા ૨ પ્રકરણ ૧૩મું “સમાધિ”

સમાધિ દશાના આદ્યકારની અપૂર્ણતા

મનોમય જાગ્રત અવસ્થાને જ માનસિક ચેતનાની દશા તરીકે સાધારણ રીતે માણસ અનુભવે છે એટલે આપણી જાગ્રત અવસ્થા અને સૂક્ષ્મ માનસિક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તે ચેતનાની બીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એ હિંમત છે અને સમાધિ અવસ્થાની જરૂર પણ એટલા માટે જ છે જો તુ બધો વખત માનવ સમાધિમાં ગદી શકતો નથી અથવા તો, સાધક સતત પ્રયત્નરૂઠે તે સ્થિતિ ટકાવી શકે તો પણ શરીરની જરૂરીયાતો જોઈ થતા તેનો ભગ થરાનો ! અને જેરો તે પાછો મનોમય ભૂમિકામાં આવ્યો કે તુગત પાછો નિમ્ન ચેતનાના અજ્ઞાનને વશ થયો જ જાણવો ! એ પ્રમાણે અચૂક ઘટું હોવાથી જ દેહનો અને તેમાં રહેના પ્રાણનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં ન આવે ત્યાં મુધી જન્મ મગ્ધમાથી પૂરેપૂરો મોક્ષ મળતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે જે યોગીઓ આ માર્ગે ચિંતરે છે તેમની આગળ સર્વ ધર્મોઓ માનસિક જીવન, વગેરેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી જગતથી તદ્દન વિમુખ થઈને વાગવાર વધારે ને વધારે ઊંડી સમાધિનો અભ્યાસ કરનારો તથા છેવટે એ સમાધિ દશામાં જ શરીરનો ત્યાગ કરવાનો આદર્શ મૂકનારો આવે ॥ એટલે તેઓ પક્ષમાં લીન થઈ જાય ॥ મન અને આત્મા વચ્ચે આ જે બેદ - વિસવાદ - રહેલો છે તેને લીધે જ બધું

ધર્મોમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓમાં સસાગની છેક નિદા કરવામાં આવે છે અને સસાગથી અગામી કાષ્ઠ સ્વર્ગમાં કે નિર્વાણની મુન્યાવગ્ધામાં, અનિર્વચનીય પરાત્પરમાં, અનત મુખની આસાઓ મળવામાં આવે છે ।

ચૈતન્યનું પરિવર્તન અને મનનું ઉપાતર

પરંતુ પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરનાર મનોમય માનવે જાગ્રત અવસ્થામાં શુ કરવું? ને એ અવગ્યા મર્ત્ય રૂઝાવની સર્વ નિર્મળતાઓથી જ પૂર્ણ ગહેતી હોય અને ને તે શોક, ભય, કામ, ક્રોધ લોભ, વાસના વગેરેના દુઃખનાઓને વશ હોય તો પછી મૃત્યુ સમયે મનને સમાધિમાં એકાગ્ર કરવાથી આપણે પ્રભુના અનત ચૈતન્યમાં સદાને માટે ભગી જઈ શકીશું એમ ધાગવું એ જીવિતપુર સર નથી કાગ્યુકે એના માનસની જાગ્રત અવસ્થા તો બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રતિપાદિત “કર્મની સામ્બળ,” યાને કર્મના પ્રવાહને વશ હોય છે । જે મનોમય જીવન જાગ્રત અવસ્થામાં જુદા જુદા શક્તિપ્રવાહોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને તેનું પગિણામ પણ મળવું જ જોઈએ અગર જો આપણે એના એ જ પ્રજાને ખીમ દર્શિનિદુધી તપાસીશું તો જણાશે કે જીવનમાં મુખ્ય બામત ચૈતન્યની દશા છે, શારીરિક જીવન તો તેનું પગિણામ માત્ર છે એટલે ક્ષિત ધાય છે કે માનવ તરીકે તેનામાં અપૂર્ણતા હોય ત્યાં મુધી સ્થૂન શરીરમાંથી કદાચ નાસી છૂટાય તો પણ તેથી

મનોમય ચેતના કાંઈ દૂર થઈ જાય નહિ ! અર્થાત્ સ્થૂન, મર્ત્ય શરીરનો ત્યાગ કરનાથી મર્ત્ય મનનો કાંઈ ત્યાગ થતો નથી વળી સસારનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ કે પ્રાણમય જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા, અથવા સ્થૂલ જીવન પ્રત્યે તિરસ્કારની વૃત્તિ રાખનાથી પણ સંપૂર્ણ અર્થ સરતો નથી કારણકે એ બધાએ કાર્યો મનોમય નિમ્ન ચેતનાની ક્રિયાના અને ભૂમિકાના પરિણામ રૂપ છે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચો બોધ એ કે મુક્તિની માનસિક ઇચ્છાને પણ સાધકે વદાનવીજ જોઈએ તો જ આત્મા સંપૂર્ણપણે મુક્ત થાય અર્થાત્ જેમ ધ્યાનની કે સમાધિની અસાધારણ સ્થિતિમાં આપણે મન સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરે તે જ પ્રમાણે સાધારણ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શકે એવું મનને આધ્યાત્મિક બનાવી દેવું જોઈએ

જ્ઞાની ને જાગ્રત સમાધિ

હવે આપણે મનોમય ભૂમિકાની બીજી શક્યતાનો વિચાર કરીએ પ્રથમ શક્યતામાં માનવ પોતે આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરે છે તો આ બીજીમાં માનવ પ્રભુને પોતાનામાં અવતરણ કરવાને અહ્વાન કરે છે જેથી કરીને સમગ્ર માનસ પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામે, દિવ્ય બને, આધ્યાત્મિક બને આ કાર્ય શરૂ-આતમાં તો મન પોતે જે વસ્તુને જાણતું હોય છે તેને

પ્રતિજિમિત કરવાથી, કે, જેનું પ્યાન ધગતુ હોય તેને પ્રત્યક્ષ કરવાથી થઈ શકે અને થતુ જોઈએ કાગણકે મન તો કેવળ દર્પણના જેવું છે, માધ્યમના જેવું છે તેની ક્રિયાઓ પડી એક પણ તેની પોતાની દાતી નથી તેનામા એક પણ ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી સામાન્ય દશામા જડ વિશ્વના નિયમોને આધીન જે શક્તિ વિશ્વમા કાર્ય કરે છે તેનું જ પ્રતિજિમ મનમા પડે છે પરંતુ મન જો પવિત્ર, શાત, સ્વચ્છ, નિષ્ક્રિય થઈને એ સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે તથા તેના સર્વ લાક્ષણિક મનોમય વિચારોને અને દૃષ્ટિમિદુને છોડી દે તો સ્વચ્છ દર્પણ અથવા તરંગહિન નિર્મળ જળ પડે તેમા પ્રભુનું પ્રતિજિમ પડે છે પરંતુ એટલા ઉપરથી મને સંપૂર્ણપણે પ્રભુને પ્રાપ્ત થયાં થાતો તે પોતે દિવ્ય બન્ધુ એમ માની લેવાનું નથી જાના તે પ્રભુના પ્રતિજિમથી અધિકૃત રહે છે, જ્યાં સુધી તે શુદ્ધ નિષ્ક્રિય અવસ્થામા રહે છે ત્યાં સુધી પરંતુ જો મન પાછું સક્રિય થાય તો મર્ત્ય પ્રદૃશિની અણાતિમા પડી જઈને તેને પ્રતિજિમિત કરે છે, પ્રભુને નહિ એના માટે જ સૌથી પ્રથમ સર્વ બાલ્ય કર્મો અને તે પછી સર્વ આનન્દ કર્મોનો લય કરવાનો આદર્શ ગમવામા આવે છે પરંતુ જ્ઞાનયોગીએ તો જાગ્રત અવસ્થામા પણ એ પ્રગમી સમાધિમા રહેવું જોઈએ જે કર્મો અનિવાર્ય હોય તે સ્થૂલ દૃષ્ટિઓના કેવળ યાત્રિક કર્મો થઈ રહે, અને તેમની ક્રિયામા આખરે શાંત મન જરા પણ

ભાગ ન હો અને તેમના પગિણામ કે લાભની મિનકુલ આશા ન રાખે એ જ્યવરથા શક્ય છે

પૂર્ણયોગનો આદર્શ

જતા પૂર્ણયોગને માટે એ આદર્શ પણ પૂરતો સતોષ કારક નથી. પૂર્ણયોગમા જન્યત અવરથામા ફક્ત નિષેધાત્મક અક્રિયતા સ્થાપન કર્યો નહિ ચાલે, તેનું સપૂર્ણ રૂપાતર જ થઈ જવું જોઈએ પ્રભુનું જ્ઞાન આપનારી દિવ્ય ભૂમિકાઓ આપણી મનોમય ચેતનાથી પર છે—અને સામાન્ય રીતે તેમને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સમાધિમા મનનો લય કરવો પડે છે,—તે જતા આપણા માનસિક જીવનમા જ મનની સાધારણ સ્થિતિના કરતા નિરાળા ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે, જે એ દિવ્ય ભૂમિકાની અવરથા આપણને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, જો કે એ ભૂમિમાને આપણી માનસિકતાનો પાસ લાગે છે અનન્ય દિવ્ય ભૂમિકાની અનુભૂતિમા મળે છે તે સધળું આપણને એ ભૂમિકામા મળે છે એ ખરૂં, પરંતુ મનોમય રીતે અને મનોમય રૂપમા દિવ્ય મનોમયતાની એ ભૂમિકામા ઉત્થાન કરવું એ વિકસિત માનવને માટે શક્ય છે અથવા તો તે ભૂમિકામાથી આવતા પ્રભાવના પ્રવાહો અને અનુભૂતિઓનો સ્વીકાર કરી આખરે તેમના પ્રત્યે ખુલ્લા થવું અને સમસ્ત જન્યત અવરથાનું તેમની દિવ્ય પ્રકૃતિમા રૂપાતર કરાવવું એ પણ શક્ય છે આપણી

મ નો મ થ સ ત્-તા ની મુ રે લી એ

પૂર્ણતાને માટે એ દિવ્ય દિવ્ય માનમિક બુમિકાઓ નિષ્ટનાં સાધનો છે, તેઓ જ એ રૂપાંતર દરાવનાર હરણો છે — અરે! તેની પૂર્ણતાનાં વચલાં ધામ છે!

મનની પરિમિત દેતપ્રધાન શક્તિ

પરંતુ એ બુમિકાઓને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા તે તેમાંથી કાંઈ પણ અસર પ્રદણ કરવામાં આપણા મનની પગિમિતનાઓ આપણને નડે છે. પ્રથમ તો આપણું મન અવિભાજ્યતા ભાગ દરવાની દુઃમાખ્ય કહેવવાનું છે, તે એક સમયે એક જ પદાર્થના ઉપર એકાગ્રતા કરી રાકે છે, અને તે સમયે બીજા સર્વ પદાર્થોનો તે વ્યનિરેક કરે છે અથવા તો તેનો અતિશય પક્ષપાત કરી બીજાઓને કેવળ ગૌણ બનાવી મૂકે છે. દાખલા તરીકે, સમ્યક્દાનંદને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરતાં તે કેવળ સત્ ઉપર જ એકાગ્રતા કરે છે અને તે વખતે ચિત્ અને આનંદ કેવલાદૈતમાં લય પામી ગયેલાં લાગે છે. એ પક્ષપાતી વ્યણને લીધે જ કેવલાદૈતમત અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અથવા તો, તે કેવળ ચિત્-સ્વરૂપના ઉપર જ બધો ભાર મૂકશે, અને સત્ અને આનંદને ગૌણ અગત્ય આપશે; અનત, પરાત્પર ચિત્-શક્તિના ઉપર તેમનો આધાર એમ અનુભવશે. એવા સાક્ષાત્કારની અતિશયતાને પરિણામે જ તંત્રની ઉત્પત્તિ થઈ શક્તિપૂર્ણને પ્રચાર થયો! વળી, મન દિવ્ય આનંદના સ્વરૂપમાં જ મગ્ન

યદ્ય જ્ઞાય છે ત્યારે સત્ અને ચિત્ જન્મે તેમાં લય પામી જાય છે, અને પરિણામે બૌદ્ધમતના નિર્વાણની શોધ મનાર સાધકની સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે મ ની પરિમિતતાઓ સાધકને નડે છે વગી એટલેથી જ પતી જતુ નથી વિદ્યાનરી બૃમિમના જ્ઞાન પ્રેમ અથવા તપ શક્તિના સ્વરૂપમાંથી સમ્વિદ્યાનદ્વુ કોઈ પણ સ્વરૂપ તેના મનમાં આવતા સાધકની દષ્ટિ આગળથી જિનમન, અક્ષર સમ્વિદ્યાનદ્વુ સ્વરૂપ લગભગ યા તો તદ્દન લય પામી જાય છે અને છુટદેવતાનો તેને અનુભવ થાય છે, એ છુટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર સાધકને જુદા જુદા ધર્મોના સાક્ષાત્કાર અત્યે દોરે છે અને પ્રજુ જોડેનો તેનો સબધ જન્મે રાખવા કોઈ પગધામ યા તો * દિવ્યભોક્ત્રી પ્રાપ્તિ કરાવે છે હવે જે સાધકનો અતિમ હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે સસારમાંથી છૂટી જવાનો હોય છે તેને તો સાક્ષાત્કારની એ બૃમિકા સતોષ કારક નીનડે છે કાગ્યુકે ઉપર જણાવેલા તત્ત્વોમાંથી હરકોઈ એક સ્વરૂપનો યાને તત્ત્વનો આશ્રય લઇને પોતાના મનની દિવ્ય બૃમિકાઓમાંથી કોઈ એકમાં સ્થિત થઈને યા તો પોતાની જાગ્રત અવસ્થાનો કાજુ તેમને વેવા દઈને સાધક એ તત્ત્વમાં - પ્રજુના એ સ્વરૂપમાં - પોતાના મનનો લય સારી શકે

* વેત્તમાં એ જ બૃમિકાઓને સદસ ગૃહ લય ધામ દમ મૂમિ, સ્થિતિ વગેરે નામો આપવામાં આવ્યા છે

છે, પાતો, એકાગ્રતાપૂર્વક તેને પોતાનામા ધારણ કરી શકે છે

દૈત અદૈતને મામટાં ધારણ કરવાની શક્તિ

પરંતુ પૂર્વયોગના સાધકે તો સચ્ચિદાનંદનો સંપૂર્ણ અને સર્વમાદી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, અને તેથી તેજે તો સર્વ પ્રકારના સાક્ષાત્કારોનો સમન્વય કરવો ઘટે અર્થિ આપણને મનની સૌથી મોટામા મોગી મુરકેલી નડે છે એ મુરકેની એકતા અને અનેકતાને, અદૈત અને દૈતને, એમી વખતે ધારણ કરવાની અશક્તિની છે શુદ્ધ અનંતના, અથવા ચૈતન્યસ્વરૂપ સત્ કે જે આનંદસ્વરૂપ પણ છે તેના સાક્ષાત્કાર મુધી પહોંચી જતુ માર્ગ બહુ મુરકેલ નથી વગી મન પોતાના અદૈતના અનુભવ પ્રસારીને તેને સમગ્ર વિગાળમા સર્વ-વ્યાપી કરે જેથી કરીને પ્રત્યેક પદાર્થ, શક્તિ, ક્રિયા વગેરેમા તેનો જ આચિર્જીવ દેખાય અથવા તો, સત્, ચિત્, અને આનંદ-સ્વરૂપ આખા વિશ્વને પોતાનામા સમાવી રહેત હોઈ સર્વ પદાર્થની આનુગાનુ તે વ્યાપી ગહેલ છે, અને ક્રિયામાત્રને તે જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો સાક્ષાત્કાર પણ શક્ય છે આ નધા અનુભવોને સવાદિ બનાવવાનું કાર્ય મનને ધણ જ કઠણ લાગે છે, છતાં પણ તે પોતાનામા અને સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી ગહેના, અને સર્વને પોતાનામા સમાવનાર સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ આ વિશ્વ સમસ્ત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર ઉપર જણાવેના અનુભવો

તોડે બધેસેસો - સંવાદિ - કગ્વો, અને સર્વ પદાર્થ, પ્રાણી, ક્રિયા, રૂપ વગેરે પણ તેજ છે એમ અનુભવવું એ મનને માટે વસતું છે. ઉપર ગણાવેલો પ્રત્યેક સાક્ષાત્કાર મન દૂરેદૂરે પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તે એક અનુભવ કરી બીજાને પહોંચતાં તેનો મંત્રકાર કરવું શક્ય છે, અને એકને નિમ્ન અને બીજાને "ઉચ્ચ" ચેતના કહે છે પરંતુ તે પૈકી એકેપને ગુમાવ્યા વિના સર્વેને એકતામાં લય પમાડવા, અને કાંઈનો પણ ત્યાગ કર્યા વિના તેમને સંવાદિ બનાવવા એ જ મનની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી છે.

શ્રીઅરવિંદનાં છેલ્લાં પુસ્તકો :

૧. યોગ પર દીપ્તિઓ ૦-૧૦-૦
('Lights on Yoga'નો અનુવાદ)
૨. યોગસાધનાના પાયા ભાગ ૧લો ૦-૧૦-૦
('Bases of Yoga'ના ત્રણ પ્રકરણોનો અનુવાદ)
૩. મા ('Mother'નો અનુવાદ) ૦-૮-૦

પૂર્ણ યોગનું સાહિત્ય :

૧. પૂર્ણયોગનો જ્ઞાનયોગ • ભાગ ૧ ૧-૪-૦
૨. પૂર્ણયોગનો જ્ઞાનયોગ • ભાગ ૨ ૧-૪-૦
૩. પૂર્ણયોગનવનીત ભાગ ૧ ૧-૪-૦
(કર્મ, જ્ઞાન લક્ષિતના પ્રકરણોના પૃથક્કરણોનો સંગ્રહ)
૪. પૂર્ણયોગનવનીત • ભાગ ૨ ૧-૦-૦
(આત્મસિદ્ધિ અને વિજ્ઞાનના પ્રકરણોના પૃથક્કરણોનો સંગ્રહ)

લખો શ્રીઅરવિંદ કાર્યાલય • આણંદ

પા.રિ.જ.ત.

●

પ્રો. બ. કે. કોકરના પ્રવેશક સહિત

ગુજરાતના જાણીતા કવિ શ્રી પૂજ્યલાલના
૧૨૧ ચૂંટેલા કાવ્યોનો દળદાર સંગ્રહ

વિષયની, શૈલીની, પ્રયોગોની વિવિધતા, અભ્યાસપૂર્ણ
દ્વિપલ્લ અને સુંદર પ્રવેશક આ પ્રકાશનને
અર્વાચીન કવિતામા અનેાપ્ત સ્થાન અપાવે છે

આપની નકલ મેળવવા આજ્ઞેજ લખો

કિંમત રૂ. ૨

●

શ્રીઅરવિંદ કાર્યાલય • આણંદ
